

ebook

Vrij Nederland en de oorlog - de verhalen

WANNAGD
EN WENGT

ebook

Vrij Nederland en de oorlog - de verhalen

verraad en verzet

Verraad en verzet

Vrij Nederland en de oorlog

Een collectie verhalen over de Tweede Wereldoorlog

(c) Vrij Nederland, 2018

Vrij Nederland in de oorlog, de oorlog in Vrij Nederland

Voor dit ebook heeft de redactie van *Vrij Nederland* een selectie gemaakt van de beste stukken die de afgelopen jaren zijn verschenen over de Tweede Wereldoorlog. Want ook al ligt die oorlog al meer dan 75 jaar achter ons, de fascinatie van het publiek voor die gruwelijke jaren blijft onverminderd groot en voor ons, journalisten van een voormalig verzetsblad, blijft het een belangrijk onderwerp om over te publiceren. Er is een stelregel: we willen verrassende verhalen. Dus niet herkauwen wat al is gezegd, maar komen met nieuwe feiten en nieuwe invalshoeken.

Wat opvalt, bij lezing van de verhalen die we hier bundelen is dat het tijdperk van het goed/fout-denken inmiddels ver achter ons ligt. En ook het idee – door Chris van der Heijden gemunt – dat we allemaal eigenlijk een ‘grijs verleden’ hebben is al passé. We bevinden ons nu in het tijdperk van de hoogst individuele verhalen, om via die vertellingen het grotere geheel te leren kennen.

De interviews met Ada van Randwijk, en Eli Asser en het portret van Arie van Namen gaan over de levens van mensen die *Vrij Nederland* in en vlak na de oorlog vorm gaven. In ‘De Verrader en het Meisje’ is de hoofdpersoon Johan van Lom, een jonge jurist die de complete top van het verzet verraadde om een jonge vrouw uit handen van de Duitsers te krijgen. Een van die verzetsmensen was de eerder genoemde *Vrij Nederland*-man Arie van Namen. ‘De Collaborerende Clown’ vloeide voort uit ‘De Verrader en het meisje’, de vrouw die in het laatste verhaal uit de klauwen van de bezetter werd gered trouwde met een zekere Thijs Kok, die als clown optrad voor de Duitsers, maar na de oorlog voorwende een moedige verzetsheld te zijn geweest. Het verhaal over Juffrouw 2000 gaat over Jacoba van Tongeren, in tegenstelling tot Thijs Kok wel degelijk een groot verzetsheldin, de enige vrouwelijke commandant van een verzetsgroep in Amsterdam. En zij kreeg het in de oorlog aan de stok met Henk van Randwijk, die in de confrontatie met Van Tongeren niet alleen een held bleek, maar ook een vrouwonvriendelijke bullebak.

Collega Margalith Kleijwegt sprak in 2011 uitgebreid met de vorig jaar overleden Jules Schelvis, die tot zijn doode de laatste nog levende overlevende van kamp Sobibor was, het kamp dat niemand kende. Ook hier weer een hoogstpersoonlijk verhaal over de oorlog, net als het interview dat Mischa Cohen had met Harry en Sieny Cohen (geen familie), het is het ontroerende verhaal van twee mensen die elkaar leerden kennen in de Hollandsche Schouwburg, verliefd werden, trouwden en door onder te duiken de oorlog overleefden. Mischa Cohen sprak in 2001, meteen na publicatie van Grijs Verleden met Chris van der Heijden en vroeg hem naar zijn eigen foute vader (die aan het Oost-front vocht). Maar daar wilde de auteur niets over zeggen omdat 'een open gesprek over dit onderwerp in Nederland nog niet mogelijk is'. Acteur Helmert Woudenberg was juist wél ongelofelijk openhartig over het foute verleden van zijn familie. Zijn vader sneuvelde aan het Oost-front, zijn opa was voor de oorlog NSB-kamerlid.

Auke Kok dook in het drama op de Dam op 7 mei 1945, toen de Duitsers er op los begonnen te schieten op de feestende massa. Door een heel precieze reconstructie te maken, zette hij een aantal kanttekeningen bij het klassieke goed/fout-schema wat tot dan toe werd gehanteerd bij deze dramatische episode toen de oorlog eigenlijk al voorbij was. Ook in 'Dansen met moffen en vrijen met Canadezen' prikt Kok bestaande beelden door over liefde en lust in tijden van oorlog. Tot slot het verhaal over Hannie Schaft; Hiervoor ontrafelden Erik Schaap en ondergetekende de schietpartij in Zaandam waarbij Jan Bonekamp om het leven kwam. Onze zoektocht leidde tot een heuse onthulling in een verhaal waarover al boeken waren geschreven en een beroemde film was gemaakt. We toonden aan dat Schaft werd opgepakt door toedoen van een Zaanse politieman, Tonny Jansen. Toen we het verhaal voorlegden Schaft's vorig jaar overleden medestrijdster Truus Menger zei ze: 'Dat heb ik nou nooit geweten.' En dat was het grootste compliment dat we konden krijgen.

Harm Ede Botje, redacteur Vrij Nederland

Reconstructie: Het verraad van Vrij Nederland

‘Het verraad van Vrij Nederland’ in de laatste oorlogsjaren laat zien dat de geschiedenis op microniveau een hoogst individuele zaak is, en dat de hoofdpersonen heldhaftig én angstig kunnen zijn..

Door Harm Ede Botje en Mischa Cohen

Op een frisse novemberochtend in het oorlogsjaar 1944 liep Jan Willem Brouwer, een stevig gebouwde dertiger met een blozend gezicht en rossig haar, over de Admiraal de Ruyterweg in Amsterdam-West. De avond daarvoor, dinsdag 21 november, had het lid van de Vrij Nederland-organisatie samen met anderen uit zijn groep affiches aangeplakt. Ze wilden ermee oproepen tot verzet nadat eerder die maand in Rotterdam 52.000 mannen tussen 17 en 40 jaar waren opgepakt om tewerk te worden gesteld in de Duitse wapenfabrieken. In Den Haag waren nog eens dertienduizend mannen vastgezet.

Bij de Wiegbrug stuitte Brouwer op een controle door Nederlandse politieagenten. ‘Waar gaat dat heen?’ vroeg een van de agenten. ‘Naar mijn werk bij firma Van der Meer,’ antwoordde Brouwer, die voorman was bij die aannemer. ‘Dat moeten we controleren,’ zei de agent, en Brouwer werd meegenomen. Hij schrok toen hij zag dat een van de agenten een tas droeg met

daarin twee afgescheurde aanplakbiljetten: er stonden zware straffen op het verspreiden van oproepen tot verzet.

Op bureau Admiraal de Ruyterweg werd Brouwer gefouilleerd. Hij werd niet verdacht van het aanplakken van de affiches, maar in een van zijn zakken vonden de agenten een notitieblokje, waarin onvoorzichtig genoeg de namen van medeverzetsstrijders stonden. Daarbij waren politiemensen die zich hadden aangesloten bij de KP, de knokploegen van het verzet. Jan Willem Brouwer had de boodschap moeten overbrengen dat een van hen, Pieter Elias, de vrijdag ervoor was verraden en opgepakt – Elias zou een maand later worden gefusilleerd. ‘Als je ons niet vertelt hoe je die mannen kent,’ dreigden de agenten, ‘brengen we je naar de Sicherheitsdienst.’

Handlanger van den SD

De toevallige aanhouding van Jan Willem Brouwer (1912-1986) op de Wiegbrug vormde het begin van het verraad van Vrij Nederland. Over die zaak is nauwelijks gepubliceerd en nabestaanden van de hoofdrolspelers weten vaak van niets. De direct betrokkenen hebben altijd gezwegen over het verraad in de boezem van de Vrij Nederland-groep dat de hele organisatie in gevaar had gebracht.

Ons verhaal begint in een doorzonwoning in Hoofddorp, waar we te gast zijn bij oud-Vrij Nederland-collega Paul Koedijk, een van de auteurs van de monumentale biografie van Henk van Randwijk (1909-1966), in de Tweede Wereldoorlog de leider van de verzetsorganisatie Vrij Nederland en later de eerste naoorlogse hoofdredacteur van het blad. Op zijn zolder heeft Koedijk een doos met de archieven van jurist Arie van Namen (1913-2000), tijdens de oorlog de nummer twee van de verzetsorganisatie. Na de oorlog was Van Namen de advocaat in de rechtszaak die tegen Jan Willem Brouwer werd gevoerd vanwege zijn verraad.

‘Stel je er niet te veel van voor,’ zegt Koedijk als hij naar zijn zolder loopt om de archiefdoos te halen. ‘Nadat Van Namen was overleden, zijn alle dossiers over de zaak-Brouwer door een oud-medewerkster weggegooid. Het was kennelijk niet de bedoeling dat die onverkwikkelijke zaak ooit nog zou worden opgerakeld.’

In de doos zit een schriftje met ‘knipsels Zaak Brouwer’ op het etiket. Van Namen had in 1945 en 1946 alle krantenberichten over de zaak uitgeknipt, met koppen als ‘Illegaal werker verried eigen zaak’ en ‘Illegaal werker werd

handlanger van den SD'. De biografie van Van Randwijk wijdt een hoofdstuk aan de zaak Brouwer, maar belicht daarin uiteraard vooral de positie van Van Randwijk. Wij willen weten wat de andere betrokkenen te zeggen hebben.

Verkeerd beeld

We sporen de kinderen van Jan Willem Brouwer op en spreken twee van hen, maar we worden niet veel wijzer. 'Mijn vader sprak nooit een woord over de oorlog,' zegt zoon Jan Willem. Dochter Marianne herinnert zich dat 5 mei bepaald geen feestdag was in huize Brouwer: die datum herinnerde aan een dramatische, verdrietige tijd. 'Mijn vader zweeg en mijn moeder wilde ook na zijn dood weinig kwijt, ze zei dat we anders een "verkeerd beeld" van onze vader zouden krijgen.'

We wilden weten wat zich in deze zaak, waarin na de oorlog de voormalige leiding van de verzetsorganisatie Vrij Nederland tegenover een aantal voormalige VN-commandanten kwam te staan, nu werkelijk had afgespeeld. De papieren van Arie van Namen over de zaak Brouwer mogen dan zijn vernietigd, in het Nationaal Archief in Den Haag zijn de verhoren en de verslagen van de processen tegen Brouwer wel in te zien. Zo is alsnog een reconstructie te maken van de gebeurtenissen in 1944 en 1945 die hebben geleid tot arrestaties en het oprollen van wapendepots en die de dunne scheidslijn laten zien tussen helden, verraders en opportunisten, tussen de leiding van de VN-organisatie en een aantal commandanten van de voormalige verzetsorganisatie. Ook de kleinste radertjes in de verzetsbeweging bleken in staat de geoliede organisatie te laten vastlopen.

In de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog was in de jaren zestig en zeventig het zwart-witdenken in zwang. In de jaren daarna ontstond als reactie daarop het idee van een grijs verleden, waarin te midden van een zee van onverschilligheid weinig ruimte overbleef voor een prominente rol van verzetsmensen en oorlogsmisdadigers. Dit verhaal laat zien dat als je inzoomt tot in de details, de geschiedenis op microniveau een hoogst individuele zaak is, waarbij de allerminst grijze hoofdpersonen heldhaftig én angstig kunnen zijn en toevalligheden een grotere rol spelen dan uit de geschiedenisboeken is op te maken.

Zware psychologische druk

Jan Willem Brouwer, opgeleid aan de ambachtsschool, had binnen de Vrij Nederland-groep een bijzondere status als de broer van Mies Brouwer. Zij was

voor de oorlog de secretaresse van Sander Wellensiek (1887-1978). Deze effectenhandelaar, een typische regent en een uiterst beminnelijke patriciër, behoorde tot de Centrale Leiding (CL) van het ondergrondse VN en ook Mies behoorde tot de kern van de organisatie en deed veel koeriersdiensten. Wellensiek benaderde ook Jan Willem al vroeg in de oorlog om actief te worden in het verzet en in augustus 1944 werd hem door Van Randwijk gevraagd of hij wilde helpen bij het opzetten van een gewapende arm, het Vrij Nederland Vendel. Brouwer moest op zoek naar plaatsen waar wapens verborgen konden worden en hij moest auto's regelen voor transport. In september 1944, na 'dolle dinsdag', kwam het tot de daadwerkelijk oprichting van het Vendel. Brouwer werd ondercommandant en bracht een groep van vijftientig strijders en twee auto's mee.

Na zijn arrestatie op de Wiegbrug werd hij tien dagen lang verhoord door de Duitsers. Overdag verbleef hij de eerste tijd in de verhoorkamers op het beruchte hoofdkantoor van de Sicherheitsdienst en de Gestapo aan de Euterpestraat in Amsterdam-Zuid. De nachten bracht hij door in een donkere cel in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans. Tijdens de verhoren werd hij onder zware psychologische druk gezet, vertelde hij na de oorlog aan zijn ondervragers. 'Als je binnen een paar uur niets zegt, dan heb ik voor jou geen minuut meer over,' dreigde Emil Rühl, de beruchte Duitse Kriminal Sekretär van de Sicherheitspolizei, die na de oorlog tot achttien jaar zou worden veroordeeld wegens deelname aan executies, mishandeling van gevangenen en deelname aan het Silbertanne-commando dat tegenstanders van het naziregime vermoordde. 'Dan is het voor jou afgelopen.'

Toen Brouwer de volgende dag op een zwak moment zei dat hij verlangde naar zijn zoontjes Jan Willem en Dirk, haalde Rühl een foto tevoorschijn van de jongetjes. 'Hij zei dat hij zelf ook kinderen had en dat mijn zoontjes niets zou overkomen als ik maar meewerkte,' getuigde Brouwer tijdens zijn proces na de oorlog. 'Het gaat mij alleen om de wapens, niet om de mensen,' zou Rühl hebben gezegd. 'Als jij me vertelt waar de wapendepots zijn, zijn je kinderen veilig en zullen er geen verdere arrestaties volgen.' Blijkbaar waren de Duitsers op de hoogte van het feit dat het verzet dankzij overvallen en droppings van de geallieerden wapens in handen had gekregen die waren verborgen op verschillende plaatsen in de stad.

Na een paar dagen vol dreigementen en bange nachten in een donkere cel besloot Brouwer op zaterdag 9 december 1944 mee te werken. 'Ik beloofde Rühl

dat ik hem de juiste plaatsen zou meedelen waar de wapens lagen opgeslagen.'

In zijn notitieblokje

Eerder al had hij zijn ondervragers verteld dat zijn zus Mies als secretaresse in dienst was bij ene Sander Wellensiek op Reguliersgracht 18. Hiermee speelde Brouwer hoog spel, want het was een van de vergaderadressen van de Vrij Nederland-organisatie en dus was het er een komen en gaan van verzetsmensen. Brouwer gokte er blijkbaar op dat zijn ondervragers dit adres niet zouden natrekken. Ook vertelde hij aan zijn ondervragers – behalve Rühl waren dat SD-man Friedrich Viebahn en politieman en SS'er Wouter Mollis, die na de bevrijding ter dood zou worden gebracht – dat de Wil en Simon die in zijn notitieblokje stonden, regelmatig samenkwamen bij de slagerij van Henk Aarsman (1911-1990) aan de Hoofdweg 51 in Amsterdam-West.

Dat was gevoelige informatie, want boven die slagerij was een commandopost van het verzet gevestigd en voormalig beroepsmilitair Wil Vierveijzer (1914-1977), de Wil uit het notitieblokje, was er al sinds 1942 ondergedoken. Vierveijzer, een grote, eigenwijze en nogal aanwezige man, zat tot over zijn oren in het illegale werk: samen met mensen bij het Gewestelijk Arbeidsbureau had hij voorkomen dat tientallen jongemannen werden opgeroepen voor de Arbeitseinsatz. Ook had hij onderduikers geholpen, waarbij hij soms nog gebruik maakte van zijn uniform als marechaussee, al was hij al in 1942 ontslagen. In september 1944 was hij commandant geworden van het Vrij Nederland Vendel, de gewapende tak van de ondergrondse organisatie waarvan Simon Tump, de Simon uit Brouwers notitieblok, een van de sectiecommandanten was. Vierveijzer zou na een maanden slepend conflict opzij worden gezet door de Centrale Leiding. Hem werd eigenmachtig optreden verweten bij de verdeling van distributiebonnen en geld aan onderduikers. Bovendien had hij gedreigd om met zijn driehonderdvijftig man naar een andere groep over te lopen.

Doordat hij had gepraat, mocht Jan Willem Brouwer tien dagen na zijn arrestatie het Huis van Bewaring als vrij man verlaten, maar hij moest zich drie dagen later melden bij de SD aan de Apollolaan 123. Niet langer op de Euterpestraat, want dat hoofdkwartier van de Duitsers was op 26 november, vier dagen na Brouwers arrestatie, grondig door de Engelsen gebombardeerd, waarbij negenenzestig doden vielen, onder wie vier leden van de Sicherheitsdienst.

Uit schaamte

Nadat hij de wapendepots had verraden, maakte Jan Willem Brouwer een paar

fouten die hem na de oorlog zwaar zouden worden aangerekend. In een gesprek met zijn medestrijders van Vrij Nederland hield hij achter dat hij namen had genoemd, naar eigen zeggen uit schaamte over dat verraad en uit angst voor represailles van het verzet én de Duitsers. Bovendien dook hij niet onder met zijn vrouw en zijn zoontjes, maar bleef hij Rühl en Viebahn van nieuwe informatie voorzien. Daarbij rekte hij naar eigen zeggen zoveel mogelijk tijd – de bevrijding leek tenslotte voor de deur te staan – en liet hij de Duitsers beloven dat er geen arrestaties zouden volgen. Was dat lafheid? vroeg Henk van Randwijk zich na de bevrijding retorisch af. ‘De geraffineerde manier waarop de SD zwakke plekken in zijn psyche uitbuitte, maakten hem weerloos,’ schreef Van Randwijk aan een van de rechters. ‘De nacht voor zijn arrestatie verrichtte hij werk dat tot het gevaarlijkste gerekend moet worden, het aanplakken in den nacht van anti-Duitse muurbiljetten. Alleen de flinksten aanvaardden dit soort werk.’

Die felle verdediging van Brouwer door de top van Vrij Nederland had er, net als het latere zwijgen over de zaak, mee te maken dat die top zelf ook was tekortgeschoten. Die doorgewinterde verzetsstrijders hadden Brouwer na zijn arrestatie weer opgenomen in hun organisatie – zij het niet langer als commandant – wat in strijd was met de eigen regels die uitsloten dat iemand die was opgepakt door de SD weer actief mocht worden. ‘Het was bij ons verboden om erop te rekenen dat iemand níét zou doorslaan,’ zei Sander Wellensiek daarover. Maar omdat Brouwer een oude bekende was en bovendien de broer van Mies, was het vertrouwen te snel hersteld.

Altijd correct behandeld

Brouwers naoorlogse tegenstanders, deels óók voormalige verzetsstrijders uit de Vrij Nederland-groep die zich door hem verraden wisten, beschuldigden hem van leugens en gedraai. Ze betwistten bovendien dat hij onder druk was gezet. ‘Hij werd door Rühl en consorten ongewoon correct behandeld,’ zei getuige Simon Tump, behalve een oud-verzetsstrijder ook een van de rechercheurs die de zaak-Brouwer na de bevrijding onderzochten. ‘Hij kreeg een sigaret te roken, kreeg vitaminetabletten en een van de agenten sprak gemoedelijk met hem over zijn eigen kinderen.’ Rühl – zelf veroordeeld wegens oorlogsmisdaden – verklaarde na de oorlog dat hij Brouwer ‘nooit had mishandeld en altijd correct had behandeld.’

Voormalig sectiecommandant 3e sectie Cor Witte van het Vendel Vrij Nederland was hard in zijn oordeel over Brouwer: ‘Hij heeft ons in de rug aangevallen en

de SD mededelingen gedaan waardoor ons vendel beroofd werd van de weinige wapens die we hadden.' Witte geloofde niet dat Brouwer zich, zoals hij zelf zei, teveel had geschaamd om zijn verraad toe te geven, want 'iedereen wist wat het betekende om door de SD gehoord te worden'.

Volgens rechercheur Tump had Brouwer best kunnen onderduiken en had hij dat alleen daarom niet gedaan omdat hij dan 'op de achtergrond zou komen'. Dat stemde niet overeen met zijn ambitieuze karakter, zijn 'zucht om vooraan en zo hoog mogelijk te vliegen.' In plaats van zijn medestrijders op de hoogte te brengen, ging Brouwer door met zijn bezoeken aan de SD. Cor Witte schreef daar later over: 'Als dat aan ons bekend was geweest, zou hij zeer zeker "vlak gemaakt" zijn. Deze man was toen gevaarlijker voor ons dan een landwachter of een NSB'er.'

V-man Karel

Jan Willem Brouwer kwam in december 1944, middenin de Hongerwinter, verschillende malen terug naar Apollolaan 123. Bij de Duitsers stond hij inmiddels bekend als hun 'V-man (Vertrouwensman) Karel'. Hij werd onder meer ingezet om te spioneren bij een sportschool waar leden van de illegaliteit zouden trainen, maar deed dat volgens een getuige met weinig enthousiasme en het bleef ook zonder resultaat. Hij vroeg de Duitsers om een pistool, maar zijn verzoek werd afgewezen omdat het bijbehorende verplichte Waffenschein hem mogelijk zou verraden als V-man. Naar eigen zeggen gaf hij in eerste instantie geen adressen van wapenopslagplaatsen, maar op den duur kwam hij daar niet meer mee weg en hij vertelde Rühl en Viebahn, 'nadat ze hadden beloofd de betrokken boer niet te doden', over een opslagplaats bij een boerderij in de Grote IJpolder, in wat nu het Westelijk Havengebied is. Daar waren wapens opgeslagen om te worden gebruikt voor het geval de bezetter zou besluiten de nabijgelegen dijk op te blazen.

Rühl en Viebahn maakten op basis van Brouwers verhaal een schetstekening van de situatie en gingen een dag later tot actie over. Op Oudejaarsdag 1944 trokken ze met een gewapende eenheid naar de boerderij. Daar aangekomen werd boerenzoon Jacob Moerkerken voor de keuze gesteld: óf hij wees de wapens aan, óf hijzelf werd opgepakt en de boerderij platgebrand.

Nadat ze de wapens hadden gevonden, lieten ze de boer gaan zoals afgesproken. Wel verklaarde boerin Geertrui Moerkerken dat de Duitsers, die ook de boerenwoning waren binnengedrongen, 'duizend gulden aan bankpapier, vijftig

pakken met twaalf dozen lucifers, een pond boter en vlees' hadden meegenomen. Brouwer werd voor zijn verraad volgens Viebahn onder meer beloond met vierhonderd gulden, vijftig kilo kolen, brood, kaas en enkele andere levenswaren. Hij gaf na de oorlog toe nog wel meer geld en goederen te hebben ontvangen in ruil voor deze en andere inlichtingen. Maar, zei Brouwer, hij had die giften altijd gedeeld met zijn kompanen van het verzet. Zo zou hij helmen voor zijn medestrijders hebben aangeschaft en had hij naar eigen zeggen vijfhonderdzesig gulden besteed aan 'de aankoop van sigaretten ten behoeve van het vendel van Vrij Nederland'.

Brouwer vertelde de Duitsers ook dat er wapens lagen in een van de grote pakhuizen aan het Entrepotdok, tegenover Artis. Ze gingen er kijken, maar vonden niets. 'Jullie hebben geen wapens gevonden in het dok,' zei Jan Willem Brouwer later tegen zijn ondervragers. 'Maar toch liggen zij er wel.'

Hitlersnorretje

Vlak voor of kort na dat eerste Duitse bezoek aan de pakhuizen noemde Brouwer voor het eerst de naam Cor de Jong (1920-1964). De Jong was ook een sectiecommandant van het VN-vendel en naast Tump en Vierveijzer een van de weinigen die op de hoogte waren van de exacte bergplaats van de wapens. Hoewel Brouwer De Jong goed kende uit de VN-organisatie, deed hij alsof het ging om een vage kennis van wie hij het adres niet kende.

Zes weken later, nadat hij had geprobeerd tijd te rekken, vertelde hij op 17 februari 1945 alsnog aan Rühl en Viebahn waar ze Cor de Jong konden vinden: schuin boven het garagebedrijf in de Sumatrastraat waar diens vader werkte. Diezelfde dag nog reden de Duitsers met twee auto's naar het opgegeven adres. De omgeving van het huis werd afgezet door met machinepistolen bewapende soldaten. Viebahn en zijn mannen traptten de deur in en stormden de trap op.

Cor de Jong, instrumentmaker van beroep, was een twintiger met blond vlassig haar en een rond brilletje. Na de oorlog vertelde hij hoe hij op heterdaad werd betrapt aan zijn eettafel. Hij zat thuis in die dagen, zeer gedepriemd omdat een van zijn illegale medewerkers kort tevoren was gefusilleerd. 'Ik zat aan tafel een pistool schoon te maken. Viebahn stormde binnen en riep: "Waar zijn de wapens." Ik ontkende er iets van te weten.' De SD'er probeerde het nu op rustiger toon, zei dat De Jong mocht gaan zitten, bood hem een sigaret aan en zei: 'Vertel het nu maar, we weten dat jullie stenguns, geweren en mitrailleurpatronen hebben liggen op het Entrepotdok.' De in de kamer

aanwezige familieleden van De Jong werden naar de garage gebracht, met uitzondering van Cor zelf en zijn zuster, die met haar kind in de keuken werd opgesloten. Viebahn eiste dat De Jong de wapens zou aanwijzen en gaf 'zijn erewoord als Duits soldaat' dat hij hem in dat geval de gelegenheid zou geven om onder te duiken. De Jong ging akkoord, 'om mensenlevens te sparen' en 'op voorwaarde dat de mannen die in de garage aan de Sumatrastraat waren opgesloten, onder wie mijn vader, zouden worden losgelaten.' Viebahn stemde toe en De Jong werd in een van de auto's geduwd waarna ze naar het Entrepotdok scheurden. Daar aangekomen werd hij geboeid en 'aan een ijzeren staaf vastgemaakt' door een 'lange, slanke Nederlander in uniform met een Hitlersnorretje'. Waarschijnlijk ging het om Maarten Kuiper, de politieman, NSB'er en SS'er die twee maanden later Hannie Schaft zou vermoorden en na de oorlog de doodstraf kreeg. De Jong zei tegen zijn bewaker dat het niet nodig was om hem te boeien omdat hij er niet aan dacht om weg te lopen. 'Daarop antwoordde die sarcastisch: "Dat hebben er al meerdere getracht, doch ik kan goed met een pistool overweg en zij hebben een gaatje in hun rug gekregen."'

De wapens werden op aanwijzing van Cor de Jong gevonden op de zolder van een van de pakhuizen, verborgen achter balen stro. Het was een grote vangst: onder meer een raketwerper met veertien raketten, vijfenveertig stenguns met patronen, een mitrailleur met zevenenveertig banden, tien handgranaten, vijf nevelgranaten, revolvers en karabijnen. Daarnaast zeventig voedselpakketten met toast, margarine, suiker en snijkoek. Verder stroop, zeep en zestig pakjes shag met vloei. Ook aan het einde van de Hongerwinter beschikte de Vrij Nederlandgroep kennelijk nog over flinke voedselvoorraden. De wapens werden in een vrachtwagen geladen en afgevoerd. De mondvoorraad werd naar Huize Lydia gebracht aan het Roelof Hartplein, vertelde Viebahn na de oorlog tijdens zijn verhoor. Daar woonden in die tijd de zogenoemde Funkmädel, Nederlandse en Duitse vrouwen die voor de Duitsers werkten en ook in de Hongerwinter altijd goed te eten kregen. Cor de Jong werd ondanks de belofte aan Brouwer overgebracht naar het huis van bewaring aan de Weteringschans. Daar werd hij opgesloten op de afdeling die 'het huis van de Hemelbestormers' werd genoemd omdat de ene na de andere verzetsman uit de cel werd gehaald om te worden geëxecuteerd.

Aktentassen, helmen en een radio

De volgende dag, op zondag 18 februari, werd Cor de Jong verhoord door Rühl. Toen hij de Duitser vroeg hoe ze aan zijn adres waren gekomen, antwoordde die: 'Ken je Wil en Simon?' Die namen hadden de SD'ers gevonden in het boekje

van Jan Willem Brouwer. Rühl omschreef Wil Vierveijzer als ‘een dikke man die veel kletste’, niet tegen de SD maar tegen ‘anderen’. De Jong, in zijn naoorlogse verhoor: ‘Rühl zei dat Wil iemand was die... en hij maakte een gebaar van borst vooruit. Ik begreep dat hij bedoelde dat Wil zich graag groot en interessant wil voordoen.’

Cor de Jong besloot mee te werken om ook de andere opslagplaatsen in handen van de Duitsers te spelen, nadat hem was beloofd dat hij dan zou worden vrijgelaten en dat het de Duitsers niet om de mensen ging maar om de wapens. Hij moest mee naar het huis van Simon Tump, maar die was gewaarschuwd na de inval op het Entrepotdok en net als andere sectiecommandanten van VN ondergedoken. Daarop ging het hele gezelschap op weg naar de modelslagerij van Henk Aarsman op Hoofdweg 51 – slagzin: ‘Wat Napoleon was onder de vorsten, is Aarsmans worst onder de worsten’. Om kwart over acht ’s avonds klopten de Duitsers aan. De slager deed open. Zijn vrouw Gré en onderduiker Wil Vierveijzer zagen meteen dat het de SD was, waarop Wil via de keuken naar de tuin rende. Viebahn ging achter hem aan en loste een paar schoten op de vluchtende onderduiker, maar die ontkwam via de winkel van kruidenier Bol, twee huizen verder. Nadat er huiszoeking was gedaan waarbij aktentassen, helmen en een radio in beslag werden genomen, werd slager Henk Aarsman meegenomen. ‘Ik vroeg nog of ik Henk een overjas mocht meegeven,’ zei Gré Aarsman (1912-1976) tijdens haar verhoor na de oorlog. ‘Maar mij werd gezegd dat ik mijn mond moest houden.’

Papiertje met namen

De Duitse ondervragers hadden beet. Ze waren vastbesloten nu alle wapendepots van de VN-organisatie op te rollen. Dus ontboden ze slagersvrouw Gré op maandag 19 februari in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans, waar haar man de nacht had doorgebracht. Ze trof Cor de Jong met de SD’er Rühl aan een tafeltje in een verhoorcel. De Jong probeerde haar gerust te stellen en zei dat ze niet bang hoefde te zijn, ze hoefde alleen maar haar medewerking verlenen bij het opsporen van wapens. Toen gebeurde er iets wonderlijks: Cor de Jong kreeg van Rühl een papiertje waarop hij de namen en adressen moest schrijven van de VN-strijders die wisten waar wapens waren verborgen. De Duitser zei dat hij de namen niet hoefde te zien en draaide zich om dat te benadrukken demonstratief af van de scène. Het papiertje waarop Cor de Jong de adressen schreef van VN-medewerkers, waaronder dat van Jan Willem Brouwer en van het hoofdkwartier aan de Reguliersgracht, zit nog steeds in het dossier in het Nationaal Archief. Achterop heeft Gré Aarsman geschreven: ‘Dit papiertje met namen moest ik

weggooien van Cor en van Rühl.’ Iets wat ze dus niet heeft gedaan.

De ongeruste slagersvrouw ging die dag de hele stad door op zoek naar de commandanten op het lijstje: ze moest ze ervan overtuigen de wapendepots op te geven zodat Cor de Jong en haar man Henk zouden vrijkomen. Ze trof niet een van de commandanten thuis, ze waren getipt en ondergedoken. In de loop van de middag belde Gré aan bij Reguliersgracht 18, waar ze Sander Wellensiek vertelde over haar gesprek met Cor de Jong en Rühl. ‘Dat had ik niet van De Jong verwacht,’ zei Wellensiek, maar hij zei ook dat hij haar niet kon helpen. Gré had meer succes toen ze in Sloten op bezoek ging bij Thijs Sol, die wel vaker onderdak verschaftte aan leden van de organisatie. Daar trof ze de VN-strijders Simon Tump, Krijn Jongejans en Wil Vierveijzer. De drie weigerden te zeggen waar de wapens verborgen waren, ze ‘kenden de smoesjes van de SD’ en zouden er ‘niet intrappen’. Gré moest maar aan Rühl vertellen dat ze de mannen niet had kunnen vinden.

Na het vertrek van Tump en Jongejans bleven Gré en Wil Vierveijzer samen achter. De twee kenden elkaar goed na Wils jarenlange onderduik bij de familie Aarsman aan de Hoofdweg – er werd in verzetskringen zelfs geroddeld over een buitenechtelijke verhouding – en ze bespraken het gevaar dat Henk liep. Vierveijzer zei sussend dat Gré geen geloof moest hechten aan de dreigementen van de SD’er. Maar zij was niet overtuigd: Rühl had tegen haar gezegd dat het maar goed was dat zij was langsgelkomen in het Huis van Bewaring, omdat haar man er anders niet meer zou zijn geweest.

Onder de keukenvloer

Diezelfde middag vond Jan Willem Brouwer bij thuiskomst een briefje van Wil Vierveijzer met het verzoek bij hem langs te komen op het onderduikadres in Sloten. Na wat heen en weer gepraat besloten de twee dat een poging in het werk moest worden gesteld om slager Aarsman via bemiddeling van een ‘kennis’ van Brouwer vrij te krijgen – Brouwer vertelde ook nu niet dat hij al maanden met de SD samenwerkte. Vierveijzer vertrouwde zijn voormalige ondergeschikte bij het vendel vanwege diens illegale activiteiten en de aanbeveling van de Centrale Leiding. Een dag later kwam Brouwer terug met de boodschap van zijn ‘kennis’ – in feite SD’er Rühl – dat Henk Aarsman alleen zou worden vrijgelaten als het verzet de wapens zou opgeven.

Vierveijzer verkeerde in tweestrijd. ‘Na rijkelijk overleg met mijzelf en voor ogen houdende de zeer grote mogelijkheid dat mijn vriend Henk zou worden

gefusilleerd heb ik aan Brouwer verteld waar de wapens lagen: onder de keukenvloer op Paramaribostraat 27-bel,' zei hij tijdens een verhoor na de oorlog. Het ging om 'twaalf of veertien stenguns met munitie en enkele handgranaten'. Een 'vliegende brigade' viel binnen in de Paramaribostraat in Amsterdam-West. Ze wisten volgens de burens precies onder welke vloerplanken in de keuken ze de wapens konden vinden.

De Duitsers hielden zich deels aan hun woord: slager Aarsman werd de volgende dag vrijgelaten, maar Cor de Jong bleef vastzitten en zou pas op 6 mei 1945, een dag na de bevrijding, als vrij man het Huis van Bewaring uitlopen.

De onrust bij de top van het verzet in Amsterdam was groot. Op 21 februari 1945 was er een overleg tussen de Centrale Leiding van Vrij Nederland en Jacoba van Tongeren, de legendarische 'bonnenkoningin' en commandant van de Groep 2000. Van Tongeren wilde weten welke namen er precies op het briefje van Cor de Jong stonden en ze bedacht een list. Ze vroeg kruidenier Pieter Bol, een buurman de familie Aarsman, om Gré Aarsman bij zich thuis uit te nodigen. Zogenaamd om haar te helpen, in werkelijkheid om haar uit te horen over haar verhoor bij de SD. Jacoba van Tongeren zat in een aangrenzende kamer zodat zij het gesprek kon afluisteren. Maar veel leverde het niet op: de mensen op Gré's briefje waren of ondergedoken of opgepakt en de wapenopslagplaatsen waren alle ontmanteld.

Met de nek aangekeken

Tweeënhalve maand later werd Amsterdam bevrijd. Er zijn verhalen dat Jan Willem Brouwer na de schietpartij op de Dam hielp met de ontwapening van de officieren van de Kriegsmarine die het vuur op de feestende menigte hadden geopend vanuit de Groote Club aan de Dam. Ook duikt hij in de politiearchieven op omdat hij als commandant van de 1e compagnie van het Vrij Nederlandvendel op 11 mei om vijf over negen 's avonds twee dieven in bewaring stelde. Dat was de laatste keer dat Brouwer als verzetsstrijder een rol speelde. Op 2 juni 1945 werd hij opgepakt in de commandopost van Vrij Nederland aan de Nieuwe Looiersstraat 9, op verdenking van verraad en hulp aan de vijand. Hij werd opgesloten in het Huis van Bewaring aan de Weteringsschans, waaruit de maand daarvoor Cor de Jong, Arie van Namen en alle andere verzetsstrijders waren vrijgelaten.

De kinderen van Jan Willem Brouwer herinneren zich dat hun moeder pas lang na de oorlog iets losliet over die dramatische maanden vlak na de bevrijding.

‘We werden door onze burens met de nek aangekeken,’ zegt zoon Jan Willem. ‘Er was geen geld, onze grootouders betaalden de huur,’ vult dochter Marianne aan.

Het politieonderzoek tegen Brouwer – en ook tegen Wil Vierveijzer, die tegelijkertijd was opgepakt – werd gedaan door drie voormalige medestrijders uit het VN-Vendel: Simon Tump, Krijn Jongejans en Cor Houweling, die allen na de bevrijding weer bij de politie actief waren geworden. Zij hadden moeten onderduiken nadat Brouwer had gepraat en waren er dus bijzonder op gebrand om hem – en ook Wil Vierveijzer, die als medeschuldige werd gezien – wegens verraad te laten veroordelen.

‘Huichelaarster die je bent!’

Gré Aarsman werd begin juni ontboden en verhoord door haar vroegere kameraden van Vrij Nederland, nu politierechercheurs. Ze beschreef in een uitgebreid verslag hoe haar ondervragers probeerden de schuld van het verraad op Wil Vierveijzer te schuiven. Hij zou het briefje met hun namen aan haar hebben gegeven, reden waarom ze halsoverkop hadden moeten onderduiken. ‘Ik antwoordde: ik heb niet één, maar dan ook niet één naam van Wil opgekregen. Krijn Jongejans riep toen: “Leugenaarster, huichelaarster, die je bent!”’

Ze dreigden Gré te arresteren als ze niet wilde bekennen. Om haar versie van het verhaal te verifiëren, gingen de rechercheurs naar het Huis van Bewaring aan de Weteringschans om Jan Willem Brouwer en Wil Vierveijzer te verhoren. Toen ze terugkwamen, was de stemming omgeslagen. Brouwer had alles bekend, vertelde rechercheur Cor Houweling. ‘Ik kon hem zó wel doodschieten.’ Gré was meer verbijsterd over dat verraad dan opgelucht over het feit dat zijzelf en Wil Vierveijzer nu vrijuit gingen, schreef ze in haar verslag. ‘Hoe kon Jan toch Wil verraden? Jan Brouwer was een versliecheraar, hij had alles verraden voor geld en eten.’ Na dat voor haar zeer pijnlijke verhoor werd ze verder niet vervolgd.

Rotte bende

Volkskrant-medewerker en voormalig fotograaf Hans Aarsman is de zoon van Henk en Gré. Hij vertelt dat zijn vader op zondagavonden bij de borrel heel soms over de oorlog sprak, ‘als hij er een paar op had.’ Voor Aarsman en zijn broer waren dat vooral spannende verhalen over een vader die ongeschoren uit de gevangenis kwam, bij een kapper binnenliep, vertelde dat hij in de bak had gezeten, geen geld bij zich had en dat die man hem dus niet wilde scheren. Maar zo’n anekdote was steevast de opmaat tot opmerkingen als: ‘Het was één rotte bende, je krijgt stank voor dank, ik doe zoiets nooit meer.’ Terwijl de jongens

Aarsman dachten: ‘Juist wél doen. Wij waren er trots op.’

De oorlog klonk nog lang door in het gezin Aarsman, maar vooral indirect. ‘Mijn ouders zeiden altijd dingen als: “De muren hebben oren”, en “de vijand slaapt nooit”. Wij hadden geen idee en dachten alleen maar: wat is dat voor achterlijk gedoe.’

Het contact met Wil Vierveijzer was na de bevrijding geheel verbroken. Vierveijzer zou worden ontslagen van rechtsvervolging, maar pas op 24 mei 1946. Een straf werd in zijn geval ‘niet gerechtvaardigd’ geacht. Wel had hij maanden in voorarrest gezeten – moeilijk te verteren voor een verzetsman, die wist dat landgenoten die geen poot hadden uitgestoken tijdens de bezetting en ook veel collaborateurs ondertussen vrij rondliepen. In een brief aan zijn ouders vanuit het Huis van Bewaring beklagde hij zich bitter over ‘de ellende waarin ik ben komen te verkeren’.

Na zijn vrijlating werd Vierveijzer onderofficier in het leger. In Indië nam hij deel aan de ‘politieacties’. Hij trouwde in Batavia, keerde terug naar Nederland en zou de rest van zijn werkzame leven militair blijven. Zijn kinderen hoorden na de oorlog nooit een woord over de ervaringen van hun vader in het verzet en in de gevangenis. ‘Die geschiedenis is wazig voor ons,’ zegt zoon Martin. ‘Die man was zo gesloten, zo geblokkeerd,’ vult dochter Leontine aan. ‘Een heel moeilijke en eigenzinnige vader. Ik snap niet dat hij er nooit iets over heeft verteld, er was toch behalve veel ellende ook genoeg om trots op te zijn.’

Onverteerbaar

De enige die overbleef als verdachte van het verraad van de wapendepots was Jan Willem Brouwer en voor hem zag het er slecht uit. De aanklager bij de bijzondere rechtspleging – de rechtbank die oordeelde over ‘foute’ Nederlanders – eiste zes jaar cel en ontzegging voor het leven van het actieve en passieve kiesrecht. Tijdens de zitting in een stampvolle rechtszaal zaten op de perstribune vertegenwoordigers van alle landelijke dagbladen.

Voor de top van Vrij Nederland was het onverteerbaar dat een van hun verzetsmensen zou worden veroordeeld, en dan nog wel mede op grond van getuigenissen van de oorlogsmisdadigers Rühl, Viebahn en Mollis. VN-man Wellensiek hield een pleidooi ter verdediging van Brouwer. ‘Ik ken verdachte vanaf zijn zestiende, al in 1940 maakte hij deel uit van een inlichtingendienst die ik had opgericht. Ik acht hem niet in staat om een verradersrol te spelen. Hij

heeft de hele oorlog illegaal gewerkt en een actieve rol in het verzet gehad. De leiding van Vrij Nederland vertrouwt hem nog steeds volkomen.'

Ook Henk van Randwijk kwam op voor zijn voormalige medestrijder. Hij hield de rechters voor dat de psychische druk van de Sicherheitsdienst te groot moest zijn geweest. Van Randwijk sprak als ervaringsdeskundige: hij was verhoord door hetzelfde duo Viebahn en Rühl. Hij noemde Rühl een 'meester in de tactiek van psychische intimidatie'. Viebahn zou hem hebben bedreigd met het concentratiekamp. Dreigen en onder druk zetten hoorden tot in het laatste oorlogsjaar tot de gebruikelijke tactieken – fysiek geweld werd minder toegepast dan in de eerdere bezettingsjaren – en als de Duitsers iets anders verklaarden, dan 'liegen zij'. Een verslaggever van Trouw noteerde hoe Viebahn na die laatste opmerking van Van Randwijk 'als een duveltje uit een doosje omhoogschoot en met luide schalstem mededeelde dat hij zich "aangegriffen" voelde.' De president gaf hem het woord en Viebahn kwam met een voor Van Randwijk zeer beschadigende beschuldiging. In de aanloop naar de zitting was de grote man van Vrij Nederland volgens de Duitser op bezoek geweest in het Huis van Bewaring aan de Amstelveensweg en had daar toegang gekregen tot de twee Duitse gevangenen en collaborateur Mollis. Volgens Viebahn had Van Randwijk hen gevraagd om te verklaren dat ze Jan Willem Brouwer onder grote druk hadden gezet om een verradersrol te spelen. Dan zou Van Randwijk op zijn beurt een goed woordje voor hén doen. Van Randwijk noemde dat 'de meest smerige en pertinente leugen' die hij ooit had gehoord, maar het kwaad was al geschied.

Hartstochtelijk pleidooi

Zo draaiden de rollen om. Verzetsheld Van Randwijk had zich schuldig gemaakt aan beïnvloeding van getuigen terwijl oorlogsmisdadiger Viebahn tegenover de rechter kon volhouden dat hij 'slechts de waarheid wenste te spreken'.

Twee dagen na de zitting probeerde Van Randwijk de door hemzelf aangerichte schade te herstellen in een brief aan de president van het Bijzondere Gerechtshof, Bastiaan De Gaay Fortman. Hij was de vader van W.F. ('Gaius') de Gaay Fortman, de latere minister die in 1943 als redacteur bij Vrij Nederland betrokken raakte en ten tijde van de zaak-Brouwer aan het blad verbonden was. Met andere woorden: de lijnen waren kort. De brief van Van Randwijk leest als een hartstochtelijk pleidooi voor zijn verzetskameraad. Brouwer kon volgens hem geen kant op, als hij was ondergedoken zou de SD ongetwijfeld zijn binnengevallen op Reguliersgracht 18, waar zijn zus Mies werkte. 'Ik kan u met de grootste nadruk verzekeren dat dit catastrofale gevolg zou hebben gehad

voor onze hele organisatie.’

Hij gaf toe dat Brouwer strategische fouten had gemaakt en dat er zeker geen sprake was van heldenfeiten, maar ‘sinds wanneer mag men van zijn naaste eisen om een held te zijn?’ De Gaay Fortman veroordeelde Jan Willem Brouwer ondanks het pleidooi van Van Randwijk tot 1 jaar gevangenisstraf en zes maanden ontzetting uit het kiesrecht.

Toen Brouwer in beroep ging bij de Raad van Cassatie in Den Haag, bleek hoezeer het optreden van Van Randwijk zijn zaak had geschaad. ‘Dat van Randwijk de Duitse getuigen in de gevangenis heeft bezocht en volgens hun verklaring druk heeft uitgeoefend om voor de verdachte gunstige verklaringen af te leggen, geeft te denken,’ zei aanklager mr. De Gruyter.

Advocaat van Brouwer was ditmaal Arie van Namen, de nummer twee uit de VN-organisatie. Van Namen was van onbesproken gedrag, had in de laatste maanden van de oorlog ook in het Huis van Bewaring gezeten en kende Viebahn en Rühl omdat ook hij door die twee was verhoord. Hij richtte in zijn pleidooi de pijlen op de ex-verzetsmannen Houweling, Tump en Jongejans, die als rechercheurs het onderzoek tegen Brouwer hadden geleid en volgens hem bevooroordeeld waren. De drie waren tijdens de bezetting in onmin geraakt met de Centrale Leiding van Vrij Nederland. Volgens Van Namen waren ze ‘gedesavoueed voor hun gedrag in het voorjaar van 1945, toen ze waren onderdoken en hun commando in de steek lieten’. Van Namen schilderde het drietal denigrerend af als ‘Dolle Dinsdag Ruiters’ die zich pas na september 1944, toen de Duitsers al bijna verslagen waren, bij het verzet hadden aangesloten.

Wat er precies is voorgevallen tussen het drietal en de Centrale Leiding in de laatste oorlogsmaanden is onduidelijk. Wel schrijft Van Randwijk in een brief dat ‘er over de gedragingen van deze heren ook wel het een en ander te zeggen valt, maar het lust me niet in deze smeerboel te gaan roeren’. Een aanwijzing is ook te vinden in het dagboek van Gré Aarsman als zij over het drietal suggereert dat ze tijdens de oorlog niet brandschoon waren geweest. ‘Bij sommige stunts de boel bestellen of schapen jatten en ze dan door Henk (haar man, de slager, red.) willen laten slachten.’ Volgens Van Namen was er kortom sprake van een wraakactie tegen Brouwer van ‘een kleine en bevooroordeelde groep’ die erop uit was hem ‘zover mogelijk in de problemen te duwen’. Dit had er volgens Van Namen toe geleid dat de zaak ‘uitermate was vertroebeld’.

Een typische binnenvetter

De Raad van Cassatie verwees de zaak terug naar het Bijzondere Hof in Den Haag, en daar besloten de rechters de zaak voor te leggen aan de Eereraad van het Verzet. Dat was in lijn met de wens van Henk van Randwijk die vond dat gewone rechters die niet in de illegaliteit hadden gezeten, moeilijk tot een juist oordeel konden komen. Immers, 'om de daden van illegale werkers te beoordelen, moet men zelf illegaal hebben gewerkt, de SD en zijn methoden uit ervaring kennen, de vertwijfelingen kennen', schreef hij in een vlammend voorpagina-artikel 'Verrader of verraden, illegale werkers voor de rechter'. In dat stuk in Vrij Nederland voer hij uit over de schandalige manier waarop na de oorlog met verzetsmensen werd omgegaan.

De ereraad, die bestond uit vooraanstaande verzetsmensen die Van Randwijk en Van Namen persoonlijk kenden, oordeelde dat Brouwer 'een illegaal werker van formaat' was geweest die nooit 'intentioneel verraad' had gepleegd. Maar zijn optreden nadat hij in november 1944 door de Duitsers op vrije voeten was gesteld, was niettemin 'onaanvaardbaar'. Hij had 'essentieel verkeerde keuzes' gemaakt die 'verwijtbaar' waren. 'Hij was tegen de situatie niet opgewassen,' was het oordeel. Volgens de ereraad had Brouwer zijn zus Mies en Sander Wellensiek moeten waarschuwen en had het VN-hoofdkwartier Reguliersgracht 18 meteen moeten worden ontruimd. Bovendien verweet de ereraad Brouwer dat hij na de oorlog geen schoon schip had gemaakt en had geleefd in de hoop dat 'het verleden werd overspoeld door de gebeurtenissen tijdens en na de bevrijding'. Men adviseerde een gevangenisstraf van negen maanden (de duur van zijn voorarrest) en drie maanden voorwaardelijk, wat door de rechtbank werd overgenomen. Van Randwijk kreeg in een apart proces-verbaal een schrobbering voor zijn bezoeken aan de getuigen, zo hoorde biograaf Paul Koedijk.

Met het vonnis kwam na meer dan twee jaar een einde aan een treurige en voor de voormalige verzetsorganisatie Vrij Nederland beschamende episode. 'Nadat mijn vader weer vrij man was, heeft hij thuis niets verteld, alleen maar gehuild,' hoorde dochter Marianne later van haar moeder. Ondanks zijn veroordeling werd hij al snel weer actief bij de Binnenlandse Strijdkrachten. 'Met een deel van zijn oude kameraden bleef de relatie goed,' zegt Marianne. 'We gingen vaak op bezoek bij ome Henk van Randwijk of spelen in de tuin bij Wellensiek.' Zoon Jan Willem jr. meent te begrijpen waarom zijn vader nooit de hulp van zijn kameraden in het verzet had ingeroepen toen hij na zijn aanhouding op de

Wiegbrug in de problemen was gekomen. 'Mijn vader was een typische binnenvetter. Hij wilde altijd alles alleen oplossen en daarmee is hij ditmaal in de fout gegaan.' <

Vergeeten verzetsstrijder: het ongelofelijk verhaal van Anton Stam

Anton Stam was een verzetsstrijder die in de geschiedenis van Vrij Nederland een korte, maar belangrijke rol speelde en later totaal werd vergeten. Reden: Stam zou geld achterover hebben gedrukt. Hoog tijd voor een rehabilitatie.

Door Erik Schaap

Het was 9 mei 1941 toen Arie van Namen, een van de oprichters van Vrij Nederland, zag hoe op de Hogeweg in de Amsterdamse Watergraafsmeer zijn vriend en medeoprichter Jan Kassies werd opgepakt door de Sicherheitsdienst. Van de groep jongemannen die VN in augustus 1940 hadden opgericht, was nog geen jaar later bijna niemand meer over.

De arrestatiegolf begon eind februari 1941 toen een medewerker met vijf exemplaren van Vrij Nederland in zijn zak was opgepakt. Hij was gaan praten en in de maanden die volgden verdwenen vrijwel alle schrijvers, drukkers en bezorgers in gevangenissen of werkkampen, in totaal 65 mensen.

Het lukte de paar VN'ers die nog niet waren opgepakt met veel moeite in 1941 een maart- en aprilnummer van het blad samen te stellen. De arrestaties sloegen

echter met de week grotere gaten in het medewerkersbestand. Jan Kassies en Arie van Namen zouden op 9 mei de laatste hand leggen aan de editie van die maand, toen de SD ook Kassies afvoerde. De opgejaagde Van Namen – de Duitsers gijzelden zijn ouders, hopend dat hij zich dan zou aangeven – was ten einde raad. ‘Hij had de indruk de enige te zijn die van de oude VN-groep in de Watergraafsmeer nog op vrije voeten was,’ schreven Paul Koedijk en Gerard Mulder in hun biografie over de hoofdredacteur Henk van Randwijk.

Exemplaren naar de Sicherheitsdienst

Het enige contact dat Van Namen nog over had was met de journalist Edouard de Nève, pseudoniem van Jean Lenglet. En die had weer contact met een zekere Anton Stam uit Zaandam. Dit drietal gaf in juni een volgend nummer uit, vertelde Van Namen later.

In het juninummer trachtte de driekoppige redactie via een leugentje de Duitsers te misleiden om zo de gearresteerde VN-medewerkers los te krijgen. ‘Talrijke mannen en vrouwen zijn in hechtenis genomen die ervan verdacht werden op een of andere manier met ons in relatie te staan,’ schreven Van Namen, De Nève en Stam. ‘Het feit is echter dat wij hun werk van verre, noch van dichtbij kennen.’ Het drietal stuurde tien exemplaren naar de Sicherheitsdienst, maar de actie bleek vergeefs; veel gevangenen hadden al bekentenissen afgelegd.

‘Grote helpers’

Arie van Namen was na de oorlog een man met gezag in de kringen van oud-verzetsstrijders. Hij werd rechter en was voorzitter van de Stichting 1940-1945. Ook De Nève groeide na de oorlog uit tot een redelijk bekend schrijver.

Maar wie was Anton Stam? Over hem is helemaal niets bekend.

In mei 1940 was Stam een dienstplichtig radiotelegrafist en boordschutter op het vliegveld Waalhaven in Rotterdam. Daar ontsnapte hij bij de Duitse aanvallen ternauwernood aan de dood. Na de capitulatie probeerde hij via IJmuiden naar Engeland te ontkomen, wat jammerlijk mislukte. Stam werd opgepakt belandde in krijgsgevangenschap, werd al snel weer vrijgelaten en zocht naar manieren om in verzet te komen tegen de bezetting. Vanaf het najaar van 1940 verspreidde hij Vrij Nederland in de omgeving van Zaandam, waar hij vandaan kwam. Ook was hij betrokken bij het stencilen van de nummers. De Nève noemde Stam na de oorlog een van zijn ‘grote helpers’.

Schuilnamen

Na het juninummer in 1941 was het drietal Stam-De Nève-Van Namen ook verantwoordelijk voor de nummers in juli en augustus.

Onder Stams leiding werd het blad bij de Amsterdamse, deels ondergronds opererende uitgeverij Bottenburg geproduceerd. Stam en zijn vriendin Amy Duif namen ondertussen het zekere voor het onzekere en verruilden Zaandam voor Amsterdam, waar ze onderdoken op een door Van Namen gehuurde etage aan de Oudeschans 48.

‘Wij woonden in de achterkamers, terwijl u zo nu en dan de voorkamer in gebruik had,’ herinnerde Stam Van Namen aan het halfjaar dat ze daar verbleven in een brief dertig jaar na de oorlog. ‘Waarschijnlijk hadden wij toen de schuilnamen van Amy en Anton van Bergen. Mijn vrouw vertelt mij zojuist dat ze u eens de achterkamer heeft laten zien die toen afgeladen met Vrij Nederland-krantjes lag, terwijl ook nog een zendontvanger opgesteld stond.’

Dat rotblaadje

Op 29 september 1941 sloeg het noodlot opnieuw toe, toen ook De Nève werd opgepakt. Stam ging in zijn eentje voort, schreef hij op 30 mei 1945 aan de VN-redactie: ‘Ik nam alles over, stelde VN samen van oude en nieuwe copie, niette het geval en zorgde voor de verspreiding.’

Maar hoe moest het verder?

Henk Kooistra, een nog niet opgepakte bezorger van het eerste uur, kwam met een voorstel. Hij werkte als onderwijzer op de Eben-Haëzerschool in de Jordaan, waar een zekere Henk van Randwijk hoofdonderwijzer was. Van Randwijk was betrokken geweest bij het schrijven van pamfletten. Zou Vrij Nederland bij hem niet in goede handen zijn? ‘Dat rotblaadje,’ reageerde Henk van Randwijk. ‘Dacht je dat ik daar mijn leven voor waagde?’ ‘Nou,’ zei Kooistra, ‘dan moet je dat rotblaadje beter maken.’ Van Randwijk overlegde met zijn vrouw Ada. Zij vond dat hij het moest doen.

In oktober 1941 vond er in Van Randwijks woning aan de Stadionkade in Amsterdam-Zuid een eerste, ‘constituerende vergadering’ plaats van de nieuwe VN-leiding. Stam was een van de tien aanwezigen. Tijdens het door het echtpaar Van Randwijk aangeboden etentje overheerste aanvankelijk de argwaan. Veel genodigden kenden elkaar niet en de bezetter had net de doodstraf afgekondigd

op het verspreiden van antinazistische geschriften.

Die avond ontbrak Henk Kooistra. Hij had geprobeerd via de haven van Delfzijl het land te ontvluchten, maar toen hij op de kade op zoek was naar een schip dat hem naar Scandinavië kon brengen, werd hij opgepakt. (Op 4 augustus 1942 kwam Kooistra om het leven in een concentratiekamp.)

Ondanks de arrestatie van Kooistra eindigde de avond hoopvol. De aanwezigen hadden elkaar gevonden in het streven naar een verzetsblad 'met inhoud' waarin de 'vormende waarde' (dixit Van Randwijk) van het christendom was te vinden. De samenkomst bleek cruciaal voor de toekomst van Vrij Nederland. Het blad groeide, aldus de Sicherheitsdienst in december 1941, uit tot het 'weitverbreiteste und gefährlichste Hetzschrift'.

Maatregelen

Tallose angstdromen plaagden hoofdredacteur Henk van Randwijk. 'De ene nacht word ik opgehangen, de volgende nacht word ik doodgeschoten,' vertelde hij zijn vrouw. Zijn grootste vrees bestond eruit dat er binnen Vrij Nederland een verrader ronddwaalde. Begin maart 1942 arresteerde de Sicherheitsdienst Van Randwijk. Bij gebrek aan bewijs kwam hij na enkele weken vrij.

Het wantrouwen van Van Randwijk was groter dan ooit. Wie had ervoor gezorgd dat de Duitsers hem hadden opgepakt? Verdachtmakingen besmetten de organisatie.

Een van de geruchten luidde dat Anton Stam onbetrouwbaar was. Een belangrijke bron voor die beschuldiging was de Zaandammer Martinus Arends. Hij had sinds 1940 met Stam samengewerkt. Aanvankelijk gebeurde dat volgens Arends op een kamer driehoog aan de Weteringschans in Amsterdam. Daar werkte Stam samen met zijn verloofde Amy en Martinus' dochter Leny Arends. De gestencilde nummers werden vervolgens in Zaandam verspreid, zo herinnerde Arends zich in zijn op schrift gestelde terugblik uit 1946. De opbrengst van de verkochte exemplaren overhandigde hij aan Stam.

En daar ging het volgens Arends mis. 'In september 1941 vertrouwde ik Stam niet meer en vermoedde dat hij het grootste gedeelte ten eigen bate gebruikte.' Arends verbrak de samenwerking en kreeg na een tijdje bezoek van Henk van Randwijk en VN-medewerker Wim Speelman. 'Zij kwamen met mij over Stam praten en hebben toen ook maatregelen tegen hem genomen.'

Het Nieuwe Testament

De inner circle van het aan alle kanten bedreigde blad ondernam actie ter voorkoming van erger. Tijdens een beraad op een onbekende datum eind 1941 opperden de aanwezigen Stam te liquideren, maar redactielid en rechtsgeleerde Gezina van der Molen verzette zich hier fel tegen. Volgens haar was er géén onomstotelijk bewijs van Stams verraad. Ze stelde voor om met de verdachte te gaan praten.

Aldus geschiedde. Van der Molen ontmoette Stam in bodega Keyzer naast het Amsterdamse Concertgebouw. Aan een belendend tafeltje volgden andere verzetsstrijders onopvallend de conversatie, klaar om indien nodig in te grijpen. Van der Molen vertelde Stam dat het vertrouwen in hem was opgezegd. Daarop stelde Stam voor om uit te wijken naar Engeland. Van der Molen pakte een exemplaar van het Nieuwe Testament uit haar tas en overhandigde hem dat. Vervolgens namen de twee afscheid van elkaar.

Een tik in zijn nek

Vanuit het onderduikadres op de Oudeschans werd Stam via de zogeheten Van Niftrik-lijn via het dorp Putte over de Belgische grens geleid.

Met een collega-verzetsman reisde hij vervolgens per tram naar de in het complot betrokken familie Van Dulken. Hun Antwerpse adres bleek echter te zijn verraden. Op 13 april 1942 wekte de Sicherheitsdienst de bewoners. De heer des huizes werd met een overvalwagen afgevoerd, vertelde Stam later tijdens een verhoor aan de Zwitserse autoriteiten. Een wat oudere Duitse politiebeampte bleef achter ter bewaking van mevrouw, het dienstmeisje, Stam en diens reisgenoot.

‘Duidelijk was dat wij, voordat de overvalwagen terugkwam, iets moesten ondernemen,’ aldus Stam. Hij vroeg het dienstmeisje of ze niet een fles bij de hand had ‘zodat we hem een tik in zijn nek konden geven’.

Het meisje verdween om wat te zoeken. Zeer tot ongenoegen van de Duitser liep het meisje een verdieping naar beneden, ondanks het bevel dat ze direct weer naar boven moest komen. Stam ging haar achterna, hard schreeuwend: ‘Du sollst zurückkommen.’ Verdieping na verdieping ging hij naar beneden, met meer volume schreeuwend dat ze terug moest komen. ‘De laatste trap heb ik toen maar sprongsgewijze genomen, daarna naar buiten gerend en op een juist

voorbijrijdende tram gesprongen.’

Gevangenis, straf- en werkkamp

Vader en zoon Van Dulken zouden hun gevangenschap niet overleven. Stam wist heelhuids een ander ondergronds adres te bereiken en reisde van daaruit zonder problemen naar Zwitserland. Hij belandde er achtereenvolgens in de gevangenis, een straf- en een werkkamp. Later mocht hij de weekenden in Lausanne doorbrengen en stonden de seinen op groen om naar Engeland te vertrekken. Maar uitgerekend op de dag van zijn vertrek werd ook Zuid-Frankrijk bezet waardoor die route werd afgesneden.

Onbekend met de nieuwe geopolitieke situatie vertrok Stam met mede-Engelandvaarder Sjaak Brouwers richting Spanje, om begin december 1942 vlak voor de Frans-Spaanse grens te worden opgepakt. Door zich voor te doen als werkloze studenten op zoek naar een baan in Zuid-Amerika ontsnapte het duo aan een mogelijke doodstraf.

Stam: ‘Ofschoon mij tijdens een van de vele verhoren gevraagd werd: “Wollen Sie noch weiter lügen?”, werd ons verhaal waarschijnlijk toch geslikt, want tegen Kerstmis werden wij in gezelschap van een Duitse officier in een normale trein naar Parijs gebracht, waar hij ons afleverde bij het bureau van de organisatie Todt.’ Deze organisatie was opgezet door de nazi Fritz Todt en voerde bouwwerkzaamheden uit voor de Wehrmacht, zoals de bouw van de Atlantikwall. Hierbij werden ook dwangarbeiders ingezet.

De Zwitserse Weg

Brouwers en Stam wisten zich ook aan deze dwangarbeidersorganisatie te ontworstelen; ze negeerden simpelweg de order om de volgende dag terug te keren voor vertrek naar Duitsland.

In Parijs legden ze contacten om een nieuwe route naar Zwitserland op te zetten. Zelf gingen ze terug naar Nederland om deze lijn verder uit te bouwen.

Bekend is dat zowel Stam als Brouwers in de maanden die volgden verschillende keren met onderduikers en illegale documenten naar Zwitserland reisden. ‘Geld kreeg ik altijd via Stam,’ aldus Brouwers. Een andere illegaal, Dirk Jan de Jong, verklaarde kort na de oorlog dat hij nauw met Stam had samengewerkt. Stam had volgens hem goede contacten met de Ordedienst. ‘Ik nam voor hem illegale berichten mee naar Zwitserland. En met hem samen vervoerde ik valse papieren

en stempels.’

Stam bleef tot medio 1944 leidinggeven aan deze ontsnappingslijn, de zogeheten Zwitserse Weg. Ook was hij betrokken bij het versturen van codeberichten met een geheime zender vanaf een adres aan de Herengracht, waar de Grüne Polizei in december 1944 binnenviel, en medewerkers ternauwernood via de achterdeur wisten te ontsnappen.

Hij verliet Amsterdam, dook op verschillende plekken onder, bleef actief als marconist en werd uiteindelijk in Drijber nabij Assen in februari 1945 op heterdaad betrapt bij een volgende inval, toen hij zich in een kast had verborgen naast een zender die nog aan stond. Hij liet tijdens zijn verhoren niets los en werd overgebracht naar concentratiekamp Wilhelmshaven en van daaruit weer naar Assen.

Op 2 maart 1945 bracht Karl Klingbeil zijn arrestant naar een SD-kantoor in Zwolle. Daar volgden nieuwe verhoren. Het geluk was met Stam; waar veel SD’ers hun gevangenen afranselden in een poging om gegevens los te krijgen, moest Klingbeil daar weinig van hebben. Het bleef bij het afvuren van vragen en geven van ontwijkende antwoorden. De status quo werd uiteindelijk doorbroken met een Duits dwangvoorstel. Stam: ‘Hij [Klingbeil] deelde tijdens het laatste verhoor aan mij mede dat ik voor de keus werd gesteld om óf voor de Duitsers te werken óf te worden doodgeschoten. In dat voorstel zag ik een mogelijke kans om te ontsnappen en [ik] heb er toen in toegestemd om voor de Duitsers te gaan werken. Tijdens het onderhoud in Zwolle werd afgesproken dat ik de namen van code-officieren en de code per brief naar een Hauptsturmbannführer, wiens naam ik niet meer weet, zou zenden in Zwolle. Daarnaast is de afspraak gemaakt dat ik eens in de veertien dagen in De Groene Weide te Leeuwarden zou komen, waar ik dan een man zou ontmoeten die als een herkenning een doos onder zijn arm had.’

Een kogel in mijn rug

Nog eenmaal zetten de Duitsers hem in een auto. ‘Ik werd op een plek ergens buiten Beilen losgelaten, met de belofte contact te houden via de SD-Leeuwarden. Het weggetje lag ongeveer driehonderd meter van de straatweg en nog droom ik weleens van dat bevroren terrein waar ik van die twee Duitsers wegliep, elk ogenblik een kogel in mijn rug verwachtend.’

De nazi’s hielden hun wapens dit keer echter op zak. Dankzij de met Klingbeil

gemaakte afspraak wist Stam niet voor het eerst zijn leven te redden. Had hij volhard in zijn ontkenningen en uitvluchten, dan was hij ongetwijfeld eveneens gefusilleerd na de aanslag op Rauter, enkele dagen later.

Anton Stam hield zich niet aan de gemaakte afspraken. Hij overnachtte in Beilen en ging toen naar Leeuwarden, waar Amy en hun dochter verbleven. Samen met zijn vrouw – die opnieuw zwanger was en in shock verkeerde door zijn arrestatie – dook hij de rest van de oorlog onder in Leeuwarden op de Steinstraat 11. ‘Tot aan de bevrijding zijn wij verder niet actief geweest, afgezien van de verzorging van de onderduikers en het door mij ophalen van een pistool bij een boer die het niet langer in huis durfde hebben.’ Een paar weken later konden ze eindelijk hun bevrijders begroeten.

‘Geringe kennis van de journalistiek’

Drie weken na de bevrijding liet een diep geraakte Stam met een brief opnieuw van zich horen bij Vrij Nederland, dat de oorlogservaringen van haar oud-medewerkers inventariseerde. Hij schreef dat hij van het verzetsblad was verwijderd geraakt vanwege zijn ‘geringe kennis van de journalistiek’.

Over de ware reden van zijn vertrek geen woord. Was hier sprake van schaamte? Stam liet weten dat hij zich bezig had willen houden met het zenden van ondergrondse boodschappen naar Radio Oranje, maar dat daar niets van was gekomen omdat hij rond die tijd ‘naar Zwitserland moest’.

Ook later zou hij niet publiekelijk terugkomen op zijn Vrij Nederland-werkzaamheden en de hem aangewreven beschuldigingen.

Pas in de jaren tachtig vertelde Anton Stam voor de eerste keer in een voor de familie bestemd genealogisch boekje beknopt over zijn oorlogservaringen. Hij had zich tot dan vooral gericht op zijn gezin en zijn werk bij de KLM. Bij gebrek aan getuigenissen kostte het hem zelfs moeite om een oorlogsuitkering te krijgen.

Naarmate zijn vrouw en hij ouder werden, spookten de jaren 1940-'45 steeds vaker door hun hoofden. Dochter Amy: ‘Op het eind van zijn leven lag hij te malen in bed. Alles kwam terug. Mijn moeder voelde zich achtervolgd en vertrouwde niemand meer. Helemaal nadat mijn vader overleden was. Ze verving alle deursloten en ik mocht er ook niet meer in. Ze meende dat haar kleindochter, schoonzoon en ik gevaarlijk waren en haar wilden vermoorden.

Heel verdrietig.’ Het echtpaar vertrouwde elkaar wel tot het laatst. Amy: ‘Hun onderlinge band bleef erg sterk. Hij heeft altijd voor haar gezorgd en liet haar nooit in de steek.’

Anton Stam overleed op 9 januari 1998, zijn echtgenote elf maanden later. <

Kinderen van de Joodse crèche

Bij het opruimen van de garagebox van zijn moeder vond Frank Hemminga twee albums vol foto's van de Joodse crèche, van waaruit honderden kinderen naar onderduikgezinnen werden gesmokkeld. Wie zijn de kinderen op de foto's? En wat is er met ze gebeurd?

Door Harm Ede Botje en Mischa Cohen

Het is zomer 2016 en in Amsterdam-Noord wordt het traditionele dankdiner van het 4-5 mei Comité georganiseerd. Aan lange tafels zitten vrijwilligers. Bij de koffie komt er een lange, tanige man van een jaar of zestig op ons af, die zich voorstelt als Frank Hemminga. 'Ik heb misschien iets interessants voor jullie,' zegt hij. 'Een album met foto's van de Joodse crèche.'

Hemminga vertelt dat zijn moeder Gea Venema (haar meisjesnaam) in de eerste jaren van de Duitse bezetting verzorgster was in die crèche aan de Plantage Middenlaan. Daar, tegenover de Hollandsche Schouwburg, was al in 1926 de Vereniging Zuigelingeninrichting en Kinderhuis gevestigd. Voor de oorlog werden er overwegend Joodse kinderen van marktkooplieden en naaisters opgevangen. Tijdens de oorlog verwerd de ooit vooruitstrevende kinderopvang tot een verzamelplaats voor Joodse kinderen, die daar werden bijeengebracht voordat ze op transport werden gezet naar Westerbork. Het verhaal van de crèche werd beroemd omdat medewerksters in het diepste geheim vijf- à zeshonderd

kinderen – volgens sommigen waren het er zelfs duizend – naar buiten wisten te smokkelen in wasmanden, boodschappentassen en tussen de vuile luiers.

Onze belangstelling is meteen gewekt. Collega's Ageeth Scherphuis en Anita van Ommeren maakten in 1986 een legendarische kleurenbijlage voor Vrij Nederland over de crèche, waarin ze zich vooral richtten op de vrouwen die de kinderen hielpen te ontkomen. Later verschenen er verschillende boeken en documentaires. Daarop baseerde regisseur Rudolf van den Bergh zijn film *Süskind* uit 2012. De titel verwijst naar Walter Süskind, de Duits-Joodse zakenman die door de bezetter was aangesteld als beheerder van de Hollandsche Schouwburg en die, samen met econoom Felix Halverstad en crèchedirectrice Henriëtte Pimentel, een centrale rol vervulde bij het redden van al die honderden kinderen. Maar veel meer kinderen werden níet gered. Naar schatting vijftienduizend kinderen verdwenen vanuit de crèche en de schouwburg naar Westerbork en daarna naar een van de vernietigingskampen, waar ze meestal meteen werden vermoord.

Met de kinderen mee

We spreken af met Hemminga op het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), waar René Kok en Erik Somers zich hebben gespecialiseerd in het analyseren van foto's uit de Tweede Wereldoorlog. Uit een plastic zak haalt Hemminga twee fotoalbums. 'Nadat mijn moeder in 2005 overleed, hebben we haar spullen opgeslagen in een garagebox,' vertelt hij. 'Bij het opruimen kwamen deze albums tevoorschijn.'

Over haar werk als crècheleidster sprak zijn moeder zelden, maar rond Bevrijdingsdag verzonk ze altijd in sombere buien. 'In september 1941 moest mijn moeder van de bezetter uit de crèche vertrekken omdat er vanaf dat moment alleen nog maar Joodse vrouwen mochten werken. Ze heeft altijd heel sterk het gevoel gehad dat ze de kinderen in de steek heeft gelaten. Henriëtte Pimentel is opgepakt en gedeporteerd toen de crèche op 23 juli 1943 werd ontruimd en ze is op 17 september van dat jaar vermoord in Auschwitz. Mijn moeder verweet zichzelf dat ze niet ook met de kinderen was meegegaan. Maar al had ze dat gewild, het had helemaal niet gekund omdat ze niet Joods was.'

We openen het album. Vrolijk spelende kinderen kijken ons aan vanuit een zonovergoten tuin. Kinderen in de zandbak of in een zwembadje, kinderen op mini-wc'tjes en in bedjes, lachende crècheleiders op groepsfoto's. 'Dit zijn foto's die wij in elk geval niet kennen,' zegt René Kok. Maar wie zijn deze

kinderen? En wat is er verder met ze gebeurd? Welke van deze baby's en peuters zijn gered en wie zijn door de nazi's omgebracht?

We besluiten voorzichtig een foto uit het album te halen. Tot onze verrassing blijkt Gea Venema achter op veel van de foto's in schoonschrift de namen van de kinderen te hebben geschreven. Op het schutblad plakte ze een ex libris met bloeiende lavendel. Daarnaast schreef ze onder het kopje 'omgekomen crèhekinderen van Joodse marktkooplieden en ateliernaaiers' de namen van de 23 kinderen uit het album, 'en vele anderen'. Ook zitten er in de albums verkleurde foto's uit de jaren zeventig van vrouwen die om de tafel zitten met een glas wijn en een blokje kaas. 'Dit zijn de vrouwen die tijdens de oorlog in de crèche werkten,' zegt Frank Hemminga. 'Een van hen herken ik, dat is Jeanne Burghoorn, die adjunct-directrice was.' We zien dat een van de vrouwen op de vaal geworden kleurenfoto's een klein fotoalbumpje in de hand houdt met daarin zwart-witfoto's. Op dit soort bijeenkomsten werden kennelijk foto's uitgewisseld van de kinderen waarvoor deze vrouwen zich met hart en ziel hadden ingezet. Gea Hemminga-Venema moet in die jaren de foto's van namen hebben voorzien.

Wisseling van de wacht

Met Frank Hemminga besluiten we op zoek te gaan naar de geschiedenis van de kinderen op de foto's.

Eerst leggen we contact met voormalige crècheleidsters. We hopen dat zij herinneringen hebben aan de kinderen die op de foto's zijn vastgelegd.

In het najaar van 2016 ontmoeten we Elly Friedheim-Stein (93) en Betty Goudsmit-Oudkerk (93). Lange tijd heeft Betty Oudkerk niets willen vertellen over haar oorlogservaringen, pas de laatste jaren is dat veranderd – onlangs verscheen het boek Betty. Een joodse kinderverzorgster in verzet van Esther Göbel en Henk Meulenbeld. We hebben uitvergroete prints van de fotootjes meegenomen en leggen ze voor aan de crècheleidsters. Voor we daar aan toe komen, vertelt Betty Oudkerk hoe ze destijds met een stel andere jonge meiden op de crèche terecht is gekomen. Ze zat met nog zes Joodse leerlingen op een particuliere huishoudschool aan het Amsterdamse Zandpad, vlakbij het Vondelpark. Op 16 juli 1941 werden de zeven Joodse meisjes bij de directrice geroepen. 'Ze zei: dames, jullie krijgen vandaag je diploma. Ik stond op en zei: maar we zijn nog niet eens geslaagd!' De directrice antwoordde haar dat daar een 'bepaalde reden' voor was. De reden was duidelijk: Joodse studenten zouden op

last van de Duitsers in het komende schooljaar niet langer worden toegelaten tot openbare scholen en universiteiten en de directrice stuurde de meisjes dus van school. Betty Oudkerk vertelde het verhaal van hun vroegtijdige vertrek van school aan Nico Pimentel, een kennis van haar broer. 'Die zei: geen probleem, mijn tante is directrice van een crèche op de Plantage Middenlaan. Daar kunnen jullie zo terecht.'

Betty, Elly, Sieny en de andere meisjes kregen een spoedcursus kinderverzorging van een arts en gingen aan de slag als vervangsters van de niet-Joodse crècheleidsters die van de bezetter niet meer voor Joodse kindjes mochten zorgen. 'Dat was het moment dat mijn moeder moest vertrekken,' zegt Frank. 'Ze ging bij Hulp voor Onbehuisden werken, maar hield wel altijd contact met de crèche.'

Afgevoerd naar de vernietigingskampen

We leggen de uitvergrote foto's op tafel. De twee vrouwen buigen zich naar voren en het ene vel na het andere gaat door hun handen. 'Fijn dat dit behouden is,' zegt Betty Oudkerk. Elly Friedheim wijst op een foto van een leidster met een paar peuters: 'Deze foto heb ik volgens mij gemaakt, ik had destijds een fototoestel. Nee, het was niet speciaal een hobby, maar een fototoestel, daar fotografeer je nu eenmaal meestal mee.'

Een volgende foto komt op tafel en Friedheim veert op: 'Ja, deze kinderen ken ik stuk voor stuk.' Maar gevraagd naar herinneringen aan Betty de Leon, Suusje Katz, Pim Vega en al die andere kindjes, laat haar geheugen haar in de steek. Niet zo vreemd, meer dan zeventig jaar na dato.

We vermoeden dat de meeste namen in het fotoalbum terug te vinden zijn op het Joods Monument, de website waarop alle ongeveer 102.000 Nederlandse Joden worden herdacht die door de nazi's zijn vermoord. We leggen de namen van de kinderen uit ons album ook naast de gegevens van Guus Luijters' boek *In Memoriam*. De gedeporteerde en vermoorde Joodse, Roma en Sinti inderen 1942-1945, het Joods Monument, Yad Vashem en Kamp Westerbork.

Het fotoboek van Gea Venema blijkt niet het enige. Alleen al in het archief van het Joods Historisch Museum liggen verschillende albums van voormalige crècheleidsters met daarin tientallen foto's waarvan het merendeel nooit is gepubliceerd. Veel van die foto's zijn dezelfde als die in ons album, waarbij opvalt dat Hemminga's moeder een goed geheugen moet hebben gehad: van de

crècheleidsters van wie een fotoalbum bekend is, heeft zij veruit de meeste namen weten te reproduceren. Maar al snel wordt duidelijk dat zelfs zij fouten moet hebben gemaakt als het gaat om precieze namen en data.

De meeste van de baby's en peuters op de foto's zijn afgevoerd naar de vernietigingskampen en daar onmiddellijk na aankomst vermoord. De driejarige Meijer Sealtiel vertrok op 2 maart 1943 met transport 52 vanuit Westerbork naar Sobibor, waar hij drie dagen later werd vergast. Sallo de Leeuw werd 22 oktober 1943 vermoord in Auschwitz. Suusje Katz vertrok als peuter van drie jaar samen met 1165 anderen, onder wie 182 kinderen op 20 april 1943 in 32 wagons naar Sobibor. Niemand van dat transport heeft de oorlog overleefd.

‘Dat zijn mijn kalveroogjes!’

Van de kinderen uit het album kunnen we er dertien traceren op de lijsten van kampslachtoffers. Maar er zijn ook namen die helemaal nergens meer opduiken. Totdat we ook op zoek gaan in archieven die de overlevenden registreren.

De eerste die we terugvinden, is Paula Melamed, de peuter die ergens in 1941 samen met Suusje Katz en een niet nader geïdentificeerd kindje aan een fruithapje zit. Op de website van Yad Vashem liet Melamed een ingevuld formulier achter. We vinden Paula Rubinek-Melamed, zoals ze nu heet, gewoon via Facebook. Ze beantwoordt ons verzoek om contact te leggen en als we haar de foto's sturen, krijgen we per omgaande een opgetogen reactie: ‘Ja, dank, ik ben het! Dat zijn mijn kalveroogjes!’

Even later hebben we haar aan de telefoon. Paula, inmiddels 76 jaar oud, moeder van twee dochters en oma van vijf kleinkinderen, woont al sinds 1949 in Israël. Ze spreekt nog steeds Nederlands, zij het met horten en stoten. Van haar vroege jeugd had ze tot nu toe maar één babyfoto, gekregen van familie uit Amerika. ‘De foto die jullie me gaven, is voor mij dus werkelijk een geweldige verrassing. Ik vind het zo bijzonder dat er foto's zijn genomen, dat er een vrouw is geweest die er ergens in de jaren zeventig namen bij heeft geschreven en dat jullie me nu gevonden hebben.’

Paula Melamed werd in het begin van de oorlog naar de crèche gebracht omdat haar beide ouders werkten. Haar vader Abraham was stoffeerder, haar moeder Channa naaister. Ze waren een van de weinige echtparen in de Joodse gemeenschap die besloten de Duitse verordeningen niet te volgen. Ze brachten de kleine Paula naar een onderduikadres; moeder Channa kreeg valse papieren.

Paula's vader bleef ondanks het beroepsverbod werken, werd opgepakt en afgevoerd naar Westerbork. Paula heeft nog vijf brieven van hem, die hij tussen april en juni 1943, vlak voor hij werd afgevoerd, schreef aan zijn 'lief dapper vrouwtje' in Amsterdam. Hij vertelt dat hij in de matrassenmakerij werkt en in Westerbork 'duizend en een bekenden' ziet. 'Er komen hier nog geregeld transporten binnen uit Amsterdam en je verwondert je er alleen nog over dat er überhaupt nog Joden in Amsterdam zijn. Het lijkt hier soms of ik in de Nieuwe Kerkstraat of de Weesperstraat loop.' Hij vraagt Channa om lege flessen te sturen 'want op het transport heb ik die absoluut nodig om er water in te doen'. En hij stelt haar, als ze ze zich heel erg bang en eenzaam voelt, voor om ook naar Westerbork te komen: 'Erg gezellig lijkt het me in Amsterdam nu ook niet, dus als je hierheen komt, geef je geloof ik niet veel op.'

Maar Channa bleef in Amsterdam en slaagde erin uit handen van de Duitsers te blijven. Ze werkte de hele oorlog als dienstmeisje bij een protestantse familie die lange tijd niets wist van haar Joodse achtergrond. Omdat zijn brieven werden gecensureerd, zette Abraham de meelezers op een dwaalspoor door te schrijven dat 'we gelukkig geen kinderen hebben', maar hij kan het niet laten om zijn vrouw te vragen de groeten te doen aan 'tante Paula'.

Boerenechtpaar in Kudelstaart

Toen het gezin waarbij ze was ondergebracht begin 1943 werd verraden, zag het er slecht uit voor het ouderloze meisje. De Grüne Polizei bracht haar terug naar de Joodse crèche, in afwachting van deportatie. Maar zover zou het niet komen: Paula was een van de kinderen die naar buiten werden gesmokkeld. Ze zou de rest van de oorlog doorbrengen bij Martha en Hein Koper, een boerenechtpaar in Kudelstaart. 'Het was een zwaar katholieke familie en ik werd dus erg katholiek opgevoed. Elke zondag gingen we naar de kerk. Ik zat daar als enig donkerharig kindje tussen al die blonde boeren. Het is een wonder dat ik nooit verraden ben.'

Na de oorlog werd Paula herenigd met haar moeder Channa. Het kinderloze paar in Kudelstaart vond het moeilijk om hun pleegdochter te laten gaan. Tot hun dood bleven ze contact houden. Moeder en dochter gingen terug naar Amsterdam, waar ze aanvankelijk een zwervend leven leidden maar uiteindelijk op de Weesperstraat belandden. 'We hadden niets meer. Mijn moeder vond het leven zwaar, zowel economisch als sociaal. Als we op straat liepen, zei ze: kijk, die daar, dat is een NSB'er. En dat is ook een NSB'er.'

Moeder Channa hertrouwde met de Pools-Joodse meubelmaker Avram Munish,

die in de oorlog zijn hele familie was verloren en die had overleefd door te vluchten naar de Sovjetunie. In 1949 vertrokken de drie met de boot naar Israël. ‘Mijn moeder heeft nooit willen terugkijken,’ zegt Paula. ‘Ze wilde geen banden meer met het verleden.’

In 1993 kreeg het echtpaar Koper postuum een oorkonde van Yad Vashem. Op de bijeenkomst was ook een vrouw die in de crèche had gewerkt. ‘Aan haar had ik kunnen vragen of ze wist wie me uit de crèche naar buiten heeft gesmokkeld,’ zegt Paula spijtig. ‘Ik had misschien van haar kunnen horen wie me het leven heeft gered. En ik heb het niet gedaan.’

Een dekentje met een pop erin

Er is een goede kans dat die redster Schoontje Kattenburg is geweest. Sieny Cohen-Kattenburg, zoals ze nu heet, werkte tweeënehalf jaar in de crèche en was een van de drie kinderverzorgsters die met toestemming van de Duitsers en met een armband om van de Joodse Raad de Hollandsche Schouwburg in en ook weer uit mocht. Haar bijzondere verhaal heeft ze vaak verteld, ook in ‘De Crèche 1942-1943’, de grote Vrij Nederland-reportage van Scherphuis en Van Ommeren. Hoe ze wanhopige ouders ervan probeerde te overtuigen dat ze hun kinderen naar pleegouders moesten laten brengen. Hoe ze als negentienjarig meisje ouders die niet wilden meewerken niet over durfde te halen. ‘Die verantwoordelijkheid durfde ik niet te nemen. Ik kon ze geen enkele garantie geven. Als ze vroegen hoe dan en waar naartoe, had ik geen antwoord.’

Sieny wist niet waar de kinderen heen gingen, daar zorgde directrice Henriëtte Pimentel voor. Zij had contacten met verzetsgroepen die ervoor zorgden dat de uit de crèche gesmokkelde kindjes naar een veilig onderduikadres werden gebracht. De meeste ouders wilden geen afstand doen van hun kind, maar als ze dat wel hadden gedaan en zelf op transport gingen, bracht Sieny hun vanuit de crèche een dekentje met een pop erin of met een prop lappen. ‘Zo liepen we naar de overkant, naar de Schouwburg. De ouders schrokken als je dat bundeltje in hun armen legde, want het woog natuurlijk niets.’

Verliefd

Nu, dertig jaar later, gaan we opnieuw langs bij Sieny Cohen-Kattenburg (93) en haar man Harry (97) in Buitenveldert. Harry en Sieny kennen elkaar uit de oorlog. Harry Cohen was koerier in dienst van de Joodse Raad, met de daarbij behorende armband die hem – bis auf weiteres – beschermde tegen transport naar Westerbork. ‘Mensen die waren opgepakt, hadden papieren nodig, of hun

scheerapparaat. Dat bracht ik dan naar ze toe. Op een keer moest ik een briefje afleveren bij de crèche. Daar zag ik Sieny en ik vond haar meteen ontzettend leuk.’ Ze werden verliefd en ze trouwden, mede op advies van crèchedirectrice Pimentel. ‘Als getrouwd stel zou het gemakkelijker zijn om onder te duiken,’ zegt Sieny. ‘En daar heeft ze gelijk in gekregen.’

Sieny was tegelijk met Betty – en ook met Elly Friedheim-Stein – rechtstreeks van de huishoudschool bij de Joodse crèche komen werken en de vrouwen, die elkaar dus meer dan driekwart eeuw kennen, zien elkaar nog steeds met enige regelmaat. Nadat directrice Pimentel was gedeporteerd, zette Sieny samen met haar collega Virrie Cohen de crèche nog enige tijd voort. We leggen ook aan Sieny de uitvergrote foto’s uit het album voor. Een foto van een peutertje dat zit te slapen op een potje roept meteen een herinnering op. ‘Dat is Maxje Polak. “Maxje poep” werd hij genoemd.’

Ook herkent ze Louis Koopman, die is vereeuwigd op de arm van Sinterklaas en samen met een ander jongetje, spelend in de zandbak. ‘Dat is Loutje, dat donkere jongetje,’ zegt Sieny. ‘Leuk jochie.’ Veel meer weet ze zich niet te herinneren, en al helemaal niet of Maxje en Loutje de crèche zijn uitgesmokkeld of met de trein zijn meegegaan naar Westerbork.

Daar gaat mijn kind

Dat Louis Koopman is vermoord, ontdekken we al snel: als je op Joods Monument zijn naam intikt, zie je meteen dat Loutje samen met zijn vader Barend Koopman en zijn moeder Tresia Koopman-Blitz op 16 april 1943 is gedood in Sobibor. Ook staat er dat het gezin woonde in de Lepelstraat 20b” en dat ‘geen verdere familieleden bekend zijn’. Maar op de website van Yad Vashem treffen we een formulier aan dat op 6 juni 2008 is ingevuld door zijn zus Anna Miranda Koopman uit Rotterdam. Na enig zoekwerk achterhalen we haar telefoonnummer. Net als Paula Melamed is ze blij verrast om te horen dat er foto’s van haar broertje zijn opgedoken. We maken een afspraak en een paar dagen later zitten we tegenover haar in de woonkamer van haar seniorenflat in Kralingen.

Anna Koopman is een levendige vrouw die veel jonger lijkt dan 87. Ze heeft zelf maar één foto van Loutje, die haar halfbroertje blijkt te zijn. Het is een foto die niet in ons album zit, van een klein mannetje in een veel te groot pak. ‘Dat pak is door mijn stiefmoeder gemaakt van overgordijnen,’ vertelt Anna. Ze raakt geëmotioneerd bij het zien van de foto’s die wij hebben meegenomen en die ze

nog nooit heeft gezien: Loutje op de arm van Sinterklaas en Loutje in de zandbak. ‘Ik was bijna tien jaar ouder dan mijn halfbroertje,’ vertelt ze. ‘Mijn vader en moeder waren gescheiden en ik zwierf zo’n beetje rond, dan weer sliep ik hier en dan weer daar.’

Vader Barend Koopman was Joods en hertrouwde nadat hij was gescheiden van Anna’s niet-Joodse moeder met de Joodse Tresa. Volgens de Duitse rassenwetten was Anna door haar niet-Joodse moeder hoogstwaarschijnlijk niet Joods en ze hoefde dus geen ster te dragen. Barend was slager en Tresa werkte in een naaiatelier en dus ging Loutje al snel na zijn geboorte in januari 1939 naar de crèche. ‘Al voor de oorlog bracht ik Loutje daar naartoe,’ vertelt Anna Koopman. Ook zij herinnert zich Loutje als ‘een lief jongetje’ en ook makkelijk. ‘Anders zouden ze hem nooit aan mij als meisje van negen jaar hebben toevertrouwd.’

In april 1942 werd Barend Koopman, net als veel andere opgepakte Joodse mannen, naar een werkkamp gestuurd, kamp De Vecht bij Dalfsen. En op 3 oktober 1942 (‘die datum is in mijn geheugen gegrift’) kwamen Nederlandse politiemannen Loutje en zijn moeder ophalen. Anna logeerde bij haar stiefmoeder en moest ook mee. De trein stopte vlak voor Westerbork. ‘Daar moesten de weggevoerde Joden overstappen in vrachtwagens,’ vertelt Anna. ‘Ik weet nog dat Loutje werd aangepakt door een bewaker en dat mijn stiefmoeder begon te gillen. Die dacht: daar gaat mijn kind.’

In Westerbork werden ze herenigd met vader Barend, die op diezelfde dag in het kamp was aangekomen. ‘Het was een chaos omdat al die mannen uit de werkkampen werden herenigd met hun families. Maar mijn vader had meteen een baantje als ziekenverzorger.’ Uiteindelijk zouden ze ruim een half jaar als gezin in het kamp doorbrengen, eerst in barakken, op het laatst hadden ze er een eigen huisje. Toen het hun beurt was om op transport te gaan, slaagde vader Barend er twee keer in het gezin te verstoppen in een magazijn. Maar op 13 april 1943 was er geen ontsnappen meer aan: Loutje, Tresa en Barend gingen op transport naar Sobibor, waar ze drie dagen later alledrie meteen na aankomst werden vermoord. Anna bleef achter. ‘Ik was ziek, ze hebben de dokter erbij gehaald en die heeft toen de thermometer flink opgewreven,’ zegt ze. ‘Dat doodzieke kind kan niet op transport, heeft hij gezegd.’

Ondanks haar ziekbed ging ze afscheid nemen toen haar vader, stiefmoeder en Loutje naar de trein moesten. ‘Een van de bewaarders zei dat ik weg moest gaan.

Ik mag toch wel afscheid nemen van mijn familie, riep ik terug. Het was een beestenwagen, zoals altijd. Ik kon ze niet meer zien, het laatste beeld dat ik van mijn vader heb, is dat hij een jas droeg met visgraatmotief.'

Definitief niet-Joods

Uiteindelijk bleek dat Anna helemaal niet op de transportlijsten stond omdat ze niet Joods was. De Duitsers wisten kennelijk niet goed wat ze met haar aan moesten, want vrijgelaten werd ze ook niet. 'Ik bleef als dertienjarige alleen achter in kamp Westerbork en heb toen vier maanden gebivakkeerd bij een goede vriendin van mijn stiefmoeder. Ze was daar alleen, had haar man en kinderen al zien doorsturen. Zij was Joods, maar gedoopt en heeft de oorlog ook overleefd.'

In de maanden dat ze in Westerbork verbleef, werd Anna steeds tijdelijk herenigd met ooms en tantes en met haar opa en oma van vaders kant. Maar telkens weer werden die familieleden op transport gesteld en bleef Anna achter. Haar naam kwam niet meer voor op de transportlijsten. Uiteindelijk kon ze Westerbork na een verblijf van tien maanden verlaten. Haar moeder had, hoe lastig dat ook was in die oorlogsjaren, in haar geboorteplaats Antwerpen de documenten weten los te krijgen waardoor onomstotelijk vaststond dat zijzelf vier niet-Joodse grootouders had, en dat ook Anna volgens de Rassenwetten dus definitief als niet-Joods werd aangemerkt. Terug in Amsterdam ging ze bij haar moeder, haar twee zussen en twee broers wonen. Op 5 augustus 1947 kreeg ze te horen dat haar vader was vermoord. Ook Loutje en haar stiefmoeder zouden niet terugkeren. 'Je gelooft het niet, je denkt dat ze terugkomen. Ik ben heel vaak op die lijsten gaan kijken. Ik denk nog heel vaak: "Daar loopt mijn vader." Al is dat onmogelijk, hij zou nu over de honderd zijn.'

In de eregalerij

Op zoek naar het lot van de andere kinderen stuiten we op de namen Betty en Klaartje de Leon. We herinneren ons van de première van de film *Süskind* een emotionele toespraak van Louis de Leon. Zijn vierjarige dochttertje Golda kreeg als jongste een rol in die film. 'Mijn vader werd als kind gered door Walter Süskind,' zei De Leon bij de première. 'Als dat niet was gebeurd, zouden ikzelf noch mijn kinderen hebben bestaan. Dit was een manier om Süskind postuum te danken voor wat hij voor onze familie heeft betekend.'

We vermoeden een familieband, al ontbreekt in het bijschrift bij de foto's het 'de' voor Leon, en maken een afspraak met Louis de Leon om hem het album te

laten zien. Het kindje op de ene foto herkent hij niet direct als zijn omgekomen tante Bela Clara. Maar andere foto's, van een nogal expressieve peuter die volgens het bijschrift van Gea Venema 'Napoleon' dan wel 'Nappa' werd genoemd, trekken zijn aandacht. 'Dit zou heel goed mijn tante Betty kunnen zijn, die samen met haar broertje Abraham, mijn vader, als enige van het gezin De Leon de oorlog heeft overleefd.'

Louis vertelt dat het gezin van Daniel en Branca de Leon eind jaren dertig uit Zutphen naar Amsterdam was gekomen. Zijn grootvader was aanvankelijk beheerder van de schoenezaken van zijn zwager, later werd hij huizensloper en tenslotte plakker van regenjassen bij een confectiefabriek. Het gezin woonde op de Nieuwe Keizersgracht maar moest op 4 juni 1943 verhuizen naar het Afrikanerplein. In het najaar werd het gezin opgepakt en naar de Hollandse Schouwburg gebracht in afwachting van deportatie. Betty en haar jongere broertje Abraham waren om onduidelijke redenen de enigen die in de crèche belandden en via de smokkelroute werden gered. Betty kwam, nadat ze door crècheleidsters naar buiten was gebracht, bij een katholieke familie in Hoensbroek terecht, Abraham bij een protestants gezin in dezelfde gemeente. Ook al was ze nog maar klein, Betty heeft de naam van haar redder Jan Bosch altijd onthouden. Pas in de jaren negentig kwam ze erachter hij nog leefde – zij en nog 32 door hem geredde kinderen zorgden ervoor dat hij werd opgenomen in de eregalerij van Yad Vashem.

Op schoot

We bellen een mobiel nummer in Israël dat we van Louis hebben gekregen. De oudere dame die opneemt, spreekt ook na bijna zestig jaar nog goed Nederlands. Ze heet tegenwoordig Betty Kluska, is getrouwd geweest met een textielabrikant, heeft vier kinderen, zestien kleinkinderen en zestien achterkleinkinderen en woont in Ramat Gan, iets ten oosten van Tel Aviv. Ze is blij verrast dat na al die jaren drie nieuwe foto's van haarzelf opduiken. 'Stuur alsjeblieft alles wat jullie hebben,' zegt ze. 'Op 24 april houden we hier de Jom Hasjoa herdenking. Daarbij zijn altijd ook overlevenden van de oorlog die niet weten hoe ze als kind aan de nazi's zijn ontkomen. Misschien herkennen ze zichzelf op jullie foto's.'

Betty stuurt ons twee foto's van zichzelf als klein meisje. Aan de hand daarvan ontdekken we al snel dat Louis de Leon gelijk had: in de collectie van Gea Venema zitten drie beelden van hetzelfde meisje met het ronde gezicht en de springerige zwarte krullen. Eentje waarop ze hard staat te brullen, een tweede

waarop ze in een box staat met een ander meisje – Suusje Katz, vermoord in Sobibor – en een derde waarop ze op schoot zit bij een crècheleidster. We weten nu ook zeker dat het meisje dat door Gea werd aangeduid als ‘Napoleon’ Betty de Leon moet zijn geweest. Het is ook goed verklaarbaar dat ze een bijnaam had – en bovendien eentje die eindigde op ‘leon’ – omdat in de crèche ook haar nichtje zat, dat Betty Leon heette. Die andere Betty, van wie Gea Venema ook foto’s heeft ingeplakt, is in november 1944 als peuter van drie jaar oud vergast in Auschwitz.

Een bordje: ‘Unbekanntes Kind’

Het is inmiddels wel duidelijk dat Gea Venema de bijschriften lang na de oorlog vanuit haar herinnering heeft opgeschreven en dat ze niet altijd kloppen. Zo kunnen we Selly Wurms niet terugvinden. Van andere kinderen ontdekken we dat ze, hoewel ze op Gea’s lijstje ‘omgebrachte kinderen’ staan, de oorlog zeker hebben overleefd, maar we slagen er niet in om contact met hen te leggen. Samuel Sealtiël lijkt naar Canada te zijn geëmigreerd. Grietje Springer woont in Amstelveen, maar haar huidige adres hebben we niet kunnen achterhalen, net zomin als dat van Siphra Liebermann. En Mia de Haan is overleden, laat haar weduwnaar weten.

Wie we op het laatste moment wel terugvinden, is Channa Neuman. Haar naam staat bij een foto waarop twee kinderen op de rug zijn gefotografeerd. Ze blijkt één van de vijftig zogenoemde Onbekende Kinderen te zijn die in 1944 met het laatste transport uit Westerbork naar Bergen-Belsen en van daaruit naar Theresienstadt zijn gedeporteerd. Voor de bezetter was onduidelijk wie hun ouders waren. Om hun nek hadden de meesten een bordje: ‘Unbekanntes Kind’. Het waren vaak ondergedoken kinderen van wie na hun arrestatie niet duidelijk werd wie ze waren en over wie door het verzet het gerucht werd verspreid dat ze misschien wel door Duitse soldaten waren verwekt en dus mogelijk niet Joods waren volgens de Duitse rassenwetten. Wellicht heeft dat gerucht er mede voor gezorgd dat de onbekende kinderen op één na de oorlog hebben overleefd.

Met bonkaarten in de trein

Op een zondagmiddag in maart gaan we naar het Nationale Holocaust Museum in oprichting, dat vorig jaar alvast haar deuren opende in de voormalige Hervormde Kweekschool in Amsterdam. Dat gebouw ligt tegenover de Hollandse Schouwburg en naast de voormalige crèche. Veel van de zeshonderd crèchekinderen die zijn gered, werden via de school naar buiten gesmokkeld. Een van de onbekende kinderen, Lous Steenhuis-Hoepelman, houdt een lezing

over het kindertransport.

Na afloop van haar indrukwekkende verhaal geeft ze ons het telefoonnummer van Channah Neuman. De onbekende kinderen blijken jaarlijks bijeen te komen op 13 september, de datum van het transport uit Westerbork. Neuman is een van de weinigen die tijdens het transport zo oud was dat ze er herinneringen aan heeft, in tegenstelling tot Lous Steenhuis, die haar verhaal heeft samengesteld uit getuigenissen van anderen. Maar, waarschuwt Steenhuis: ‘Ze praat er moeilijk over.’

Wanneer we haar bellen, reageert Hans Vreeswijk-Neuman, zoals ze nu heet, in eerste instantie afhoudend. Ze benadrukt dat ze, ‘behalve aan mijn man en aan mijn kleinzoon, toen die een werkstuk maakte over de oorlog’ haar verhaal niet eerder heeft verteld. Gaandeweg komt het toch tot een soms emotioneel gesprek.

Ze blijkt dezelfde foto in haar bezit te hebben als die wij in het album aantreffen: twee kinderen op de rug gezien, die restjes uit grote pannen lepelen. ‘Ik reageerde op een advertentie van een inmiddels overleden crècheleidster in Israël die haar archief opruimde. Zij stuurde me die foto. Achterop staat mijn naam en die van Japie Vischjager.’

Channa woonde met haar ouders aan het Iepenplein 12 hs in Amsterdam, waar haar moeder Hendrika Neuman-Ricardo een galanterieënwinkel dreef. Haar vader Isak Neuman werkte als portier in de Joodse Invalide. Haar moeder was actief in het verzet en werd opgepakt toen ze met bonkaarten in de trein zat. Channa belandde als onderduikstertje in Zaandam bij het kinderloze echtpaar Cornelis en Cornelia Ruska, maar op 12 mei 1944 werd dat onderduikadres verraden. ‘Ik werd eerst opgesloten op het politiebureau in Zaandam, samen met mijn onderduikmoeder die daar ’s nachts bij me is gebleven,’ vertelt Neuman.

‘Later werd ik naar het hoofdkantoor van de Sicherheitsdienst aan de Euterpestraat gebracht voor een verhoor. Ik was toen zeven jaar. Ze confronteerden mij met de man uit de verzetsgroep bij wie mijn moeder ondergedoken zat, Jan van de Wijngaarden. Ik was daar een paar maal geweest in de oorlog, ik was dol op die mensen. Toch heb ik toen gezegd: ik ken hem niet. Na de oorlog zei hij tegen me: “Dat jij toen niet ‘Dag ome Jan!’ hebt geroepen, daaraan heb ik mijn leven te danken.”’

Channa Neuman kwam na haar arrestatie in haar eentje in de Hollandsche

Schouwburg terecht – ‘in mijn herinnering een soort enorme stationshal volgepropt met mensen’ – en werd vandaar naar de crèche gebracht, waar ook oudere kinderen verbleven van ouders die vast zaten in de Schouwburg. Jacob Vischjager, die met Channa op de foto staat, kon aanvankelijk onderduiken, maar werd verraden en in Auschwitz vermoord. Channa Neuman werd vanuit de crèche naar Westerbork gedeporteerd, vanwaar op 13 september 1944 het kindertransport naar Bergen-Belsen vertrok.

Van de vijftig ‘onbekende kinderen’ die op transport werden gesteld was Channa Neuman, samen met een meisje dat Clara Piller heette, de oudste. ‘Het was midden in de nacht toen we na een treinreis van vier dagen in Bergen-Belsen aankwamen. De moffen liepen daar rond met honden. Het was er heel afschuwelijk, maar ik ben niet gaan gillen, ik moet mijn gevoelens en mijn denken op dat moment helemaal hebben stopgezet.’

De onbekende kinderen vertrokken na twee maanden, op 19 november, naar doorgangskamp Theresienstadt, dat begin 1944 als een soort modelkamp was ingericht om waarnemers van het Rode Kruis op een dwaalspoor te brengen. De reis duurde lang, de trein werd onderweg meermalen beschoten door de geallieerden. ‘In Theresienstadt lag ik lange tijd in een ziekenhuis,’ vertelde Hans Neuman. ‘Net als veel andere kinderen had ik buiktyfus, maar ik werd goed verzorgd, het was een goed ziekenhuis.’ Op 3 mei 1945 droegen de nazi’s het kamp over aan het Rode Kruis en vijf dagen later werd Theresienstadt officieel ingenomen door het Rode Leger. Hans Neuman: ‘Dat was alleen maar heel geweldig, ik kan me niets van excessen herinneren. Ze waren heel schattig tegen de kinderen.’

Uiteindelijk reisde het achtjarige meisje per legervrachtwagen terug naar Nederland, dwars door het kapotgeschoten Duitsland. ‘Ze dumpten me in een kindertehuis in Laren. Maar mijn moeder, die drie concentratiekampen had overleefd, ontdekte mijn naam op een Rode Kruis-lijst in de etalage van een winkel,’ vertelt Hans Neuman. ‘Op een fiets met houten banden kwam ze uit Amsterdam naar Laren gereden. Dat was een buitengewone hereniging.’

Haar vader was er niet toen zijn dochter terugkeerde uit de kampen. ‘Ik dacht steeds: hij is nog onderweg. Die komt nog wel. Mijn moeder kreeg uiteindelijk het bericht van het Rode Kruis dat hij dood was. Ik niet. Daar was ik te klein voor.’ <

Interview: Ada van Randwijk

Ada van Randwijk is op 101-jarige leeftijd overleden. De weduwe van Henk van Randwijk was actief betrokken bij de verzetsgroep rond het illegale Vrij Nederland.

Door Harm Ede Botje en Ageeth Scherphuis

Aan het Amsterdamse Weteringcircuit staat een oorlogsmonument vlak bij de plaats waar in januari 1945 dertig verzetsstrijders werden gefusilleerd. Het is een bakstenen muur met daarop de beroemde tekst ‘een volk dat voor tirannen zwicht / zal meer dan lijf en goed verliezen / dan dooft het licht...’ dichtregels van H.M. van Randwijk, tijdens de oorlog hoofdredacteur van het ondergrondse Vrij Nederland. In maart 2008 veranderde een stel onbekende grappenmakers de tekst in ‘een volk dat voor korannen zwicht’.

Ada van Randwijk, weduwe van Henk en een van de laatst levende leden van de ondergrondse Vrij Nederland-groep, moet er een beetje om lachen. De daders zijn volgens haar geïnspireerd door PVV-leider Geert Wilders en zijn haatcampagnes tegen de islam.

De achtennegentigjarige Ada van Randwijk woont in Buitenveldert in een verzorgingshuis, dat ze ‘een beetje stijfjes’ noemt. De bezuinigingen ondervindt ze aan den lijve. ‘Soms hebben die meisjes wel vijf “douchjes” op een ochtend. Aankleden doe ik zelf, maar ze helpen me wel met het aantrekken van steunkousen. Moet ik voor betalen.’

In de tien jaar jongere medebewoonster Sienie Strikwerda, voormalig voorvrouw van het Komitee Kruisraketten Nee, heeft ze een geestverwante. ‘Gaan we weer eens een keer demonstreren?’ roept ze soms jolig als ze samen een kopje koffie drinken. Strikwerda bracht in de oorlog Trouw rond, verstoep onder in de kinderwagen, ook dat scheidt een band. Afgezien van Strikwerda heeft Ada vrijwel niemand meer om mee te praten over de oorlogsjaren. Zeven jaar geleden overleed haar hartsvriendin Hermance van den Wall Bake, die in de oorlog Engelse piloten hielp. De bedachtzame jurist Arie van Namen, in augustus 1940 een van de oprichters van VN en later een vertrouweling van Van Randwijk, is drie jaar geleden gestorven. Elk jaar op 5 mei kwamen Arie, Gerben Wagenaar van de CPN, Wim van Norden van Het Parool, oud-premier Joop den Uyl en oud-senator W.F. de Gaay Fortman, die beiden na de oorlog redacteur waren bij VN, en al die anderen naar Ilpendam waar Ada van Randwijk toen nog woonde, om de bevrijding te vieren. Maar haar generatiegenoten zijn bijna allemaal dood en kinderen heeft ze niet, net zomin als broers of zussen. Op 5 mei gaat ze sinds 2005 elk jaar naar Vlissingen om de jaarlijkse Van Randwijklezing bij te wonen. ‘Maar volgend jaar ga ik niet meer, ik word echt te oud.’

Ze is al sinds de oprichting vlak na de oorlog lid van de PvdA (‘Ik ben blij met Job Cohen, dat is een vechter. Wouter Bos is een lieverd, maar die vond ik niet zo doorzetterig’) en spelt dagelijks de Volkskrant en Het Parool. Die laatste krant krijgt ze al sinds 1945 gratis in de bus, net als Vrij Nederland. Af en toe wordt ze gebeld door het callcenter van VN’s uitgeverij. Waarom ze eigenlijk een gratis abonnement heeft. ‘Moet ik aan zo’n jong meisje uitleggen hoe het allemaal zat in de oorlog.’

Ada van Randwijk moet lang nadenken voor ze toestemt in een interview ter gelegenheid van het zeventigjarig jubileum. ‘Het worden toch geen opgeklopte verhalen,’ vraagt ze bezorgd. ‘Ik was maar een klein schakeltje in het verzet.’

Haar huwelijk met Henk en hun tijd bij Vrij Nederland is bepalend geweest voor de rest van haar leven. ‘Hij was ontzettend dominant, maar toch heb ik mijn hele leven van hem gehouden. Hij walste over je heen. Ik was het lang niet altijd met hem eens, maar veel zin had dat niet. Hij won toch. Ik zei dan: jij wint, maar ik heb gelijk.’

De rolverdeling was duidelijk: Henk was emotioneel en bruisend, de man van de grote en meeslepende ideeën, de natuurlijke leider. Ada was de nuchtere, de

harde werker, de stabiele factor in het huwelijk. Tijdens de oorlogsjaren bij Vrij Nederland was ze ‘de voedster van de groep’. ‘Stukken schrijven voor VN heb ik nooit gedaan. Ook al kreeg ik altijd een tien voor mijn opstellen op school. Ik kon dus schrijven, maar als je getrouwd bent met iemand als Henk lijkt alles wat je schrijft kindertaal.’

Een beetje mal

Ada Henstra en Henk van Randwijk leren elkaar in 1926 kennen in Gorinchem. Zij is vijftien, hij zeventien, hij de zoon uit een groot protestants tuindergezin, zij enig overgebleven dochter van een oorspronkelijk uit Friesland afkomstige sluismeester. Haar broertje is verdronken toen hij in het water bij de sluis viel. Tijdens de jaarlijkse paardenmarkt van Gorinchem spreekt Henk haar aan. Op Ada maakt de ontmoeting weinig indruk. Bij Henk ligt dat anders. ‘Hij vertelde me later dat hij toen al dacht: met haar ga ik trouwen.’ Ada en Henk zitten op dezelfde kweekschool, maar hebben er ieder hun eigen vrienden en vriendinnen. Tot het najaar van 1928. Bij het zangkoor van de Friesche Vereeniging in Gorinchem komen ze een tenor tekort. Ada vraagt rond en via een gemeenschappelijke schoolvriend wordt Henk van Randwijk gevraagd mee te zingen. ‘Hij had toen nog een mooie stem. Later veranderde dat omdat hij zo ontzettend veel rookte.’

Na afloop brengt hij Ada naar huis. Die avond slaat de vonk ook bij haar over. ‘En dan schreef hij me ook nog elke dag gedichten, dat maakte het nog spannender.’ Het waren trouwens niet altijd liefdesgedichten. ‘Hij schreef ook over arme mensen die gezondigd hadden en die dan toch nog bekeerd werden.’

Ada komt uit een sociaal voelend nest. Na de Eerste Wereldoorlog nam het gezin Oostenrijkse kinderen in huis die moesten aansterken. Haar vader, de sluismeester, is een open en enthousiaste man. Haar moeder is meer naar binnen gekeerd en gelovig. Zij vindt Henk al snel ‘een beetje mal’ met zijn gedichten. Maar Ada’s liefde wordt er niet minder door, het tweetal is al snel onafscheidelijk. ‘Het was een wijze jongen, hij wist veel, las zich een ongeluk. Ik was totaal overdonderd door hem.’

In Werkendam – waar Van Randwijk een paar jaar als schoolmeester werkt – ziet hij met eigen ogen de gevolgen van de zware economische crisis die in 1929 uitbreekt. Het zijn de jaren van de opkomst van Adolf Hitler in Duitsland en de Japanse inval van Mantsjoerije. Voor Van Randwijk staat het vast: een oorlog is aanstaande en niemand die het wil zien, ook de generatie waar hij zelf toe

behoort niet. ‘Verprutsen en ridiculiseren wij onze idealen niet in zonnebaden, danspartijen, films en fuifjes,’ vroeg hij zich retorisch af in een brief aan een vriend. Ada zegt terugkijkend: ‘Henk was heel bezorgd. Die oorlog zou er komen, dat stond vast. Het beheerste toen al zijn leven. Zelf ben ik veel minder zorgelijk van aard. Ik dacht en denk nog steeds: ik zie wel. Soms vond ik hem een beetje een onheilsprofeet. Maar als het over de oorlog ging, kwamen al zijn zwarte voorspellingen uit.’

Stiekem invaljuf

In 1935 trouwen Henk en Ada. Samen betrekken ze een domineeswoning aan Het Laantje in Werkendam. Op de ochtend na het huwelijk zegt Henk tegen zijn kersverse echtgenote: ‘Moet ik nu de rest van mijn leven naar jouw gezicht kijken?’ Hij moet aan het werk! Na vijf jaar verkering is Ada niet echt verbaasd. Haar Henk is en blijft een rusteloze man, bezorgd over de wereldpolitiek, boos over Colijns crisisbeleid. Hij discussieert, dicht, geeft les, en dan schrijft hij ook al sinds zijn negentiende aan zijn eerste roman *Burgers in nood*, die in 1936 uitkomt. Het boek gaat over een groep werklozen en een sociaal voelende dominee die zich hun lot aantrekt. Het krijgt lovende recensies en voor de oorlog worden er meer dan dertigduizend exemplaren van verkocht.

Tegen het einde van de jaren dertig neemt Van Randwijk steeds meer afstand van de kerk en ook van de christelijke schrijverskringen waarin hij zich tot dan toe heeft bewogen. Ook het leven in het provincieplaatsje begint hem en Ada steeds meer te benauwen. ‘De burens keken of er nog geen kinderen kwamen,’ zegt Ada.

Als een ouderling komt informeren wanneer het jonggehuwde paar van plan is kinderen te krijgen, wijst Henk hem razend de deur. Het echtpaar zou ook later kinderloos blijven. ‘In de oorlog ben ik behandeld door een gynaecoloog. Ik denk dat dat niet goed is gegaan. Het moest gauw gauw, de Duitsers zaten achter me aan.’

Uiteindelijk belanden ze in Amsterdam, waar Henk gaat werken op de Eben-Haëzerschool aan de Lijnbaansgracht, midden in de Jordaan. Het jonge paar verhuist in 1937 naar de hoofdstad, waar ze een ruime woning betrekken aan de Stadionkade in Amsterdam-Zuid, toen nog aan de rand van de stad met uitzicht op de weilanden en in de verte de luchthaven Schiphol. Ada komt zelf maar moeilijk aan een baan. Tijdens de crisisjaren is het regel dat bij opvallende vacatures mannen voorrang kregen. Voor getrouwde vrouwen is al helemaal zelden plaats, die horen thuis bij de kinderen. Maar toch jeuken Ada’s handen.

En dus werkt ze regelmatig stiekem als invaljuf bij Eben-Haëzer.

Ze omringen zich met vrienden uit christelijke kring die net als Henk kritisch zijn over de kerk, pacifist zijn, soms zelfs socialist zijn geworden. Zelf sympathiseert Henk met de Christelijk-Democratische Unie, een links-progressieve christelijke partij die na de oorlog op zou gaan in de PvdA. Tijdens lange avonden wordt op hoge toon gesproken, bijvoorbeeld over de vraag of een zuiver pacifistische houding moet worden volgehouden, mocht Hitler Nederland binnenvallen. Of dat je mocht liegen tegen een bezetter, in christelijke kring een heikele kwestie. 'Over dat liegen hebben we tijdens de oorlog nooit moeilijk gedaan,' zegt Ada. 'Ik kon zo goed en geloofwaardig liegen, ik werd altijd vrijgelaten.'

Pistool op tafel

Op 10 mei 1940 zien Ada en Henk van Randwijk vanuit hun woonkamer hoe in de verte Schiphol wordt gebombardeerd. In die eerste oorlogsdagen valt het Ada op dat er regelmatig zwarte lijkauto's door de buurt rijden. Ze halen Joodse buurtbewoners op die zelfmoord hebben gepleegd. In totaal slaan honderdtachtig Joodse Amsterdammers in die dagen de hand aan zichzelf, voor het merendeel afkomstig uit Nieuw-Zuid. Toch herneemt het leven al snel weer zijn gewone loop.

Op de Eben-Haëzerschool is een lerarentekort en in augustus 1940 wordt een nieuwe leerkracht aangenomen, Anne Henk Kooistra, die jaren later de schakel zal zijn tussen Van Randwijk en de Vrij Nederland-groep.

Tijdens de Februaristaking sluit Van Randwijk de school. Ouders komen hun kinderen aan de poort halen.

De staking is een keerpunt voor het echtpaar. Henk begint met het opzetten van een organisatie om arbeiders die door de staking hun baan hebben verloren te ondersteunen en hij trekt de Jodenbuurt in om mensen te overreden te vluchten en onder te duiken zolang het nog kan. Ook schrijft hij een eerste pamflet, dat op grote schaal wordt verspreid, waarin hij hamert op het totalitaire karakter van het naziregime en betoogt dat de razzia's rond de Februaristaking geen excessen zijn van de Duitse bezetter, maar dat er systematiek achter schuilgaat.

Pas in de zomer van 1941 raken Ada en Henk van Randwijk betrokken bij Vrij Nederland, dan nog een van de vele verzetsblaadjes. De oprichters willen een

alternatief bieden voor de reguliere kranten die onder controle van de bezetter staan en die louter nieuwsberichten afdrukken afkomstig uit het ‘propagandistisch leugenministerie van een zekere “Germaanse staat”.’ De eerste Vrij Nederland-groep bestaat uit Amsterdamse twintigers, vooral afkomstig uit protestants-christelijke kring. Henk en Ada, die tien jaar ouder zijn, vinden hen dapper, maar roekeloos. ‘Ze vergaderden bij wijze van spreken met het pistool op tafel,’ zegt Ada. ‘Stoere gereformeerde jongens waren het. Dapper? Henk gruwde van dat woord. Rondlopen met een revolver? Dat was vragen om ellende, vond hij. Henk was voor mij altijd een échte held. Want hij was als de dood voor de dood.’

Dat rotblaadje

In het eerste oorlogsjaar wordt het ontluikende Nederlandse verzet tegen de bezetter gekenmerkt door naïviteit en amateurisme, ook bij Vrij Nederland. In februari 1941 rolt de Sicherheitsdienst de organisatie bijna op: drukkers, bezorgers, schrijvers. Na een showproces krijgen de meesten jarenlange gevangenisstraffen, een aantal belandt in Duitse werkkampen.

Een enkeling ontspringt als door een wonder de dans, onder wie Anne Henk Kooistra, collega-onderwijzer op de Eben-Haëzerschool. Hij is zijdelings betrokken bij VN, hielp alleen met de verspreiding van het blad. Het is Kooistra die Van Randwijk vraagt of hij de uitgedunde VN-gelederen wil komen versterken. Het schoolhoofd is niet meteen overtuigd. ‘Moet ik mijn leven in de waagschaal stellen voor zo’n rotblaadje,’ zegt hij afwerend. ‘Dat rotblaadje beter maken,’ is Kooistra’s repliek. Maar de twijfel blijft.

Als Van Randwijk die avond thuiskomt, vraagt hij Ada om raad. Ada: ‘Voor mij was er geen twijfel. Ik zei: “Doen.”’

Maar Henk ziet altijd overal gevaar. Eerst die pamfletten, en nu kwam Vrij Nederland er nog bovenop. ‘Realiseer je je wel dat het je je leven kan kosten?’ vraagt hij Ada. Maar daardoor liet ze zich niet uit het veld slaan. ‘Mijn voorstellingsvermogen was veel minder groot dan dat van Henk. Ik dacht altijd: je komt altijd weer dingen tegen waardoor je een uitweg hebt. Zo ben ik de oorlog door gezeild.’

Henk laat zich overtuigen en in de tweede helft van oktober 1941 is er een eerste beraad van de nieuwe VN-groep op de Stadionkade. Anne Henk Kooistra is daar niet meer bij. Een paar weken daarvoor probeerde hij Nederland te ontvluchten.

Toen hij in de haven van Delfzijl op zoek was naar een schip dat hem naar Scandinavië kon brengen, werd hij opgepakt. Op 4 augustus 1942 kwam hij om het leven in een concentratiekamp. ‘Zijn arrestatie was een schok voor ons,’ zegt Ada. ‘Het was de eerste keer dat iemand die we goed kenden, werd opgepakt.’

Gedurende de rest van 1941 schrijft Van Randwijk thuis zijn artikelen voor VN. Hij levert zijn kopij in bij Arie van Namen en Wim Speelman, die behoren tot de eerste groep van VN. Zij zijn aan de arrestatiegolf ontkomen en trekken van onderduikadres naar onderduikadres, altijd op de vlucht voor de Sicherheitspolizei.

‘Elke avond zat Henk achter zijn typemachine. Vaak tot diep in de nacht,’ vertelt Ada. ‘Af en toe las hij wel dingen voor. De toon vond ik vaak te fel. Maar mijn opmerkingen hadden weinig invloed.’

In doodsnood

Vrienden en kennissen van het echtpaar zijn in meer of mindere mate op de hoogte van de illegale activiteiten. En dat baart de altijd voorzichtige Van Randwijk zorgen. Hij vreest voor ontdekking van zijn ondergrondse werk. ‘Henk had ’s nachts de afschuwelijkste nachtmerries,’ zegt Ada. ‘Keer op keer werd hij geëxecuteerd of doodgeschoten.’ Op Henks voorstel laten hij en Ada bij een fotograaf portretten maken die ze bij zich dragen, mochten ze ooit van elkaar gescheiden raken.

Op een ochtend in maart 1942 is het zover: Kriminal-Sekretär F.C. Viebahn van de Sicherheitspolizei en twee Nederlandse politiemannen stormen naar binnen. Henk is niet thuis. Ada loopt nog rond in haar badjas. ‘Op mijn nachtkastje én op dat van Henk lagen stapeltjes papier, spionagemateriaal, plattegronden, rapporten, die we moesten doorsturen. Ik moest op een of andere manier tijd winnen om dat belastende materiaal te verstoppen.’

Ze krijgt een revolver tegen haar hoofd en het drietal begint de woning te doorzoeken. ‘Wat een lekker wijfje,’ zeggen de agenten tegen elkaar. Ada ziet haar kans. ‘Ik stapte naar Viebahn om me te beklagen. Hoe bestond het dat die mannen schunnige opmerkingen maakten in mijn eigen huis? Ik kon dat heel goed hoor,’ zegt ze, ‘uit de hoogte doen.’ De officier, aangesproken op zijn Pruisische eergevoel, stuurt het tweetal weg en beveelt per telefoon Duitse militairen naar de woning te komen. Ada vraagt of ze zich in de tussentijd mag aankleden. ‘Viebahn was in de voorkamer met de boeken bezig, de deur naar de

slaapkamer was dicht. Toen heb ik alle papieren van de nachtkastjes gehaald en in mijn bed gelegd. Waar anders?’ Ze haalt haar klerenkast overhoop, gooit een paar jurken op de grond, waardoor het lijkt alsof de kamer al doorzocht is. ‘Viebahn vroeg me het beddengoed te verwijderen. Bij het bed van Henk deed ik dat royaal, daar lag niets. Maar bij mij maar half, ze hebben de papieren niet ontdekt. Je leeft op zo’n moment op de toppen van je zenuwen. Dan denk je niet: waar ben ik mee bezig. Het was doodsnood.’

Ada slaagt er ook nog in een vals persoonsbewijs dat in het dressoir is verstopt in haar step-in te stoppen.

Als Henk thuiskomt, wordt hij meteen gearresteerd. De Duitsers blijven nog een tijdje in huis. Ada weet dat er in Henks jaszak pamfletten zitten. Die moeten verdwijnen. Ze vraagt Henk of hij wat wil eten. Viebahn geeft haar vervolgens toestemming naar de keuken te gaan. In het voorbijgaan grist ze de documenten uit Henk jaszak, die ze ook in haar step-in steekt. ‘Ik werd steeds dikker.’

Henk wordt overgebracht naar het beruchte hoofdkwartier van de SD aan de Euterpestraat in Amsterdam-Zuid. Ada is ongerust. De kans bestaat dat Henk wordt afgevoerd naar Duitsland, dat gebeurde wel vaker met gevangenen. ‘Ik lag de hele nacht wakker,’ zegt Ada. ‘Te piekeren over de vraag hoe ik met Henk in contact kon komen.’ Ze besluit de stoute schoenen aan te trekken. Ze gaat naar de Euterpestraat en zegt brutaalweg dat ze een afspraak heeft met Viebahn. Het lukt, ze dringt tot hem door en zegt hem dat ze Henks handtekening nodig heeft om een cheque van vijftig gulden te kunnen innen. De truc werkt. Een dag later komt de cheque getekend terug. ‘Ik wist dus dat Henk nog in Amsterdam zat.’

Na een paar weken gaat Ada opnieuw naar Viebahn. Deze keer beweert ze Henk te moeten spreken over dingen die op school moeten gebeuren. Viebahn brengt haar zelf naar de gevangenis en Ada slaagt er in haar man duidelijk te maken dat de Duitsers niets hebben gevonden. Als ze genoeg moed heeft verzameld gaat ze opnieuw naar de Euterpestraat om Viebahn er hooghartig aan te herinneren dat hij haar tijdens het eerste gesprek heeft beloofd Henk snel vrij te laten. ‘Ik speelde in op zijn eergevoel. Voor een Duits officier gold: een man een man, een woord een woord.’

Diezelfde dag nog is Henk weer een vrij man.

Het echtpaar besluit onmiddellijk onder te duiken.

Heldendaden? Daar wil Ada niets van weten. ‘Ik deed het uit liefde voor mijn man. En bovendien: als vrouw kon je meer maken. En de Duitsers zagen ons toch in de eerste plaats als Germaans. Poolse of Russische vrouwen zouden geen kans maken.’ Het was, benadrukt ze opnieuw, doodsnood. ‘Alleen dan doe je zulke dingen.’

Een belangstellende rechercheur

Het onderduiken is die eerste weken niet makkelijk. Henk en Ada beginnen bij vrienden op de nabijgelegen Marathonweg. ‘Dat was geen goed adres, het gevaar bestond dat mensen in de buurt ons zouden herkennen.’ Henk houdt op met lesgeven, het is te gevaarlijk geworden om nog naar school te gaan. In overleg met het schoolbestuur wordt het bericht verspreid dat hij wegens ‘neurotische bezwaren’ afwezig is en buiten de stad verblijft. ‘Gelukkig betaalde het schoolbestuur wel zijn salaris door,’ zegt Ada. ‘Anders was het heel moeilijk geworden.’

Een maand nadat Henk is vrijgelaten, huurt de VN-groep onder valse naam een huis in Den Haag. ‘Het waren relatief rustige, ontspannen maanden,’ zegt Ada. Maar die periode duurt maar kort. Piet Hoogland, een verspreider van het blad, is in april opgepakt. Na zware martelingen verklaart hij zich bereid met de Duitsers samen te werken. Hij wordt vrijgelaten, neemt contact op met Henk Hos, die tot de kerngroep behoort, en leidt de Sicherheitspolizei in het weekeinde van 27 en 28 juni 1942 naar het buitenhuis van juriste Gesina van der Molen in Noordwijk. Hier hebben de VN-medewerkers een grote vergadering belegd. Als de Nederlandse politiemannen binnenvallen, moffelen de aanwezigen illegale blaadjes tussen de kussens van de bank. Ada verbergt papieren achter een aan de muur hangende steelpan. Het blijkt dat de agenten niet op zoek zijn naar Henk van Randwijk, maar naar verrader Hooglands directe contact Henk Hos. Maar Hos is niet aanwezig, Hoogland herkent de anderen niet en dus loopt het spoor al snel dood.

Toch vertrouwen de agenten het zaakje niet helemaal, en ze besluiten iedereen op te pakken. Ada wordt een dag later vrijgelaten. Henk wordt naar Arnhem overgebracht waar hij wordt verhoord. Ada gaat weer op de Stadionkade wonen, nu het in Den Haag te gevaarlijk is geworden. Daar krijgt ze na een paar dagen een telefoontje van politiemann Antonie Berends, de leider van het arrestatieteam. Hij is tijdens de verhoren diep onder de indruk geraakt van Van Randwijk. Beide mannen hebben nogal wat gemeen. Voor de oorlog waren ze beiden lid van de

Christelijk-Democratische Unie. Berends had in de jaren dertig bij de kinderpolitie gewerkt en in die hoedanigheid kende hij Van Randwijk als hoofd van de Eben-Haëzerschool. Het tweetal voert in de verhoorkamer lange gesprekken over politiek en literatuur.

Berends vraagt Ada bij hem thuis langs te komen om te praten over Henk. Ada, die elke strohalm aangrijpt om haar man vrij te krijgen, aarzelt geen moment en gaat. 'Het was verwarrend,' zegt Ada. 'Die man had ons gearresteerd, maar was toch echt belangstellend. We spraken urenlang. Hij wilde alles weten over Henk. En ook over Vrij Nederland. Over Henk vertelde ik alles, over VN hield ik mijn mond.' Niet veel later komt Henk vrij, mede op voorspraak van Berends. Als dank geeft Henk de rechercheur een gesigneerd exemplaar van Burgers in nood. 'Na de oorlog belde de vrouw van Berends ons een paar keer,' zegt Ada. 'Ze vroeg ons te voorkomen dat hij de doodstraf kreeg wegens landverraad die tegen hem was geëist. Haar man had Henk immers in de oorlog geholpen? Maar daar zijn we niet op ingegaan.' Berends zou uiteindelijk levenslang krijgen.

Scheiding der geesten

Vrij Nederland krijgt in de maanden die volgen tegenslag op tegenslag te verwerken. Drukkers en verspreiders van het blad worden opgepakt, de kerngroep moet overhaast uit Den Haag vertrekken en duikt onder in Amsterdam. Ook tussen de leden zijn er grote spanningen. Van Randwijk en Van Namen verwijten Henk Hos en Wim Speelman onvoorzichtigheid. Daardoor kon verrader Piet Hoogland zo diep de organisatie binnendringen, vindt Van Randwijk. Het tweetal is woedend.

Van de andere kant is er ook kritiek op Van Randwijk. Hij pleit er in zijn stukken voor in Nederland na de oorlog een geleide economie naar Sovjetmodel in te voeren, om zo een terugkeer naar de politiek van Colijn te voorkomen. In de organisatie gaan geruchten dat er binnen Vrij Nederland communisten actief zijn en dat Van Randwijk zelf (die schreef onder de naam Sjoerd van Vliet) ook een communist zou zijn. Hij heeft dat altijd ontkend, en zou ook na de oorlog nooit veel voeling hebben met de Communistische Partij Nederland. Maar toch ontstond er een scheiding der geesten.

Wim Speelman en Gesina van der Molen stappen uit de organisatie en ontwikkelen met voorlieden uit de vooroorlogse Anti-Revolutionaire Partij plannen om een nieuw blad op te zetten met een veel behoudender, christelijke signatuur. Ada: 'Aanvankelijk wilde Wim de titel Vrij Nederland meenemen. Dat

leidde tot veel commotie. Twee verzetsbladen die Vrij Nederland heetten? Dat kon niet. Maar Wim vond dat hij recht had op de titel omdat hij afkomstig was uit de eerste VN-groep. Henk en ik zijn bij Gesina langs geweest in Aerdenhout. Ik bleef beneden met Gé's vriendin Mies Nolte, Henk en Gé spraken boven met elkaar. Zij beloofde Wim te vragen af te zien van zijn plan.'

Niet veel later gaan Henk en Ada nog een keer langs in Aerdenhout, nu om te praten over de vraag of het überhaupt wel nodig is een nieuw verzetsblad op te zetten. Na afloop van dat gesprek stellen de twee vriendinnen voor nog even een kopje thee te drinken. 'Maar Henk had een vreemd voorgevoel. Hij wilde weg,' zegt Ada. Het echtpaar neemt afscheid en loopt naar de tramhalte verderop in de straat. Als er een auto de hoek om komt, zegt Henk: 'Dat is de SD die mij komt halen.' Ada: 'Ik was geïrriteerd en zei: "Jij altijd met je profetieën."' Maar als ze terug zijn op hun onderduikadres worden ze gebeld. Vijf minuten na hun vertrek zijn er Duitsers aan de deur gekomen. Of de dames Henk van Randwijk nog wel eens zien. Gé, die behoort tot de groep christenen die principiële bezwaren heeft tegen liegen, zet die deze ene keer overboord. Ze heeft, zo antwoordt ze de Duitse officier, Henk van Randwijk al heel lang niet meer gezien. Later noemt Van der Molen dit haar 'enige grote leugen in de oorlog'. In januari 1943 verschijnt de eerste editie van het nieuwe verzetsblad, de Oranje-bode. Een maand later dopen de oprichters het blad om tot Trouw en die naam zou het ook na de oorlog als dagblad houden.

In het Oranjehotel

Ada en Henk van Randwijk mochten de Duitsers in Aerdenhout te slim af zijn geweest, in februari 1943 loopt Ada in Amsterdam alsnog in de val. Ze is op weg om nieuwe kopij voor VN weg te brengen als ze het distributiekantoor in de Dufaystraat naar binnen gaat om haar voedselbonnen op te halen. Als ze haar stamkaart overhandigt aan de dienstdoende ambtenaar, ziet ze dat hij een opsporingsbericht bij de hand heeft waarop 'Van Randwijk' staat. Ontsnappen is niet meer mogelijk. Ada moet wachten tot de Sicherheitsdienst arriveert. 'De envelop had ik onder mijn rok verborgen. Daar moest ik vanaf. Gelukkig had ik een regenjas aan. Dus terwijl ik nog bij de balie stond haalde ik die envelop naar boven.' Naar buiten kan ze niet, want er staan twee mannen bij de deur. Dan ziet ze in de rij voor het loket een buurvrouw van een vriendin, Nel de Groot. 'Haar vraag ik of zij het pakket aan mevrouw de Groot wil geven.'

Ada wordt afgevoerd naar de Euterpestraat en diezelfde dag nog overgebracht naar de gevangenis in Scheveningen, het Oranjehotel. Ze komt er in een

eenpersoonscel met drie en later vier andere vrouwen die zijn opgepakt wegens hulp aan Joodse onderduikers.

In de weken die volgen wordt ze ondervraagd door Walter Becker, die in 1942 de hele top van VN in Arnhem moest laten gaan wegens gebrek aan bewijs. Hij is overgeplaatst naar Den Haag, is gespecialiseerd in Vrij Nederland en vastbesloten Van Randwijk achter slot en grendel te krijgen. Ada: ‘Becker was een zeer wellevende man, niet in uniform, een jaar of veertig. Hij sprak goed Nederlands en vroeg steeds maar: “Waar is uw man. Ik ken uw man. Ik heb alles van hem gelezen en ik herken zijn schrijfstijl in Vrij Nederland. We moeten hem hebben. Vrij Nederland is het gevaarlijkste blad dat er is.” Toen heb ik gezegd: “Als hij in VN schreef zou hij het me niet vertellen.”’

Van Randwijk heeft met de leden van de VN-groep duidelijke afspraken gemaakt, mochten ze gearresteerd worden, ook met Ada. ‘We hadden allemaal ons verhaal klaar. Ik zou altijd zeggen dat ik de avond voor mijn arrestatie bij mijn vader en moeder had geslapen. Dat wisten mijn ouders en zij zouden dat ook zeggen. Verder zou ik alleen maar zeggen dat mijn man en ik hadden afgesproken dat hij mij nooit iets vertelde over zijn bezigheden, dus dat ik ook niets wist.’

Naarmate de verhoren vorderen wordt het Ada steeds duidelijker waar het Becker om te doen is: hij wil Henk er toe bewegen zichzelf aan te geven om zo Ada vrij te krijgen. Becker zegt toe dat andere eerder gevangengenomen VN-medewerkers niet zullen worden gefusilleerd als Henk zich meldt. Ada geeft geen krimp. Uiteindelijk laat Becker haar gaan.

Honderden koeriers

Tijdens Ada's gevangenschap heeft Henk in mei 1943 eindelijk een vast onderduikadres gevonden. Henk en Ada gaan wonen op Prinsengracht 21, een grachtenhuis dat toebehoort aan dominee G. Oorthuys, de vader van de latere fotograaf Cas Oorthuys. Tegenover de burelen doen ze alsof ze evacués zijn. Henk zorgt voor een piekfijne verduistering van het huis. De kust is veilig als er een correspondentiekaart voor de ruit van de voordeur zit. Is het papier weggehaald, betekent het dat er Duitsers op bezoek zijn. Vergaderingen worden in het achterhuis gehouden, de voorkamer gebruiken ze nooit. Het adres is bij zo weinig mogelijk mensen bekend.

Ada gaat af en toe op pad om berichten rond te brengen voor het verzet. De

kleine rolletjes papier verstoppt ze in haar haar. Maar het grootste deel van haar leven in die laatste twee oorlogsjaren speelt zich af op de Prinsengracht. ‘Ik had toch een druk bestaan. Voordat het huis echt vervuilde moest het wel schoon. En in de oorlog was het echt een dagtaak om voedsel te krijgen,’ zegt Ada. ‘Iedereen werkte dag en nacht. Elke dag moest er een bulletin uit, dat moest voor negen uur ’s ochtends naar de drukker.’

Vrij Nederland is inmiddels uitgegroeid tot het grootste en meest wijd verspreide verzetsblad van Nederland. Overal zijn drukkers actief, via een netwerk van honderden koeriers en bezorgers vindt het blad zijn weg naar de lezer. Henk laat niets meer aan het toeval over. Steeds worden andere drukkers en zeters gebruikt, om de kans op arrestaties zo klein mogelijk te maken.

Henk is niet alleen fel op veiligheidsmaatregelen, hij gaat Vrij Nederland ook steeds strakker leiden. Vanaf de Prinsengracht gaat het ene memorandum na het andere het land in. Hij verbiedt de medewerkers van regionale edities afwijkende stukken te schrijven, de koers van VN wordt bepaald door Centrale Leiding, hijzelf dus.

Voor zijn directe medewerkers op de Prinsengracht is Henk rigoureuus als het over veiligheid gaat. Voordat mensen het huis verlaten, moeten ze hem precies hun alibi vertellen. Hij laat ze pas gaan als hij helemaal akkoord is.

Toespraak op de Dam

Op vrijdagavond 4 mei hoort Ada door de tuinen aan de achterkant van het huis een jubelkreet opstijgen. Via de clandestiene radio wordt het bericht verspreid dat de Duitse autoriteiten de volgende dag zullen capituleren. Henk gaat een kijkje nemen bij het nieuwe gebouw van Vrij Nederland dat – zo is afgesproken met het overkoepelend verzet – de redactie na de oorlog voorlopig zal betrekken. Het is de voormalige jeugdherberg van de Duitsers op Keizersgracht 604. De stemming is uitgelaten en de jenever stroomt overvloedig. Maar Henk gaat niet al te laat naar huis. Hij wil een speciale editie maken ter gelegenheid van de bevrijding. Medewerkers zitten met hun oor aan de radio om het laatste nieuws te horen dat onmiddellijk door Henk aan de typemachine wordt verwerkt. ‘Het was een strijd, hoor. Welke van de ondergrondse bladen was het eerste met het nieuws,’ zegt Ada.

Bij VN bestaat nog één grote zorg: Arie van Namen zit nog steeds in de gevangenis aan het Weteringscircuit. Ada en een vriendin gaan posten, maar als

de deuren worden opengezet en de gevangenen naar buiten stromen, zit Arie daar niet tussen. Ook de dag erop, op 6 mei komt Arie niet vrij. De Duitsers hebben dan gecapituleerd, maar in Amsterdam nog niet de wapens neergelegd. Henk besluit dat het zo niet langer kan. Hij neemt telefonisch contact op met het hoofd van de Sicherheitsdienst Willy Lages. Ada: 'Henk eiste dat Arie naar huis kwam. Zo niet dan zou Lages een dag later aan de hoogste lantaarnpaal op de Dam hangen.' Van Randwijk, die inmiddels is uitgegroeid tot een van de machtigste verzetsmensen van Amsterdam, boezemt ontzag in.

Diezelfde avond om tien uur laat Lages Van Namen gaan.

Op 9 mei, de Canadezen zijn dan inmiddels de stad ingetrokken, beleeft Henk het mooiste moment van zijn leven: voor duizenden Amsterdammers houdt hij een toespraak op de Dam. Er is een houten spreekgestoelte in elkaar getimmerd waar Henk bovenop klimt. Zijn stem galmt over de Dam. 'Amsterdammers! Wij zijn vrij!' roept hij. Iedereen schreeuwt en applaudisseert. Ada: 'Het was ongelooflijk. Het is zo jammer dat er nooit opnames van zijn gemaakt. Ik heb er alleen een paar foto's van.'

Sovjetvlag aan de gevel

De eerste maanden na de oorlog verlopen euforisch. Henk groeit uit tot een beroemdheid. Politici, schrijvers en kunstenaars komen langs. Hij maakt een reis door de Verenigde Staten met de collega-hoofdredacteurs van Trouw en Het Parool. Het bovengrondse Vrij Nederland is aanvankelijk een groot succes. Per maand komen er duizenden abonnees bij.

Het is feest, feest en nog een keer feest. Maar voor Ada is de glans er snel van af. 'Ik had er zoveel meer van verwacht. Meteen na de bevrijding hing ik vlaggen van de geallieerden aan de gevel van het pand aan de Keizersgracht. Ook de Sovjetvlag. Niet omdat ik communistisch was, maar omdat de Russen een groot offer hadden gebracht voor de vrijheid. Daar kreeg ik meteen vervelende vragen over. Van feestjes hield ik niet. Drinken deed ik nauwelijks, in tegenstelling tot de rest. Ik voelde me ontheemd. In de oorlog had ik iets om voor te zorgen. Maar ons "gezin" aan de Prinsengracht viel uit elkaar. Ik was een heleboel kwijt. Mijn vertrouwde omgeving miste ik heel erg. In het begin was ik veel op de Keizersgracht. Helpen met schoonmaken, met het verwerken van alle nieuwe abonnees. Maar ik ben er al snel mee opgehouden. Ik vond de breuk te groot. De geest die rondwaarde was heel anders. Ik heb toen rücksichtslos gezegd: ik ga weg. En heb dat altijd volgehouden.'

Henk heeft grote plannen met het naoorlogse Vrij Nederland, dat niet alleen een weekblad, maar ook een uitgeverij en een centrum voor vorming en opleiding moet worden. Maar het loopt uit op een teleurstelling. Na de aanvankelijke successen, lopen de abonnees al snel weer weg. Wel beleeft Van Randwijk in 1947 nog een hoogtepunt met zijn vlammende betoog tegen de politionele acties in het beroemde stuk 'Omdat ik Nederlander ben'. Ada: 'We kregen telefonisch scheldkanonnades. Bellers riepen: "Waar is die vent van je. Die landverrader."' "

In 1948 lopen de verliezen zo hoog op dat de hulp moet worden ingeroepen van het geestverwante Parool. Die krant vaardigt redacteur Johan Winkel af om naast Van Randwijk tot de hoofdredactie toe te treden. Maar de twee mannen liggen elkaar niet, en Van Randwijk stapt al snel gedesillustreerd op. Hij blijft wel schrijven, maar doet dat ironisch genoeg voor De Groene Amsterdammer. Ook schrijft hij weer romans en begint hij een uitgeverij, Djambatan-De Brug, waarmee hij tientallen boeken en atlanten uitgeeft in landen als Irak en Indonesië.

Naar het ziekenhuis

Ada gaat na haar abrupte vertrek bij VN in 1945 haar eigen weg. Ze werkt met vrouwen van NSB'ers die terugkomen uit internering en van wie ze moet vaststellen of ze kunnen terugkeren in de maatschappij. 'Ik wilde de andere kant ook wel eens zien. Er waren veel woedende NSB'ers, maar er zaten ook een hoop zielepoten bij. Mensen die eigenlijk weinig sympathie hadden voor de beweging maar die als ze geen lid werden hun baan zouden hebben verloren. Na de oorlog hadden die landverraders het heel slecht. Henk heeft daarover als een van de eersten in Vrij Nederland geschreven.'

Al snel komt bij Ada haar liefde voor het onderwijs weer boven en ze gaat cursussen bij de Vrije Universiteit volgen om met 'kinderen met mankementen' te werken in het buitengewoon onderwijs. Nog steeds als invaller, dat wel. Het is een zwaar leven: overdag lesgeven aan autisten en 's avonds uit met Henk. 'Hij had een moordend tempo. Ik kon hem nauwelijks bijhouden. Het was zo'n intens leven dat je je voelde opbranden.'

In 1960 verhuizen ze na vijftientig jaar in Amsterdam te hebben gewoond naar een huis in IJpendam, dat van haar ouders is geweest.

In 1965 schrijft Henk in NRC de reeks terugblikken op de oorlog die zouden

worden gebundeld in het veelgelezen boek *In de schaduw van gisteren*. Eind april 1966 debatteert hij in een televisieforum over het omstreden aanstaande huwelijk tussen Claus van Amsberg en prinses Beatrix. Hij is op zijn best. Maar een paar dagen later voelt hij zich niet goed. Zijn galblaas speelt op. Maar naar het ziekenhuis? Henk denkt er niet over. Hij is als de dood voor operaties. Als ze op 4 mei 1966 thuis op televisie kijken naar een vertolking van zijn tekst 'Bericht aan de levenden', houdt Henk het niet langer. Na veel tegenstribbelen laat hij zich naar het ziekenhuis vervoeren. Op 7 mei wordt hij geopereerd, maar het baat niet meer. Zes dagen later overlijdt Henk van Randwijk op zesenvijftigjarige leeftijd.

Ada woont daarna nog bijna veertig jaar in Ilpendam. Ze blijft tot haar pensionering werken in het buitengewoon onderwijs, en krijgt uiteindelijk een vast contract. Haar huis groeit uit tot een ontmoetingsplek voor oud-medewerkers van Vrij Nederland, maar ook voor die van Trouw en Het Parool. Het verzetskruis heeft ze nooit geaccepteerd. 'Daar hebben we onderling afspraken over gemaakt. We deden het niet voor het koningshuis, maar voor Nederland. Dus we hoeven ook geen koninklijke onderscheiding.'

Na Henks dood kwamen er mensen 'op hun knieën' pleiten voor familieleden of vrienden die ook in aanmerking zouden moeten komen voor een onderscheiding. Ada: 'Ik zei dan: vreemd, ik ben er altijd bij geweest en ik heb nog nooit van die en die mijnheer gehoord.'

Zes jaar geleden pas, op tweeënnegentigjarige leeftijd is Ada naar Buitenveldert verhuisd. Ze mist Ilpendam nog elke dag.

'Het is eigenlijk vreemd,' zegt ze. 'Zijn gedicht "Bericht aan de levenden", en die zin over "het volk dat voor tirannen zwicht" op het monument aan het Weteringscircuit lijken het enige wat van Henk is overgebleven. Dat hadden we na de oorlog niet kunnen bedenken. Vrij Nederland was als ons kind, we hadden nooit kunnen voorzien dat we het zo snel weer los zouden laten.' <

Arie van Namen was een verzetsheld, geen cowboy

Hij was een van de belangrijkste strijders tegen de Duitse bezetter, maar voor zover bekend is er geen straat, steeg of plein genoemd naar Arie van Namen. Hoe kreeg de mede-oprichter van Vrij Nederland het voor elkaar steeds weer te ontsnappen aan de Duitsers?

Door Harm Ede Botje en Mischa Cohen

‘Ik had nooit kunnen denken dat Arie zou uitgroeien tot zo’n belangrijke figuur in het verzet,’ zegt Sjoerd Gerbrandy (100), zoon van premier Pieter Sjoerds Gerbrandy, minister-president van het oorlogskabinet in Londen. Gerbrandy studeerde net als Arie van Namen rechten aan de Vrije Universiteit en zat samen met hem in het dispuut Demosthenes. In de vroege jaren dertig was de opkomst van het nazisme onder VU-studenten nauwelijks een onderwerp, zegt Gerbrandy, die zelf korte tijd betrokken zou raken bij de ondergrondse Vrij Nederland. ‘Je had ook in die jaren al mensen die zo uitgesproken anti-nazi waren dat het er aan alle kanten uit spoot. Maar wij als christelijke studenten hadden veel te weinig idee van Hitlers duivelse karakter. Dat gold ook voor Arie, een rustige jongen die nooit veel zei. Hij speelde liever piano.’

Na zijn afstuderen werd Arie van Namen advocaat bij een Amsterdams advocatenkantoor. In oktober 1940 sloot hij zich aan bij Vrij Nederland, een gestencild blaadje dat in een oplage van enkele honderden in Amsterdam werd verspreid. De mannen achter VN waren twintigers als Frans Hofker, Jan Kassies en Kees Troost, allen net als Van Namen van gereformeerde achtergrond en met een brandend verlangen om zich te weren tegen de Duitse bezetter. Maar naarmate Vrij Nederland groeide, werden de gevaren groter en in het vroege voorjaar van 1941 werd een groot deel van het VN-netwerk opgerold. Van Namen was een van de weinigen die aan arrestatie wisten te ontkomen. Toen de Duitsers aankwamen bij advocatenkantoor Spoor aan de Amstel, was hij net bezig het slot van zijn fiets los te maken. Onopvallend fietste hij weg. Om hem toch te pakken te krijgen, werden zijn ouders vijf dagen lang gegijzeld. ‘Er zaten twee gewapende kerels in hun huis. Ik was een vluchteling,’ zei hij daar later over. ‘Als je ergens aanklopte, keken velen of je de tyfus had.’

Hij vluchtte naar het Groningse Ulrum, waar hij onderdook bij een boeregezin. Wat hij niet wist, was dat zijn achterneef Wim Speelman, die ook betrokken was geweest bij de eerste Vrij Nederland, net als hij de dans was ontsprongen. Speelman was net als Van Namen zelf vanuit Groningen bezig om Vrij Nederland voort te zetten. De twee achterneven ontmoetten elkaar in augustus 1941 op een Groningse akker en besloten tot samenwerking. Ze reisden terug naar Amsterdam, waar Speelman Van Namen introduceerde bij Henk en Ada van Randwijk aan de Stadionkade. ‘Ada begon meteen eieren voor me te bakken, want ik kwam er nogal hongerig aan. Henk leek me iemand die wist wat hij wilde,’ zei Van Namen tegen de Van Randwijkbiografen Gerard Mulder en Paul Koedijk. Ada van Randwijk, in 2013 overleden, kon zich de ontmoeting ruim zeventig jaar later nog goed herinneren. ‘Arie leek jong, maar was heel bedachtzaam en vooral ook veel rustiger dan de anderen, dat waren soms echte cowboys.’

Tegen de bezetter mocht je wél liegen

In maart 1942 werd Henk van Randwijk gearresteerd. ‘Hij heeft toen zes weken gezeten, maar zich ondanks de zware verdenking eruit weten te kletsen. Hij was niet bang voor leugens,’ vertelde Van Namen aan Bibeb. ‘Als ik in 1941 gepakt was, zou ik niet weten of ik dat toen al had kunnen opbrengen... liegen.’

Dat liegen was een serieuze kwestie onder christenen, maar Van Randwijk maakte korte metten met dat soort overwegingen: tegen de bezetter mocht je je

op alle mogelijke manieren verweren, en dus óók liegen. Hij trainde de Vrij Nederland-groep in het doorstaan van Duitse verhoren en dat bleek al snel niet overbodig.

Op een zondagochtend in juni 1942 kwam de groep bij elkaar in een zomerhuisje in Noordwijk. De bijeenkomst bleek verraden, Henk en Ada van Randwijk en de andere aanwezigen werden gearresteerd. Arie van Namen had eerst nog een kerkdienst bezocht en verscheen 's middags nietsvermoedend op het afgesproken adres. Hij was de enige die gezocht werd door de Sicherheitsdienst, ze wisten hoe hij eruitzag: zondags gekleed, met hoed en in de zak van zijn colbert zoals altijd een exemplaar van de Deutsche Zeitung in den Niederlanden. 'Ik zag Ada voor het raam staan,' vertelde hij aan Bibeb. 'Ze plukte aan het gordijn en wreef over haar buik. Ik dacht: wat doet Ada gek. Henk stond naast haar en reageerde ook vreemd. Ik ben gewoon doorgelopen.' In zijn zak had hij een papiertje met adressen dat hij verscheurde en opat. 'Ik dacht wel: als ik nou een revolver had, schoot ik de hele boel overhoop.'

Woedende brief

Eind 1942 brak er tweespalt uit in de gelederen van Vrij Nederland. Wim Speelman had genoeg van Henk van Randwijks dictatoriale manier van leidinggeven en was het niet eens met diens 'linkse' ideeën over het naoorlogse Nederland. Speelman werd gearresteerd, wist te ontsnappen en besloot daarna een eigen Vrij Nederland op te zetten. In een woedende brief schreven Van Randwijk en Van Namen aan Speelman dat zo'n 'scheuring demoraliserend werkt' nu Vrij Nederland was uitgegroeid tot een symbool van het verzet. Maar in dezelfde periode werden er ook door andere ontevreden leden van de Vrij Nederland-kern plannen gesmeed. Zij hadden behoefte aan een meer christelijke verzetskrant. Speelman en de anderen vonden elkaar en begonnen een nieuw blad dat eerst De Oranjebode heette en vanaf het tweede nummer, gedateerd 18 februari 1943, Trouw werd gedoopt.

Hoe gereformeerd ook, Van Namen stapte niet over naar het nieuwe blad. Hij was in de ban van Van Randwijks charismatische persoonlijkheid: 'Ik was soms dagen knock-out geslagen door sommige van zijn inzichten.' Hetty Wellensiek, tijdens de oorlog de secretaresse en koerierster van de groep, maakte de samenwerking tussen de beide mannen van dichtbij mee. 'Henk had de charme en de leiderschapskwaliteiten, maar hij had Arie wél nodig vanwege diens rationele inslag, juridische kennis en scherpe beoordelingsvermogen.' Van Randwijkbiografen Koedijk en Mulder formuleerden de bijna symbiotische

verhouding zo: ‘Tegenover Henks bruisende enthousiasme en emotionaliteit stonden Arie’s bedachtzaamheid en praktische vindingrijkheid. Geen enkel idee werd er slechter van als het door zijn brein gefilterd werd.’

VN groeide uit tot het belangrijkste verzetsblad en Arie van Namen werd de man die door het land reisde om de contacten met drukkers en verspreiders te onderhouden. Door zijn onschuldige, jeugdige uiterlijk ontsnapte Van Namen (schuilnaam: Dolf de Bruin) steeds aan de aandacht van de bezetter. Er zijn verschillende verhalen van narrow escapes. Zoals toen de Duitsers in een treincoupé negen van de tien reizigers controleerden en stopten toen Van Namen, inmiddels een van de meest gezochte leden van het verzet, als tiende aan de beurt was. Hij zat weer eens zijn Deutsche Zeitung in den Niederlanden te lezen en ook nu werkte die truc.

Toen in november 1943 hoofdverspreider Jan Lohman werd opgepakt, ging Van Namen op onderzoek uit. Hij fietste naar het Haarlemse kantoor van Lohman, waar hij een afspraak had met een van diens zoons. In de straat aangekomen zag hij mannen staan en rook onraad. Tegelijkertijd fietste hem een vrouw achterop die siste: ‘Doorrijden!’ waarna hij er vandoor ging. Aan het andere einde van de stad kwamen de vrouw en Van Namen hijgend tot stilstand. Ze bleek een oud-medewerkster van VN die via via had gehoord dat er verraad in het spel was. Het liep voor Van Namen weer eens net goed af.

Op 13 oktober 1944 kwam op de Keizersgracht in het diepste geheim de top van het Nederlandse verzet bij elkaar om de Stichting 40-44 op te richten, die na de oorlog de zorg op zou zich zou moeten nemen voor oorlogsgetroffenen. Het was de eerste keer dat verzetslieden van verschillende achtergrond (christenen, communisten, sociaal-democraten, liberalen) elkaar ontmoetten. ‘Het was de gevaarlijkste vergadering die ik ooit heb bijgewoond,’ zei Van Namen. ‘Je wist niet wie wie was. Er kon een provocateur onder ons zijn. We konden overvallen worden.’

Fatale ochtend

Op vrijdag 12 januari 1945, midden in de hongerwinter, ging het alsnog mis. Op die koude en sombere dag ging Van Namen van het hoofdkwartier van Vrij Nederland aan de Prinsengracht 21, waar hij had overnacht, naar een vervolgvergadering van de Stichting in Amsterdam-Zuid. Twee jaar na de oorlog beschreef Van Namen wat er die fatale ochtend gebeurde – de proces-verbalen liggen in het Nationaal Archief. ‘Wij waren ongeveer 10:30 aangevangen met onze besprekingen toen Johan van Lom, de piepjonge jurist die secretaris was

van de Stichting, opstond en wegliep. Even later kwam hij terug met de mededeling: er is verraad door de Gestapo. Vlucht!’

Onmiddellijk rende Van Namen samen met Trouw-medewerker Jan Smallenbroek de tuin in. ‘Ik was bijna over de schutting toen ze me te pakken kregen. Ik keek in de lopen van vier revolvers. Ik had alleen een los jasje en een zomerhempje aan. We moesten meteen op de grond gaan liggen, onze handen werden op onze rug geboeid, we hebben een uur op onze buik in het sneeuwwater gelegen. Koud dat het was! Ik klapperde met mijn kaken, kon ze niet meer onder controle krijgen. Friedrich Viebahn van de Sicherheitsdienst trok mijn schoenen uit en smeedt deze door de tuin. Hij ging als “overwinnaar” met zijn rechtervoet op mijn rug staan en even later werden wij in de woning gebracht. SD’er Emile Rühl sloeg er met zijn pistool de schilderijen kapot.’ Op het ondergrondse hoofdkwartier van Vrij Nederland sloeg het nieuws van de arrestatie in als een bom. Zelfs een geharde verzetsman als Arie zou natuurlijk kunnen doorslaan. Als centrale figuur wist hij alles over de illegale organisatie. Wie zouden er volgen?

De eerste ‘ware’ leugen

Van Namen werd vastgehouden op de afdeling die door gevangenispersonnel spottend die van de ‘hemelbestormers’ werd genoemd. De een na de ander werd uit zijn cel gehaald om te worden geëxecuteerd. Op een dag werd hij tegen een celdeur aangedrukt, waar hij via het ‘oog’ kon kijken wie er binnen zat. ‘De bewaarders vroegen: wie is dat? Ik antwoordde: ik ken hem niet.’ Maar het was zijn achterneef Wim Spielman. Van Namen tegen Bibeb: ‘Hij lag de bijbel te lezen. Ik ben misschien wel de laatste geweest die hem gezien heeft. Diezelfde avond is hij bij Halfweg gefusilleerd.’

Van Namen werd aan zware verhoren onderworpen, zijn ondervragers bedreigden hem met executie. Steeds weer ontkende hij elke betrokkenheid. ‘Dat was de training,’ zei hij later tegen Bibeb. ‘Het was een spel dat ik gelukkig heb kunnen volhouden in de gevangenis.’ Hij was door oefeningen geschoold geraakt in het doorstaan van verhoren. ‘Beginnen met iets wat waar is, wat ze kunnen controleren, met een “ware” leugen.’ Een felle lamp werd op zijn gezicht gericht, op tafel lag een stapel tassen die tijdens de arrestatie waren meegenomen. ‘De commandant legde de koude loop van een geweer in mijn nek. Ze zeiden: Bitte, nehmen Sie ihre Tasche herab. De mijne lag bovenop, er zaten tien VN’s in en een brief.’ Van Namen ontkende dat zijn tas erbij was. ‘Ik schrok erg, maar ik heb alle leugens volgehouden. Ik liep de hele nacht in mijn cel antwoorden op te verwachten vragen te repeteren.’

Deutsche Ehre, Deutsche Treue

Op stukjes wc-papier hield Van Namen zo goed en zo kwaad als het kon een dagboek bij, waarvan delen in het eerste naoorlogse nummer van VN zouden worden gepubliceerd. Vanuit zijn cel hoorde hij hoe tientallen ‘dapperen’ met de kreet ‘heraus’ uit hun cel werden gehaald om te worden gefusilleerd. ‘Allen vervuld van dezelfde idealen, dezelfde hoop en gespannen verwachting als ik. Waarom, o God? Zij wel en ik niet. Wat is alles toch moeilijk te begrijpen,’ schreef hij op woensdag 2 mei 1945. Wat hij pas na de oorlog hoorde, was dat Johan van Lom – want die was de verrader geweest, hij werd door het verzet geliquideerd – van de Duitsers de ‘nadrukkelijke belofte’ had geëist dat de mannen die hij had aangegeven niet mochten worden geëxecuteerd. En daar hielden ze zich aan. ‘Deutsche Ehre, Deutsche Treue,’ zei SS-Sturmbannführer Willy Lages, hoofd van de SD.

Van Namen kreeg in zijn cel gezelschap van de Zaanse verzetsstrijder Jaap Buijs. Die beschreef in zijn dagboek hoe ze werden betrappt bij een spelletje schaak, waarna ze twee dagen geen eten kregen. Ook zag hij hoe Van Namen werd geslagen omdat hij aantekeningen had gemaakt op zijn wc-papiertjes. Buijs beschrijft hoe Van Namen hem met van honger verzwakte stem voorlas uit de bijbel en hoe zijn celgenoot fluisterde met de jonge domineeszoon Harry Koningsbergen in de cel naast de hunne. ‘De zoon van ds. Koningsbergen is met twee anderen uit de cel gehaald om gefusilleerd te worden. Wat een dappere jongen was dat. Arie vroeg hem of hij bereid was te sterven en hij antwoordde: “Ja, ik probeer mijn kameraden ook de nodige sterkte te geven.” Als men 22 jaar is en daartoe de kracht heeft, is dit toch wel geweldig.’

Ondertussen deed Henk van Randwijk verwoede pogingen zijn strijdmakker uit de gevangenis te krijgen. Hij maakte een afspraak met de SD’er Friedrich Viermann om Van Namen te ruilen tegen een door het verzet ontvoerde foute burgemeester. Maar de man bleek al gedood en het plan ging niet door. Ada van Randwijk en VN-medewerkster Mies Brouwer postten tijdens die laatste oorlogsdagen bij het Kleine Gartmanplantsoen voor de gevangenis in de hoop dat Van Namen tussen de gevangenen zou zitten die een voor een werden vrijgelaten. Op 5 mei kreeg hij via Ada een stapel wasgoed met in de boorden verborgen briefjes waarop hij kon lezen dat Hitler dood was en de capitulatie nabij. Van Namen bleef in zijn eentje achter in een celblok met zestig cellen. Door zijn celraam zag hij aan de overkant het dak van het Park Hotel waar die dag een man op klom die met een Hollandse driekleur overvliegende vliegtuigen

begroette. Hij hoorde gejuich op de Stadhouderskade en Engelse dansmuziek. 'Ik word er gek van, ik snap er niets van, niemand zegt me wat er aan de hand is.' Op zondag 6 mei kreeg hij voor het eerst een voedselpakket van het Rode Kruis. Hij verdeelde het onder de Duitse bewakers, want 'die jongens gingen een onzekere toekomst tegemoet'.

Maar nog steeds mocht hij niet weg. 'De commandant zei: u moet wel een belangrijk man zijn, want er staan driehonderd mensen buiten.' Nadat de Grüne Polizei het Kleine Gartmanplantsoen had schoongeveegd – Van Namen hoorde de schoten vanuit de gevangenis – had Henk van Randwijk er helemaal genoeg van. Hij belde vanuit het nabijgelegen Americain – daar deed de telefoon het nog – met SS-Sturmbannführer Lages. Als Arie niet om tien uur 's avonds vrij zou zijn, zou de hoofdredacteur van Vrij Nederland er persoonlijk voor zorgen dat Lages om vijf over tien zou worden doodgeschoten. De Duitser kende Van Randwijk en wist dat het geen loze woorden waren. En dus kwam een verzwakte Arie van Namen om tien uur precies naar buiten. 'Zwevende ben ik de gevangenis uitgewandeld en in de armen gevlogen van hen met wie ik drie, vier jaar lang lief en leed heb gedeeld,' beschreef hij dat moment. 'Ik heb een nieuw leven teruggekregen. Nu is het waar, God zij dank, ik ben vrij. We zijn allemaal vrij.' <

Na de oorlog bleef Arie van Namen korte tijd bij VN als directeur en was hij lid van de Eereraad van het verzet. Al snel keerde hij terug naar de advocatuur en van 1959 tot 1974 was hij rechter in Amsterdam. Hij heeft nooit strafzaken gedaan, want 'mensen opsluiten kon hij niet'. Er is een zaal in de Amsterdamse rechtbank naar hem genoemd, maar nooit een straat of plein. Hij bleef betrokken bij de Stichting 1940-1945, eerst als secretaris en later als voorzitter. Ook was hij voorzitter van de uitkeringsraad, belast met de toepassing van de Wet uitkeringen vervolgingsslachtoffers 1940-1945. Hij overleed op 9 december 2000. Zie hier de bronnen voor dit artikel.

Charlatan of verzetsheld? Het verhaal van de collaborerende clown

Thije Kok trad op als variétiéartiest voor de Duitsers én zou zich in 1944 hebben aangesloten bij het verzet. Wie was deze man? Een reconstructie.

Door Harm Ede Botje en Erik Schaap

‘De Verrader en het meisje’ was de kop boven een artikel dat we in 2013 schreven. Het was het dramatische verhaal van de jonge jurist Johan van Lom die hooggeplaatste figuren uit het Nederlandse verzet verraadde om een vriendin van zijn vrouw (of was zij zijn minnares?) uit Duitse handen te krijgen. Zij zat gevangen op verdenking van de verspreiding van het illegale Parool en werd inderdaad op zijn voorspraak vrijgelaten. Van Lom werd, toen het verraad uitkwam, door mede-verzetsmensen geëxecuteerd en in de Keizersgracht gegooid. Het meisje, zij heette Tjodina Tijmstra, kreeg niet veel later een verhouding met een zekere Thije Kok. Over hem gaat dit verhaal. In het artikel van drie jaar geleden was hij niet meer dan een bijfiguur, de man die verrader Van Lom en Tijmstra aan een onderduikadres had geholpen toen ze samen op de vlucht gingen voor de Duitsers en vooral ook voor eenheden van het verzet die naar Van Lom op zoek waren.

Tijdens ons onderzoek naar de zaak Van Lom vonden we ook foto’s van Thije Kok. Vrolijke artiestenfoto’s met Kok als clown en als zanger met gitaar en

broeierige blik.

De afgelopen jaren bleef deze man ons intrigeren. We deden meer onderzoek. En wat bleek? Tijdens de oorlog trad hij met zijn vader en broer Joop op onder de naam 'De Drie Rudini's' met een clownsact. Ook zong hij als Sjabo Szebano en met het kwartet De Szebano's. Hij meldde zich aan bij de Kultuurkamer en vermaakte de in Nederland gelegde Duitse troepen.

Hoe kon een foute artiest uit het schnabelcircuit helpen met het vinden van een onderduikadres, als edelfigurant in een dramatische verraderszaak? Toen we verder onderzoek deden, werd onze verbazing steeds groter. Na de oorlog dook Thijs Kok op als stichter en commandant van het erepeloton van de Binnenlandse Strijdkrachten. Bij herdenkingen stond hij op de Dam in blauwe overall en met oranje band om de arm. In september 1953 werd hij – samen met Tjodina, met wie hij toen al zes jaar getrouwd was – ontvangen door koningin Juliana. Hoe was dit mogelijk? Wie was Thijs Kok echt? Een verzetsheld of een charlatan? Een overlever of een schurk, leugenaar en aartsopportunist?

Stempelen

Thijs Kok werd op 25 juli 1919 in Groningen geboren als derde uit een gezin met vier kinderen. 'Mijn moeder leidde een zeer a-sociaal leven,' schreef hij zelf in een 'korte levensbeschrijving' die is terug te vinden in het archief van het Theaterinstituut. Zijn ouders gingen uit elkaar toen hij twee jaar oud was. Hij bleef aanvankelijk bij zijn moeder; ze trokken van de ene woonwagen naar de andere woonboot. 'Ze liet haar kinderen bedelen en van onderwijs kwam niets terecht.' Op zijn achtste ging Thijs naar eigen zeggen bij zijn vader in Amsterdam wonen. Hij woonde toen voor het eerst 'in een burgerhuis'. Maar na een half jaar kwam zijn moeder hem alweer halen. Drie jaar later, hij was toen elf, liep hij van huis weg en trok bij zijn vader in. Hij deed alsnog de derde, vierde en vijfde klas van de lagere school en leerde zo lezen en schrijven. De onderwijzer – zo herinnert Thijs zich in zijn levensbeschrijving – raadde zijn vader aan hem verder te laten leren, omdat hij goed was in Nederlands en opstellen schrijven, maar daar kwam niets van. Op zijn twaalfde begon hij als leerling in een emailleerfabriek te Amsterdam en in de jaren dertig zwierf hij van baantje naar baantje. 'Ik leefde in het milieu van de werklozen. Vader stempelde en was zelfs gedurende korte tijd communist.'

Thijs werkte in fabrieken en op de binnenvaart. In de avonduren studeerde hij aan de Volksuniversiteit in een poging hogerop te komen. 'Ik doorliep als het ware alle mogelijke politieke en geestelijke richtingen. Ik had zelfs vrienden,

opgedaan door mijn werk in de fabriek, die behoorden tot de aanhang van Henk Sneevliet (de internationaal bekende communist).’ Na de oorlog zouden verschillende getuigen verklaren dat Kok inderdaad communistische sympathieën had gehad en dat hij thuis onderricht had gegeven aan ‘de Leninistische Jeugdgroep’. Het beeld rijst op van een autodidact, iemand die zeer getalenteerd is, maar door het leven niet goed bedeed werd. ‘Mijn vader is zijn hele leven bezig geweest zijn afkomst te ontstijgen,’ zegt dochter Kirsten.

Wapencollectie

Op 8 februari 1939 trouwde Thije Kok op negentienjarige leeftijd met de een jaar oudere Gerda Klaver. Zij was toen al zwanger van hun eerste kind. ‘Mijn vader was een ongelofelijke charmeur. Mijn ouders gingen dansen en feesten en toen werd mijn moeder zwanger, zoals dat ging in die tijd,’ vertelt de nu 77-jarige eerste dochter Leonora. Omdat hij kostwinner was geworden, werd Thije niet opgeroepen voor militaire dienst. En dus bleef hij thuis toen zijn leeftijdgenoten in augustus 1939 voor een eerste algemene mobilisatie werden opgeroepen.

Op de vierde oorlogsdag, 13 mei 1940, dook Thije Kok op in de dag- en nachtrappen van de Amsterdamse politie. Hij zou een buurman, lid van de Luchtbescherming, hebben beschoten toen de hele straat na een luchtalarm naar een schuilkelder was gevlucht. De politie deed onderzoek in de woning van Kok en vond daar ‘een oud defect geweer, een oude sabel en een floret’. Ook staat in het dagrapport te lezen dat Kok er ‘tevens van werd verdacht van NSB’er te zijn’. Oudste dochter Leonora was destijds te klein om zich het incident te herinneren, maar dat er een collectie wapens werd gevonden, verbaast haar niet: ‘Mijn vader verzamelde wapens.’ Blijkbaar ging het incident en het verblijf van een halve dag in de cel Kok niet in de koude kleren zitten. Twee dagen na de gebeurtenissen verhuisde het jonge gezin naar de De Wittenstraat 18-I achter in Amsterdam-West. Dat was pal naast het huis van Thijes gelijknamige vader. Van NSB-lidmaatschap lijkt overigens geen sprake te zijn geweest: in de (gedeeltelijk bewaard gebleven) NSB-archieven komt Koks naam niet voor.

Pantoffelfabriek

Op 22 maart 1941 kregen Thije en Gerda hun tweede dochter, Yvonne, en op 8 april 1942 hun derde, die ze Elly noemden. Ze verhuisden naar de Egelantiersgracht in de Jordaan, boven de ook nu nog bestaande ijzerhandel Gunters en Meuser. Kok leidde nog immer een armoedig bestaan, zo staat te lezen in een ‘confidentieel rapport’ uit 1955 over zijn vermeende

verzetsverleden. Hierin werd ook tot in detail stilgestaan bij het privéleven van de familie. ‘Volgens talrijke getuigenverklaringen liepen de kinderen praktisch naakt rond,’ aldus de opstellers van het rapport. Ook vertelden ‘tallose getuigen’ dat Gerda ‘maar één stel ondergoed had’ en dat ‘een blind paard geen schade kon doen aan de inboedel’. Verder zou Kok ‘dikwijls dagenlang niet thuis zijn’. Gerda zou tijdens de oorlogsjaren voor haar kinderen de kost hebben verdiend door ‘de verkoop van elastiek dat ze maakte van in stukken geknipte banden’. Dit zou ‘net voldoende zijn geweest om haarzelf en de kinderen van de hongerdood te vrijwaren’. De zolder van de woning aan de Egelantiersgracht zou Kok hebben ingericht ‘tot een gelegenheid voor het geven van overspel’.

Thije Kok, die al sinds zijn jeugd optrad met zijn vader en broer, was een verdienstelijk gitarist en richtte in de oorlog het Szebano-kwartet op. De bij dit verhaal afgebeelde promotiefoto’s van hem en andere artiesten, dateren uit de oorlogsjaren. Ook diende hij op 27 april 1942 een verzoek in bij de Kultuurkamer om te worden toegelaten tot ‘het Gilde voor Theater en Dans’. Pas in december – de molens maalden blijkbaar langzaam – kreeg hij bericht dat hij was toegelaten als aspirant-lid. In 1943 en 1944 legde Kok teksten van door hem geschreven liedjes voor aan de censors van het ministerie van Volksvoorlichting en Cultuur. De nummers, met onschuldig klinkende titels als ‘Rumba Signorita’, ‘O, Rosalinda’, en ‘De Vroolijke Spaanse gitarero’ werden goedgekeurd.

Vanaf 1943 doken in dagbladen tallose advertenties op van Sjabo Szebano, afwisselend met ‘Hawaiiaans Ensemble’, ‘Napolitaanse zang’ dan wel ‘Cubaanse Rumba’s’. Kok was van alle markten thuis. In januari 1944 stond hij in het Rotterdamse La Gaîté theater in een ‘schitt. variété programma’, aldus een advertentie, dat ‘geheel nieuw was voor Rotterdam’. Andere namen op het affiche: ‘Pito en Coko, de vroolijke clowns’, ‘accordeonvirtuoos’ Martin Rijken en ‘komische sneltekenaar’ Leonardo. Kok trok het hele land door en gaf optredens in zalen die zonder uitzondering onder controle van de bezetter stonden.

Maar daarbij bleef het niet. Kok trad ook op als bandleider tijdens een door de Sicherheitsdienst georganiseerde feestavond in het toenmalige Koloniaal Instituut (nu Tropenmuseum). Hier waren tijdens de oorlog Duitse troepen gelegerd. ‘Kok verdiende bij die gelegenheden een aardig centje, honderd gulden de man plus fooi op de SD-avond.’ Dat geld werd ‘opgehaald door een SD’er die het in zijn helm deed’. Ze speelden door in een bovenzaal ‘opdat het spul kon dansen’, aldus het eerder genoemde rapport uit 1955. Het inkomen zou Kok

hebben besteed aan zijn 'tientallen vriendinnen', terwijl zijn vrouw thuis 'praktisch alles moest betalen van haar bijeengescharrelde inkomen'. Tijdens een optreden in Almelo voor Duitse troepen die naar het Oostfront gingen, trok Kok volgens een medemuzikant een uniform aan van de Feldgendarmerie en had hij 'in ganzenpas rond gemarcheerd'. Hij was daarna met de feestende Duitsers mee op pad gegaan en 'wakker geworden in een pantoffelfabriek tussen de pantoffels.'

Kok ging tot ver in de oorlog door met optreden. 'Ter herinnering aan onze prettige samenwerking met het Szebano-kwartet,' schreef 'chanteuse' Julie Dotremont op 27 mei 1944 op een artiestenfoto van zichzelf na een optreden in het Fama Cabaret in Breda. De foto is terug te vinden in het archief van Koks zoon Tjeerd Frans.

Bonte hond

Twee weken na het optreden in het Fama Cabaret – op 6 juni 1944 – zetten geallieerde troepen tijdens D-day voet aan wal in Normandië. Het was in deze periode dat Thijs Kok zich, naar eigen zeggen, aansloot bij het verzet. Hij was, zacht gezegd, een late bekeerling. Op een formulier van het toenmalige ministerie van Oorlog uit februari 1952 schreef Kok met een blauwe vulpen dat 'niet precies bekend was' wanneer hij zich bij het verzet aansloot, maar dat het rond mei of juni 1944 moest zijn geweest. Hij zou actief zijn geweest bij 'knokploeg Martin' dan wel 'knokploeg WXSP', waarbij de laatste afkorting zou staan voor 'Westerdoorvaart, kruising spoorwegen'. Die groep zou onder leiding hebben gestaan van een zekere Henry Wiertz, kunstschilder van beroep. In het rapport uit 1955 werden de verrichtingen van Wiertz en zijn groep 'duister' genoemd en Wiertz zelf 'een veel besproken figuur'. Wiertz verklaarde in 1955 dat hij Kok op zijn beurt tijdens de oorlog 'niet vertrouwde' en hem ervan verdacht de Sicherheitsdienst te hebben verteld waar ze op het Prinseneiland in Amsterdam een geheime wapenopslagplaats konden vinden. Kleindochter Pauline Wiertz noemt haar grootvader 'een ontzettende fantast', 'een womanizer' en 'een arrogante man' die haar oma tijdens de Hongerwinter met zeven kinderen liet zitten. 'Hij was de bonte hond van de familie.'

Kok zou in februari 1945 nog hebben geprobeerd om zich aan te sluiten bij een andere groep in Amsterdam-West, onder leiding van een zekere B. Klaver. Maar ook die vertrouwde Kok niet, vertelde hij in 1955 aan de onderzoekscommissie. Zijn latere vrouw Tjodina Tijmstra leerde Kok kennen in de laatste, chaotische oorlogsweken. Zij was toen met aankomend advocaat Johan van Lom op de

vlucht nadat die de top van het verzet had verraden. Kok, die de werkelijke reden van de vlucht van Van Lom niet lijkt te hebben geweten, bracht ze naar een schuilplaats op het Amsterdamse Bickerseiland. Wiertz zou Kok vervolgens opdracht hebben gegeven om een oogje in het zeil te houden, ‘en dagelijks rapport uit te brengen over hun doen en laten’, aldus het rapport uit 1955. ‘Mijn vader heeft me eindeloos vaak verteld dat hij in opdracht van Wiertz een onderduikadres had verzorgd voor het tweetal,’ zegt de in 1959 geboren jongste zoon Viggo. ‘Hij zou opdracht hebben gekregen hen dood te schieten, maar kon dat niet omdat hij verliefd was geworden op Tjodina, die later mijn moeder zou worden.’

Ongebruikelijk huwelijk

In augustus 1945 diende voor de rechtbank de scheidingszaak tussen Thije en zijn eerste vrouw Gerda. Zij wilde van hem scheiden op grond van overspel. In het rapport uit 1955 staat dat Gerda ‘te ziek’ was om zich tegen Thije Kok te verweren. Ze zou zwaar overspannen zijn geweest door de ‘ellende van de oorlogsperiode’. De spanningen moeten destijds inderdaad hoog zijn opgelopen. Volgens de rapporteurs zou Thije Gerda met een mes hebben bedreigd toen ze niet met een scheiding wilde instemmen. ‘Steek maar op,’ zou ze hebben gezegd. En: ‘Drie paar ogen zijn je getuigen,’ verwijzend naar de meisjes. ‘Ik was toen zeven jaar oud, maar kan me de ruzies en het geschreeuw nog goed herinneren,’ zegt Leonora. ‘Ik wist niet waar het over ging, maar het was een bedrukte sfeer. Dat mijn vader met een mes heeft staan zwaaien, kan ik mij helemaal voorstellen.’

Nadat de scheiding op 28 februari 1946 werd uitgesproken, stond niets het geluk van Thije en Tjodina nog in de weg. Op een stralende donderdag 4 juli 1946 trouwden ze. Op hun huwelijksfoto poseert een trotse Thije in uniform, hij was sectiecommandant in het leger. Het was een ongebruikelijk huwelijk, de muzikant van arme komaf met het meisje uit gegoede Haagse kringen. Tjodina vond werk als onderwijzeres. De drie meisjes uit Thijes eerste huwelijk werden uiteindelijk – zeer uitzonderlijk voor die tijd – toegewezen aan de vader. Samen kregen Thije en Tjodina nog eens vier kinderen: Tjeerd Frans, Bodil, Ute Kirsten en Viggo.

Vloeiend Deens

Na de oorlog slaagde Thije Kok er met succes in een façade als groot verzetsstrijder op te bouwen. Wat hielp was dat hij was getrouwd met een vrouw die Het Parool had rondgebracht, die was opgepakt en had vastgezeten. ‘Mijn

vader kon heel boos worden op de moffen,' zegt dochter Kirsten. 'Hij vertelde hoe mijn in 1960 overleden moeder tijdens haar gevangenschap door de Duitsers was gemarteld, ze met stenen op haar hoofd was geslagen. Hij vertelde dat soort verhalen altijd alleen als hij een flinke slok op had. En dan kwamen er ook altijd tranen.'

Koks transformatie tot verzetsheld werd ook geholpen door een briefje dat de advocate Non van Lom-van Marle in januari 1946 schreef en dat was geadresseerd aan de 'sectie afwikkeling Binnenlandse Strijdkrachten'. Hierin stelde zij dat ze Thije Kok tijdens de bezetting had gekend als 'een zeer actief en zeker enthousiast lid van de K.P.' Van Lom-van Marle was de weduwe van de door het verzet geliquideerde verrader Johan van Lom. Zij en haar zus Hetty waren goede vriendinnen van Tjodina. Van Lom-Van Marle had een onberispelijke status, ze had tot haar huwelijk in 1943 gewerkt op het kantoor van advocaat Jan de Pont die tijdens de Paroolprocessen was opgetreden als raadsman. Ze zou later opklimmen tot vicepresident van de Amsterdamse rechtbank. Toen de Stichting 1940-1945 in 1982 nader onderzoek liet doen naar het verzetsverleden van Kok, krabbelde Van Lom terug. Ze liet toen weten dat ze omtrent zijn verzetswerk 'geen eigen waarneming' had gehad en dat 'hij haar destijds kennelijk een en ander had verteld'.

Maar vlak na de oorlog was Koks reputatie nog onbeschadigd. Hij was in 1947 een van de in blauwe overall gestoken BS'ers die een erewacht vormden tijdens de eerste herdenking bij het monument op het Amsterdamse Weteringcircuit, op de plek waar op 12 maart 1945 dertig politieke gevangenen waren geëxecuteerd. De groep, onder wie Thije Kok, besloot ter plekke een meer permanent erepeloton op te richten, waarvan de leden zouden worden gerekruteerd uit oud-BS'ers. Dat peloton trad voor de eerste keer aan in 1948 bij de troonswisseling van Wilhelmina naar Juliana. Blijkbaar vroeg niemand ooit door, en Thije Koks ster steeg snel. Hij ontmoette koningin Wilhelmina, bezocht een feestavond georganiseerd door Juliana, stond als erewacht op de Dam tijdens bezoeken van keizer Haile Selassie van Ethiopië en de toenmalige Franse president René Coty.

Koks hoogtepunt als commandant van de erewacht was ongetwijfeld de kranslegging op maandag 26 april 1954 door de Deense koning Frederik. Toen de koning in het Engels vroeg of het gebruikelijk was dat er een haag van voormalige verzetsstrijders bij dit soort gelegenheden stond opgesteld, werd hij tot zijn verbazing in vloeiend Deens geantwoord door Kok. 'De B.S.-commandant – drager van het Mobiliteitskruis en de inhuldigingsmedaille –

werd daarop aan koningin Ingrid voorgesteld,' aldus een verslag van het bezoek in het Utrechts Nieuwsblad.

Dat Kok vloeiend Deens sprak, toonde zijn snelle leervermogen: hij had na de oorlog een Deense au pair voor de kinderen met wie hij een buitenechtelijke verhouding kreeg.

Modderkanonniërs

Maar de deconfiture van Thije Kok was op dat moment nabij. Twee andere oud-BS'ers, de heren H. Eysten en C. de Koning (voornamen zijn niet bekend) hadden ergens in de loop van 1954 van niet nader genoemde bronnen de tip gekregen dat Kok helemaal niet de verzetsheld was die hij voorgaf te zijn. Ze startten eigener beweging een onderzoek, wat hun niet in dank werd afgenomen. In december van dat jaar stuurde het bestuur van de vereniging oud-BS'ers (die de kant van Kok kozen) een brief aan De Koning waarin hij werd gewaarschuwd het onderzoek te stoppen, 'daar de consequenties anders voor zijn rekening zouden zijn'. Toen ze doorgingen werd het tweetal geroyeerd. Het weerhield hen er niet van hun rapport af te maken. De conclusie was snoeihard: 'Kok kan niet gehandhaafd worden in zijn functies.'

Het rapport sloeg in als een bom en de twee opstellers werden voor de rechter gedaagd wegens smaad. 'Leden ere-peloton B.S. klagen elkaar aan' kopte De Telegraaf op 4 oktober 1955. Op een zitting van de politierechter vijf maanden later kwam het tot felle beschuldigingen over en weer. 'De politierechter stak niet onder stoelen of banken dat hij de hele vertoning weinig verheffend vond,' noteerde een Telegraaf-verslaggever. Tot een veroordeling kwam het niet.

Thije Kok bleef aanvankelijk aan als commandant van het erepeloton en voorzitter van de afdeling Amsterdam van de BS. Maar zijn gezag kalfde wel af. Volgens een berichtje in De Telegraaf in maart 1956 zou Kok op een vergadering inmiddels hebben toegegeven dat hij als bandleider voor de Sicherheitsdienst had opgetreden. De besturen van de verzetsverenigingen verzochten daarop het Amsterdamse gemeentebestuur Kok van zijn taken te ontheffen. 'Men acht unaniem de heer K. – gezien zijn gedrag in de bezettingstijd – niet de figuur is om op 4 mei bij de onthulling van het monument op de Dam de gevallen te eren.' Of dat ook inderdaad is gebeurd, is niet meer na te gaan.

Wel staat vast dat Kok begin 1957 zijn functies alsnog neerlegde. In het orgaan van de BS uit die jaren, De Bindende Schakel, fulmineerde hij tegen andere verzetsgroepen die niet hem en zijn medestanders geloofden, maar 'twee door

ons geroyeerde lasteraars', en daarom de samenwerking hadden opgezegd. 'Men heeft bedreigd niet meer met ons te willen herdenken zolang ik commandant van het Erepeloton bleef.' En dus stapte hij op.

Maar schuld bekennen tegenover de 'geofende modderkanoniers'? Dat nooit, hij liet alle beschuldigingen van zich afglijden. Immers, 'men zal nimmer nalaten onze B.S. een trap na te geven als zich daartoe maar even de gelegenheid voordoet'. En dus vertrok hij niet helemaal: hij bleef aan als lid van het bestuur. Overigens was Kok al snel weer in uniform op de Dam te vinden bij herdenkingen als officier van de Nationale Reserve.

Ontmaskering

Eén ding lijkt zeker: hoezeer Kok ook hoog van de toren blies in het afscheidsbericht aan zijn kameraden, het rapport leek wel degelijk grote gevolgen te hebben. In december 1956 verloor hij zijn baan bij de gemeentelijke Sociale Dienst. In de daaropvolgende periode was hij vijf jaar werkloos en ventte hij met band en garen langs de deuren. Het was ook de tijd dat zijn vrouw Tjodina ernstig ziek was (ze leed aan kanker) en in 1960 zou overlijden, waarbij ze vier kleine kinderen achterliet. Kok kreeg in 1961 alsnog een baan, bij de Gemeentelijke Kredietbank. Hij inde daarvoor schulden aan huis bij debiteuren. In het publieke debat speelde hij sinds zijn ontmaskering al die jaren geen enkele rol meer.

In 1981, op zijn 62ste, vroeg Kok als oud-verzetsstrijder een buitengewoon pensioen aan bij de Stichting 1940-1945. Hij beweerde tegenover de stichtingsonderzoekers onder meer dat hij had geschreven voor De Oranjekrant. De rapporteur merkte in zijn beoordeling echter op dat er in Amsterdam nooit een blad met die naam was verschenen. Ook zou Kok naar eigen zeggen het maandblad De Nieuwe Amsterdammer hebben verspreid. De rapporteur: 'Het blad verscheen drie keer per week.'

Hoofdcommissaris van politie in Zaandam, Albert Prakken, die Kok kende vanuit de oud-BS-organisatie, noemde Kok 'een omstreden figuur'. En zo gaat het maar door. Koks verzoek werd afgewezen.

Hij ging tegen de afwijzing in beroep. In een gesprek met de Stichting 1940-1945 toonde hij zich 'emotioneel' over een aanslag op een spoorlijn die niet zou zijn doorgegaan. 'Er zijn geen getuigen,' noteerde de rapporteur droogjes. Ook de hulp die Kok zou hebben verleend aan de onderduik van zijn latere vrouw

Tjodina Tijmstra en de verrader Johan van Lom werd als niet bewezen terzijde geschoven. Opnieuw werd de aanvraag afgewezen. De stichting stelde bovendien vast dat Kok niet alleen geen verzetsdeelnemer was geweest, maar zich ook 'in Nederlandse nationale zin onwaardig heeft gedragen'.

Zeven jaar later, in 1988, werd het veertigjarig bestaan van het erepeloton herdacht en als een duveltje uit een doosje dook Thijs Kok weer op. Oud-verzetsstrijdster Isa Teske Baschwitz interviewde hem voor een herdenkingsbundeltje. In het gesprek vertelde Kok vol trots hoe hij met zijn makkers de kroon, scepter, rijksappel en Grondwet mocht bewaken tijdens de troonoverdracht in 1948. Het was koningin Wilhelmina zelf geweest die had gezorgd dat de BS die eervolle taak had mogen uitvoeren, aldus Kok. Over zijn oorlogsverleden geen woord. <

In de documentaire Spoken van Viggo van Walther Grotenhuis en Cinta Forger gaat de jongste zoon van Thijs Kok op zoek naar zijn verleden. Hij was een handlanger van Klaas Bruinsma, zat jarenlang in de gevangenis en probeert een nieuwe start te maken. In de film veel 'found footage' uit zijn jeugdijaren, Thijs Kok bleek een verwoed filmer. Ook spreekt dochter Yvonne openlijk over de incestueuze relatie die zij jarenlang met haar vader had. De film is hier online te zien.

Juffrouw 2000

Zij was een mythe in het verzet, slechts bekend als ‘juffrouw 2000’ of ‘de bonnenkoningin’. Jacoba van Tongeren zweeg over haar rol. Maar nu is er een biografie. Portret van een vergeten heldin die ook aan de wieg stond van Vrij Nederland.

Door Harm Ede Botje

Zij was in de woorden van verzetsman Frits van Meer ‘een persoon van weinig woorden maar met een blik die meer was dan taal of gebaar’, iemand wier ogen konden ‘goedkeuren en veroordelen, strelen en striemen, liefhebben en verachten’. Die blik van mejuffrouw Jacoba van Tongeren was een bevel waarvoor ‘zware jongens’ in de groep zwichtten. Jacoba wist ‘zonder in dictatuur te ontaarden, in principiële zaken niet van toegeven’.

Als vrouwelijke commandant van een zelf opgerichte groep was Van Tongeren een grote uitzondering in de door mannen gedomineerde wereld van het Nederlandse verzet in de Tweede Wereldoorlog. Zij leidde haar groep, Groep 2000, met straffe hand en groeide uit tot een bijna mythische figuur in verzetskringen, slechts bekend onder haar codenaam ‘juffrouw 2000’. Ze had aan de wieg gestaan van het illegale Vrij Nederland, samengewerkt met verzetsheld Gerrit van der Veen, leiding gegeven aan meer dan honderd verzetsmensen, duizenden onderduikers in leven gehouden, Joden in veiligheid

gebracht, overvallen gepleegd. Zij werd ook wel ‘de bonnenkoningin’ genoemd, omdat haar verzetsgroep, dankzij nauwe samenwerking met de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, onbeperkte toegang had tot bonkaarten. Alleen in Noord-Holland distribueerde haar groep in 1944 maar liefst 50.000 bonkaarten per maand. En zij weerstond in een harde confrontatie ‘de macho’ Henk van Randwijk van de Vrij Nederland-groep, die haar als vrouw niet berekend vond op het verzetswerk.

Maar ondanks die reputatie bleef zij na de oorlog de grote onbekende verzetsvrouw. Pochen over haar verzetsverleden lag niet in haar natuur. Jacoba van Tongeren en de andere leden hadden niet om lintjes gevraagd, niet met hun verhalen te koop gelopen. Zij kreeg nooit een belangrijke positie in naoorlogs Nederland, zoals veel andere verzetslieden. Zij bleef jarenlang zwijgen over haar rol. Tot ongenoegen van haar medestrijders, die haar overhaalden naar buiten te treden.

Memoires herondekt

Vanaf 1960 herleefde de belangstelling voor de Tweede Oorlog. Directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie Loe de Jong trok met zijn serie De Bezetting miljoenen kijkers. Tot frustratie van Groep 2000-leden besteedde hij geen enkele aandacht aan hun werk. En ook Henk van Randwijk, de oud-hoofdredacteur van Vrij Nederland, verwees in zijn terugblikken in het Algemeen Handelsblad onder de titel ‘In de schaduw van gisteren’ geen enkele keer naar het werk van de groep. Opvallend, omdat juist hij in de laatste oorlogsmoanden veel met ‘juffrouw 2000’ te maken had gehad.

Haar medestrijders wilden erkenning voor hun verzetsdaden, en dus liet zij zich overhalen een interview te geven aan Trouw. In mei 1965 ontving een broodmagere Jacoba van Tongeren liggend in haar bed de verslaggever. De 62-jarige had niet de kracht de journalist gekleed en zittend te ontvangen. Ze was hartpatiënt en altijd moe; al sinds 1950 moest ze het bed houden. Ze was al ernstig ziek toen de oorlog afliep, moest elke dag twintig minuten aan de zuurstof en raakte ook toen al bedlegerig. De oorlogsinspanningen waren te groot geweest.

Ze vertelde de verslaggever dat ze bezig was met haar memoires. Die schreef ze in de vorm van brieven aan haar vriend, radiopastor Alje Klamer. Ze had al meer dan 330 blocnotes vol, waarbij ze haar oorlogsdagboeken als geheugensteun gebruikte. Die dagboeken zijn jammer genoeg niet bewaard gebleven. Ondanks

haar slopende ziekte was zij vastbesloten haar herinneringen aan de oorlog in boekvorm uit te brengen. Belangstellenden konden zich melden. Twee jaar later, op 15 september 1967, overleed ze op 64-jarige leeftijd. Ze werd begraven in kleine kring. Het boek kwam er niet.

Van Tongerens aantekeningen belandden in het archief van de Vrijmetselarij, waar ze vijftig jaar lang vrijwel onaangeroerd bleven liggen. Alleen oud-VN-redacteuren Paul Koedijk en Gerard Mulder maakten er spaarzaam gebruik van voor hun in 1988 verschenen biografie over Henk van Randwijk.

Neef Paul van Tongeren herontdekte de memoires in 2013. Zijn eigen vader Herman, de broer van Jacoba, was bij de vrijmetselarij en actief in het verzet. Hij werd in september 1944 doodgeschoten en zijn gezin werd uit huis gezet. 'Ik was toen twee jaar oud. Ons gezinsleven was verwoest,' zegt Paul. 'Nooit wilde ik iets met de oorlog te maken hebben, het onderwerp duwde ik weg.' Maar toen zijn kleinkinderen vragen begonnen te stellen, ging hij naar het NIOD op zoek naar antwoorden. Tot zijn verbazing kwam hij daar de namen van zijn opa Hermannus en tante Jacoba tegen die een veel belangrijker rol hadden gespeeld in het verzet dan hij vermoedde. Paul van Tongeren: 'Niemand in de familie wist hier iets van.'

Sloofje

Jacobica van Tongeren werd in 1903 geboren in Nederlands Indië. Ze werd opgevoed door haar vader Hermannus, een officier die later zou opklimmen tot generaal. Ze woonde met hem op afgelegen plekken in het oerwoud, waar hij haar zelf les gaf. Hij gaf haar een liefdevolle maar harde opvoeding waar discipline en plicht centraal stonden. Op haar dertiende keerde ze met hem terug naar Nederland en werd ze in Amsterdam herenigd met haar moeder, broer Herman en zus Lot. Met haar moeder, die Jacobica gebruikte als sloofje, had ze een zeer slechte band. Zij deed het gymnasium en volgde een verpleegstersopleiding. Met haar vader bleef het contact altijd goed. Ze werd verschillende keren verliefd op een man, maar raakte steeds weer teleurgesteld en ging al voor de oorlog samenwonen met haar hartsvriendin Nel Wateler, ook een verpleegster. Ze kreeg nooit kinderen.

Nooit namen en adressen

Jacobica van Tongerens betrokkenheid bij het verzet begon met Vrij Nederland. Ze was de tussenpersoon tussen haar vader (grootmeester bij de Vrijmetselarij die zich kritisch had uitgelaten over de nazi's) en vijf jonge oprichters van het blad.

Hermannus steunde de prille verzetsgroep met een oude typemachine, een stencilapparaat en duizend gulden en stelde het netwerk van de Vrijmetselarij open voor hulp en bijstand bij spionageactiviteiten. Op 11 oktober 1940 werd hij opgepakt. Een half jaar later kwam hij om in Sachsenhausen. Jacoba ging ondanks de arrestatie door met de Vrij Nederland-groep. Het spionagenetwerk breidde zich gestaag uit, VN had in 1941 al een oplage van 40.000 exemplaren. Door onvoorzichtigheid en overmoed ging het mis. De Sicherheitsdienst pakte vanaf februari 1941 vijftig mensen op. Jacoba ontkwam zelf ternauwernood aan arrestatie en dook onder. Ze verbrak alle banden met wat er nog over was van de VN-groep. Vanaf dat moment richtte ze zich in opdracht van de Hervormde Kerk volledig op de verzorging van onderduikers en familieleden van gevangen of omgekomen verzetsmensen. Onder de dekmantel van het 'Centraal Bureau voor Maatschappelijk Werk' zette Jacoba van Tongeren een netwerk op om mensen onder te brengen. Ze wilde voorkomen dat door onvoorzichtigheid opnieuw mensen zouden worden opgepakt. Van haar vader had ze geleerd hoe belangrijk het was nooit met namen en adressen te werken. Hij had haar ingewijd in de geheimen van militaire codes. 'Iedere middag werden daar enige uren aan gespendeerd en kort voor zijn arrestatie nam hij de hoofdzaken nog eens met mij door,' schreef ze in haar memoires.

Zittend op een bankje in het Vondelpark dacht de verzetsvrouw een code uit waarbij letters door cijfers werden vervangen waarna er nog een extra sleutel werd toegepast om het kraken te bemoeilijken. Zelf heette ze 'juffrouw 2000': als oprichter van de groep was ze 00, het getal 20 verwees naar de plaats van de eerste letter van haar achternaam in het alfabet. Vandaar de naam 'Groep 2000'. De rest van de oorlog zou de groep een code gebruiken om de namen én adressen aan te duiden van groepsleden maar ook van 4500 onderduikers, een enorme administratie. Naast Jacoba was er maar een enkel groepslid die de code kende. In principe kenden groepsleden elkaar alleen bij hun nummer en zo spraken ze elkaar ook aan. De Duitse bezetter slaagde er nimmer in de code te kraken. Ook neef Paul wist tijdens zijn onderzoek niet wat hij aan moest met de versleutelde namen die Jacoba van Tongeren gewoontegetrouw had gebruikt in haar memoires. 'We hebben zelfs een kerstkaart teruggevonden die was ondertekend met codenummers.' De doorbraak kwam toen de verdwenen gewaande codesleutel door Jeanne Reitema, weduwe van groepslid Kees Reitema, tussen boeken werd teruggevonden.

Van Randwijk sprakeloos

De banden tussen Groep 2000 en Vrij Nederland waren na de arrestatiegolf

volledig verbroken. VN was onder de hoede gekomen van onderwijzer en schrijver Henk van Randwijk en onder zijn leiding was het uitgegroeid tot een van de belangrijkste verzetsbladen van het land, met een eerder linkse dan de aanvankelijk nog protestants-christelijke signatuur. De Vrij Nederland-groep had ook de zorg voor onderduikers en nabestaanden van omgekomen leden. Voor hen moesten er bonkaarten komen en Henk van Randwijk wendde zich in september 1944 tot de LO, die hem doorverwees naar Groep 2000. De verbindende schakel bleek Tuuk Buitenhuis, die behalve koerierster en typiste bij VN ook zonder het ooit te hebben gezegd voor Groep 2000 werkte. Zij regelde een ontmoeting met Jacoba van Tongeren in een bovenhuis aan de Beethovenstraat in Amsterdam-Zuid. Van Randwijks verbazing moet groot zijn geweest toen hij 'de bonnenkoningin' voor de eerste keer zag: een 42-jarige dame werkzaam voor een kerkelijke organisatie die in niets deed denken aan een stoere verzetsstrijder. Jacoba van haar kant omschreef de ontmoeting in haar memoires als 'merkwaardig'. Ze moest vanaf het eerste moment niets hebben van zijn machismo. 'Dat is wat, als je als trotse stoere man voor een zo specifiek mannelijk werk verwezen wordt naar een doodgewone juffrouw van het maatschappelijk werk, die je vertelt dat het niets bijzonders is wat je doet: de vijand trotseren,' schreef ze in haar memoires. Zij noteerde hoe Van Randwijk op hoge toon over zichzelf sprak als 'een doorgewinterde verzetsstrijder' en over Vrij Nederland als 'de oudste verzetsbeweging'. Ze liet hem uitrazen en wees hem er toen op dat zij 'als tussenpersoon' betrokken was bij het ontstaan van het blad. Ze vertelde hem over haar vader en over de jonge oprichters, en gaf hem als bewijs de originelen van de eerste drie exemplaren van het blad. 'Sprakeloos was die breedsprakige Sjoerd,' noteerde ze twintig jaar later triomfantelijk.

Samengang met Vrij Nederland

Jacob van Tongeren sprak in die eerste ontmoeting de wens uit dat Vrij Nederland en Groep 2000 met elkaar zouden samengaan. Daar had ze ook een goede reden voor. Met de leiding van de LO had ze een conflict omdat zij uit veiligheidsoverwegingen weigerde namen en adressen van onderduikers prijs te geven, iets waar de LO juist op stond. Door samen te gaan met een grote organisatie als Vrij Nederland hoopte ze in dat conflict sterker te staan. Ook Van Randwijk zag voordelen: hij wilde na de oorlog doorgaan met een bovengronds Vrij Nederland dat zich naast het blad ook zou bezighouden met oorlogsslachtoffers in het ontwrichte Nederland, en in Groep 2000 zag hij de 'sociale arm'. Van Randwijk stelde tijdens die eerste ontmoeting al meteen voor Groep 2000 in z'n geheel op te nemen in de VN-organisatie, met hemzelf als leider. Dat was tegen het zere been bij Jacoba. 'Ik weet dat mijn toon trots en

hoogmoedig is, maar ik kookte bijna van verontwaardiging over deze verloren zoon wiens gedrag allesbehalve dat van een verloren zoon was en die hier optrad als een kleine verjongde uitgave van een Germaanse dictator.’ Maar ze schreef ook dat dat ‘de Germaan’ het niet zo slecht meende, een ‘branieschopper’ was die zich nog moest leren gedragen. Van Tongeren botste dan wel met Van Randwijk, ze had ook respect voor zijn leiderschap en wilde niet dat persoonlijke conflicten het verzetswerk in de weg zouden komen te zitten. En dus gingen ondanks alle ruzies die zouden volgen twee onderdelen van Groep 2000 over naar VN: de EHBO-posten die door heel Amsterdam waren opgezet en de gewapende eenheid van de Groep die werd opgenomen in het ‘VN Vendel’. Groep 2000 had ook een persdienst die hielp met het vermenigvuldigen en verspreiden van Vrij Nederland, Trouw en Het Parool. Maar van een volledige fusie zou het nooit komen.

Te mannelijk

Niet alleen Jacoba, ook andere verzetslieden hadden moeite met het optreden van Van Randwijk, dat zeker aan het einde van de oorlog door vermoeidheid en stress steeds barser en autoritairder werd. ‘De snauwerige toon waarop Van Randwijk zijn missives was gaan stellen was een bron van ergernis aan het worden,’ schreven biografen Mulder en Koedijk. Marie Anne Tellegen, een vooraanstaande verzetsvrouw en later directeur van het Kabinet van de Koningin, verklaarde na de oorlog bij de Enquêtecommissie Regeringsbeleid over haar periode bij VN dat men daar ‘uitermate dictatoriaal’ was, en dat de sfeer te mannelijk was en te strak georganiseerd. ‘Men kreeg orders en er werd verder niet over gesproken.’

Codesleutel onder de drempel

Op 9 maart 1945 sloeg het noodlot toe. De Duitsers vielen binnen bij het hoofdkwartier van Groep 2000 aan de Stadhouderskade 56, nadat bij routinecontrole de zoon van de burens tegen de lamp was gelopen met een vals persoonsbewijs. Tegen strikte afspraken in had een Groep-medewerkster de dag ervoor de codesleutel in de bergplaats onder de drempel laten liggen.

Bij Jacoba van Tongeren en de leden van de groep brak grote paniek uit. Zij verschool zich in haar verpleegstersuniform in een ruimte onder de brug naar het Weteringscircuit waar een EHBO-post was gevestigd en vanwaaruit ze goed uitzicht had op haar hoofdkwartier. Ze zag hoe overvalwagens kwamen en gingen, hoe ’s avonds bij felle lampen het pand werd leeggehaald. ‘Gillen zou ik willen maar ik had geen stem,’ schreef ze in haar memoires. De volgende dag,

zaterdag 10 maart, kreeg Van Tongeren woorden met knokploegleider Ab de Boer. Hij wilde met geweld naar binnen om te redden wat er te redden was. Maar zij verbood het hem, wilde eerst weten of de Duitsers de code wel gevonden hadden. De Boer was woedend over haar machtswoord en vertrok zonder een hand te geven. 'Ik weet wat mij te doen staat,' zei hij bits. 'Laat het geen dwaasheid zijn, want we kunnen nog niets doen,' probeerde ze nog. Niet lang daarna dook Henk van Randwijk op. Hij en andere verzetsleiders waren door leden van Groep 2000 gewaarschuwd dat er gevaar dreigde en hij was op zijn fiets gesprongen om poolshoogte te nemen. Dit keer was hij 'eerlijk, meevoelend en begrijpend'. Van Randwijk vroeg of hij de leiding moest overnemen. 'Dit is een taak zwaarder dan een vrouw kan dragen,' zei hij. Maar daar wilde Van Tongeren niets van weten.

De zwartste dag

Na zijn vertrek kwam ze op een idee. Ze vroeg een bevriende glazenwasser de ramen te lappen op nummer 56 en dan te kijken hoe groot binnen de ravage was en of de vloer was opengebroken. Nog voordat hij verslag kon uitbrengen, moest Jacoba naar een inderhaast bijeengeroepen noodvergadering van de top van het verzet waar ook Van Randwijk weer bij was. Door de inval en de mogelijke vondst van de codesleutel liepen duizenden mensen gevaar. Opnieuw bepleitte ze te wachten tot meer duidelijk was. Van Randwijk wilde volgens haar memoires direct optreden, net als knokploegleider De Boer, omdat 'we anders allemaal tegen de muur komen te staan'. Maar de meerderheid besloot te wachten.

Voordat de vergadering ten einde was, kwam het bericht dat verder praten overbodig maakte: Ab de Boer had met drie andere gewapende strijders geprobeerd het pand binnen te dringen en op de trap hadden ze een Duitse officier doodgeschoten, waarna ze in de verwarring waren ontkomen zonder binnen te zijn geweest. Als vergelding executeerden de bezetters op maandag 12 maart dertig willekeurige gevangenen uit de gevangenis aan de Weteringschans, op de plaats waar nu een monument staat. Vanuit haar schuilplaats zag Van Tongeren de slachtoffers vallen, en ze zag ook hoe voorbijgangers werden gedwongen toe te kijken. Ze voelde zich schuldig, keek hier later op terug als de zwartste dag van haar leven. 'Heer waar was uw mededogen,' schreef ze in haar memoires.

Openlijke machtsstrijd

Op dinsdag 13 maart was Jacoba van Tongeren weer op haar post onder de brug.

Ze zag hoe de Duitsers in de loop van de dag de lijken bij het Weteringscircuit weghaalden. Ze zag ook dat om vier uur in de middag de laatste Duitse bewakers waren vertrokken uit Stadhouderskade 56 en er geen nieuwe aflossing meer kwam. Ze besloot toen zelf in actie te komen. Een bevriende katholieke broeder in het huis ernaast liet haar naar binnen en hielp haar de ladder op te zetten die de glazenwasser op haar verzoek had laten staan. Onder de drempel vond ze de codesleutel, maar ook oranje groepsbanden die al waren gemaakt mocht het land bevrijd worden. Ze klom weer naar buiten en keek op haar horloge. De operatie had precies twaalf minuten geduurd.

Na het drama aan de Stadhouderskade was het Van Randwijk volgens zijn biografen duidelijk geworden dat Van Tongeren geen controle meer had over haar organisatie. Hij wilde Groep 2000 zo snel mogelijk inlijven om verdere rampen te voorkomen. Ook beriep hij zich op de regering in Londen, die wilde dat het verzet meer ging samenwerken. Het liep uit op een openlijke machtsstrijd. Samen met Sjoerd Gebrandy kwam Van Randwijk begin april naar het nieuwe hoofdkantoor van de Groep aan de Herengracht 162. ‘Het is geen werk dat een vrouw kan doen en het gebeurde op het Weteringscircuit wijst ten duidelijkste uit dat u de leiding niet meer aankunt. Kunnen we hierover vriendelijk overleggen,’ zou Van Randwijk hebben gezegd. Een dag later kwamen hij en Gerbrandy terug en namen ze plaats in Jacoba’s kantoor. Naar eigen zeggen hadden ze ‘orders’ gekregen van de Raad van Verzet om ‘de leiding over te nemen’. De twee mannen bleven zitten, terwijl de groepsleden aan het werk gingen en hen negeerden. Een paar uur later, toen het kantoor voor de middagpauze dichtging, dropen ze af, zo beschreef Van Tongeren in haar memoires. Die dag schreef Van Randwijk aan een naaste vertrouweling dat er ‘vergaand gedonder’ was met Groep 2000 en dat hij van plan was bij een volgende vergadering te zeggen dat ze ‘met hun hele hebben en houden kunnen opdonderen’.

Niet Van Randwijk, maar VN-bestuurder Sander Wellensiek was present op die laatste vergadering tussen de twee groepen. Hij deelde – geheel in lijn met Van Randwijks opstelling – mee dat Vrij Nederland ‘niets meer met Groep 2000 uit te staan wilde hebben’. In een brief van 30 april gaf de Centrale Leiding (Van Randwijk) nog een trap na door te stellen dat ‘onze tijd reeds meer dan bezet is en wij geen belangrijk werk terzijde willen stellen voor nutteloos gedoe’.

Vijf dagen later werd Amsterdam bevrijd. Jacoba van Tongeren schreef in de maanden die volgden een ‘Beknopt historisch verslag van de werkzaamheden

van Groep 2000' dat ze op 23 juli 1945 aanbood aan prins Bernhard. 'Vanzelfsprekend zweeg ik over iedere vete die we met VN hebben gehad,' schreef ze in haar memoires. De vuile was werd niet buiten gehangen, verzetslieden vormden na de oorlog één front. Na een jaar rust pakte zij haar werk als maatschappelijk werkster weer min of meer op, maar vanaf 1950 ging dat echt niet meer door haar hartproblemen. Vanaf dat moment werd ze permanent verzorgd door haar hartsvriendin en verpleegster Nel Wateler, met wie ze al voor de oorlog een huis deelde. Midden jaren vijftig verhuisden ze van een bovenwoning aan de Amsterdamse Antillenstraat naar een huisje in Bergen. Dat was hun droom, maar bleek ook ver weg van al hun vrienden en bekenden. Het leven werd eenzamer, de oorlog was nooit ver weg. Op aanraden van dominee Klamer begon Jacoba zittend in bed haar memoires te schrijven. Soms schreef ze door hevige pijnen maar zes regels per dag.

Na haar dood raakte Jacoba van Tongeren in de vergetelheid. In Nederland is geen straat, steeg of plein naar haar vernoemd. <

De verrader en het meisje

In 1945 verraadde de jonge jurist Johan van Lom topmensen van het Nederlandse verzet. Deed hij het om zijn minnares te bevrijden? ‘Het is een treurig, ellendig, maar ook fascinerend verhaal.’

Door Harm Ede Botje en Erik Schaap

Langzaam gleed het levenloze lichaam in het donkere water van de Keizersgracht. Een groepje mannen dat even eerder vanuit een grachtenpand naar de kade was gelopen met het lijk, verdween in het schemerduister.

Het lichaam was van de 26-jarige jurist en verzetsman Johan van Lom. Een dag eerder was hij opgepakt en twee uur lang verhoord. Zijn ondervragers, allen verzetsmensen, achtten hem schuldig aan verraad. Ze veroordeelden Van Lom tot het drinken van de gifbeker, een glas thee gemengd met cyanide, maar het gif loste niet op, of hij weigerde het te drinken, dat is nooit duidelijk geworden. Op 6 maart 1945 werd hij met een nekschot geliquideerd.

De executie van Johan van Lom heeft nooit de wenkbrauwen doen fronsen: hij was immers een van de grote verraders van het verzet in de Tweede Wereldoorlog. Door hem verdwenen bekende verzetsstrijders achter de tralies en hij was er indirect verantwoordelijk voor dat onder anderen Walraven van Hall, de bankier van het verzet, werd opgepakt en geëxecuteerd. Hij zou verraad

hebben gepleegd om zijn minnares uit de gevangenis te krijgen, zoals hij ook aan zijn ondervragers verklaarde. Maar klopt dat wel?

Tot nu toe was er maar zeer weinig bekend over Van Lom. Historicus Loe de Jong duidde hem in deel 10b van zijn Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog aan als Van Arkel, zijn nom de guerre. De privacy van zijn nabestaanden mocht niet worden geschaad, zijn weduwe was immers opgeklommen tot vicepresident van de rechtbank. Nabestaanden van verraders? Die werden met de nek aangekeken in naoorlogs Nederland.

Zeventig jaar lang bleef Van Lom in de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog een min of meer vergeten figuur. Maar nu bijna alle hoofdrolspelers zijn overleden, kan zijn verhaal eindelijk worden verteld. Dit artikel is geschreven op basis van dagboeken, brieven en stukken uit het Nationaal Archief die jarenlang ontoegankelijk waren. We voerden gesprekken met Wim van Norden, de 96-jarige oprichter van Het Parool, die Van Lom in contact bracht met de top van het verzet, en die de enige nog levende getuige van het drama is. En we spraken Van Loms nabestaanden, onder wie zijn dochter Anne. Die laatsten ontkennen stellig dat Van Lom er een minnares op na hield. Maar waarom ging hij dan naar de Duitsers?

Het glibberige pad

Anne van Lom is nu negenzestig jaar oud. Ze heeft haar vader nooit gekend, maar uit de familie verhalen is hij altijd naar voren gekomen als een romantische, idealistische man die veel van muziek hield en uitstekend fluit, piano en viool speelde, en die als jurist eigenlijk niet op zijn plaats was. Thuis werd nooit over het verleden gepraat. ‘Mijn vader had iets stoms gedaan in de oorlog. Het was gevaarlijk, daar moest je niet over praten. Waarom, daar heb ik eigenlijk nooit naar gevraagd, maar ik vermoed nu dat het was omdat, als het verhaal bekend zou worden, dat gevolgen zou kunnen hebben voor onze veiligheid en voor de carrière van mijn moeder, die rechter was.’ Pas naar aanleiding van een telefoontje voor dit artikel is Anne in dozen gaan zoeken naar brieven en andere documenten uit die tijd. Ze heeft er geen moeite mee dat het verraad van haar vader na zeventig jaar in de openbaarheid komt. ‘Het is een treurig, ellendig, maar ook fascinerend verhaal. Wij, in vreedstijd, kunnen alleen maar hopen dat we onder dergelijke omstandigheden niet zelf het glibberige pad van het kwaad zouden betreden.’

In een reconstructie van haar oorlogsjaren die Anne’s moeder Cornelia ‘Non’

van Marle twee jaar na de oorlog ‘voor mijn kind’ op schrift stelde, komt Johan van Lom naar voren als een betrokken, idealistische jongeman. In de zomer van 1940 werden zij en Johan, toen haar verloofde, net als honderdduizenden andere Nederlanders lid van de Nederlandse Unie, een organisatie die met de Duitsers wilde samenwerken om zo de NSB de wind uit de zeilen te nemen. Non was er enthousiast over: ‘Eindelijk een kans om je te uiten, om iets te doen.’ Johan (door Non van Marle liefkozend ‘Han’ genoemd) gaf zijn studie op en zette zich volledig in voor de beweging, tot die in december 1941 werd verboden.

Studie niet afgemaakt

In de oorlogsjaren was in een statig pand aan de Keizersgracht 401 in Amsterdam het voornamelijk advocatenkantoor Bunker, Hendrix en De Pont gevestigd. Non van Marle solliciteerde er en werd assistente van Jan de Pont, die voornamelijk Joodse families en gearresteerde verzetsmensen bijstond. ‘Geen prettig werk,’ schreef Non in haar terugblik. ‘Vriendelijk zijn waar je verachting voelde, beleefd blijven waar je ze eens de waarheid zou willen zeggen, je omkeren wanneer je zou willen slaan of erger. En altijd die wanhopige vaak zelf opgejaagde mensen wier belangen je in handen had en die van jou hulp verwachtten en die je zo zelden werkelijk helpen kon.’ Johan van Lom had zijn studie niet afgemaakt. Na protesten tegen het tekenen van de ariërverklaring die op gang waren gekomen na de beroemde rede van professor Rudolf Cleveringa, was de Leidse universiteit in de zomer van 1941 gesloten. Veel studenten waren daarna uitgeweken naar Amsterdam of Utrecht, maar Van Lom was ‘solidair gebleven’ aldus Non in haar terugblik. Ook hij kon voor advocaat De Pont aan de slag, in Den Haag. ‘Han was brutaler, maar tevens veel gevoeliger dan ik en hij trok zich alles nog meer aan, wat hij aan anderen natuurlijk nooit merken liet,’ noteerde Non.

Contact met de illegaliteit

Vanachter het raam van hun woonkamer op de Zuider Amstellaan in de Rivierenbuurt, de tegenwoordige Rooseveltlaan, keken Han en Non machteloos toe hoe op 20 juni 1943 Joodse burens werden afgevoerd. Een buurvrouw op één hoog, van Duitse komaf, hing uit het raam om de ‘kameraden’ op straat te wijzen waar nog meer Joodse gezinnen woonden. Twee dagen later trouwden de jonggeliefden. ‘Het weer was stralend en we waren de twee gelukkigste mensen ter wereld.’ Op de huwelijksfoto’s poseert het stel voor hun huis aan de Zuider Amstellaan.

Drie maanden later, in september 1943, trok Tjodina (‘Ini’) Tijmstra tijdelijk in

bij het jonggehuwde stel. Tijmstra was een vriendin van Non en haar zus Hetty, ze had bij Hetty in de klas gezeten. Ini was verraden nadat ze als medewerker van het Rijksarbeidsbureau in Den Haag lijsten van mannen die zouden worden opgehaald voor de Arbeitseinsatz naar de illegaliteit had gelekt. 'Han wist in Den Haag de zaak geseponneerd te krijgen en Ini kon hier als onderwijzeres werken.' Na een half jaar verhuisde Ini naar een kamer in de belendende woning, maar ze bleef vanzelfsprekend vaak over de vloer komen. Op 8 juni 1944 werd Anne geboren, de dochter van Han en Non, twee dagen na D-Day, de invasie in Normandië.

In diezelfde periode was Han betrokken bij de voorbereiding van het zogenaamde tweede Parool-proces, waarbij advocaat De Pont de verdediging voerde. Van 25 juli tot 8 augustus stonden tweeëntwintig Parool-mensen terecht voor het civiele Duitse Obergericht. Op dat moment werden civiele rechtszaken nog op een min of meer normale manier afgehandeld en hadden verdachten dus advocaten. 'Via een bevriende advocaat uit Hilversum waren we bij De Pont terechtgekomen omdat die bij de Duitse rechtbank stond ingeschreven en dus bevoegd was te pleiten,' zegt Wim van Norden, een van de oprichters van Het Parool. 'En De Pont heeft toen voortreffelijk werk verricht.' De openbare aanklager had vier keer de doodstraf geëist, maar die werd niet opgelegd omdat een kroongetuige niet op het proces kon worden opgeroepen. Twaalf verdachten kwamen meteen op vrije voeten, zeven kregen een tuchthuisstraf en werden naar Duitsland afgevoerd, drie kregen gevangenisstraf.

Van Norden bracht na het proces opnieuw een bezoek aan De Pont. Hij zocht een jurist die voor de net opgerichte Stichting 1940-1944 (later Stichting 1940-1945) kon helpen bij het opzetten van een systeem om na de oorlog de nabestaanden van verzetsstrijders van een pensioen te voorzien en om de statuten op te stellen. De Pont weigerde. 'Hij wilde tot elke prijs voorkomen dat de Duitsers hem in contact konden brengen met illegale activiteiten,' zegt Van Norden terugkijkend. Maar was de jonge Van Lom niet een alternatief? De Pont prees zijn assistent aan als een 'heel goede jurist'.

En zo ontmoette Van Norden op het kantoor van De Pont de man die later zijn kompanen uit het verzet zou verraden. 'Johan van Lom was een sympathieke man,' zegt Van Norden. 'Hij oogde als iemand uit de gegoede middenklasse, goed gestudeerd, een keurige jongeman in een Harris-tweedjasje met leren opzetstukken op de ellebogen.' Van Lom wilde meewerken. 'Han kwam op kantoor en later bij zich thuis in contact met belangrijke mensen van de

illegaliteit die hem vroegen zijn medewerking te verlenen, wat hij van ganser harte deed,' noteerde Non in haar terugblik op de oorlog.

Prikkelbaar

De situatie in Amsterdam verslechterde in die laatste maanden van 1944 snel. Jongemannen werden in groten getale opgepakt en afgevoerd naar Duitsland om daar te werk gesteld te worden. Han en Non bouwden onder hun huis een schuilkelder zodat Han zich kon verstoppen bij een huiszoeking. Het dagelijks leven werd steeds zwaarder. 'Geen gas, geen elektriciteit, geen kolen, geen eten,' schreef Non. 'Han zag er heel slecht uit en hij werd prikkelbaar. Ik kon niet geven wat hij nodig had. Wij verdienden niet zoveel om zwart voedsel te kunnen kopen. En Han wilde niet dat ik voor mijn advocatenwerk kosten in rekening bracht als een cliënt een goed strijder voor het vaderland was.' Vrienden van het jonge stel raakten steeds actiever in het verzet. Enkelen waren volgens Non 'soms krankzinnig roekeloos' en werden opgepakt. In deze maanden regen de onheilstijdingen zich aaneen.

Op 23 oktober werden na een aanslag op een SD'er in de J.M. Coenenstraat in Amsterdam-Zuid mannen uit de gevangenis aan de Weteringsschans gehaald en gefusilleerd. Ook werden twee villa's aan de Apollolaan in brand gestoken en mensen die in de buurt van die straat woonden werden opgepakt. Onder hen mr. Jan de Pont. 'Han was er kapot van. Voortdurend kwamen wanhopige, angstige mensen op kantoor en hier aan huis vragen of hij wist wie er gefusilleerd waren. We konden er niet achter komen, het was om gek van te worden.' Han probeerde bij het hoofdkantoor van de Sicherheitsdienst aan de Euterpestraat, de tegenwoordige Gerrit van der Veenstraat, meer te weten te komen. Maar ondanks het feit dat hij als advocaat in opleiding met de Duitse autoriteiten te maken had en ook het SD-hoofdkantoor regelmatig bezocht, kreeg hij geen voet tussen de deur. De Pont bleef vastzitten.

De grootste klap volgde een maand later. Op 24 november werd Ini Tijmstra door de Landwacht opgepakt terwijl ze exemplaren van Het Parool vervoerde. De Duitsers doorzochten ook haar kamer en vonden bonnenvellen en vervalste persoonsbewijzen. 'Daar wisten wij niets van,' noteerde Non. Han dook onmiddellijk onder, uit angst dat Ini zijn naam tijdens verhoren zou noemen. Hij was immers degene geweest die haar in contact had gebracht met mensen van de Parool-groep.

Naar het SD-hoofdkwartier

Oudjaar 1944. Han, Non, de kleine Anne, Hans vader en een vriendin, Narrie, zaten in de woonkamer. Op tafel één kaars. Eten was er nauwelijks. De twee jonggehuwden hadden al een tijdje last van dysenterie ('Han viel bijna om van de zwakte') door het slechte eten uit de centrale keuken. Maar dit was een speciale avond. En dus stond er op tafel 'echte wijn van de bureu' en 'geroosterd brood met iets erop'. Er werd geklonken. 'Heil en zegen, nog even doorbijten, het is bijna geleden.'

Johan van Lom komt uit de notities van zijn vrouw Non naar voren als een goede vaderlander en een toegewijde huisvader. Maar hij leefde onder grote spanning en was ondervoed. En hij raakte totaal uit het lood door de arrestaties van De Pont en Ini. Hij besloot dat hij in actie moest komen. En dat deed hij zonder met iemand te overleggen.

Begin januari maakte Van Lom voor de zoveelste keer de gang naar het SD-hoofdkwartier in de Euterpestraat. Dit keer vroeg hij naar Kriminalsekretär Friedrich Viebahn, een gevreesde figuur die belast was met het oprollen van de Nederlandse verzetsgroepen.

'Van Lom stelde mij voor de geestelijke leiders van het Nederlandse verzet te arresteren,' zei Viebahn in juni 1945 tegen zijn Nederlandse ondervragers. Van Lom vertelde volgens Viebahn over zijn werk voor de Stichting 1940-1945, noemde de namen van onder anderen Wim van Norden en Jan Meijer van Het Parool, Arie van Namen van Vrij Nederland en andere kopstukken van de verzetsbeweging die bij hem thuis waren geweest. 'Hij verklaarde eigener beweging bereid te zijn zodanige inlichtingen te geven dat zij tijdens een vergadering konden worden gearresteerd,' aldus Viebahn.

De verklaring van de SD-officier komt in grote trekken overeen met wat Van Lom zijn ondervragers vertelde vlak voor zijn eliminatie. Viebahn zou hem hebben voorgesteld dat wanneer Van Lom datum en tijd zou noemen van de eerstvolgende stichtingsvergadering, er over de vrijlating van Ini 'te praten viel'. Van Lom koos ervoor de verzetsmensen uit te leveren. Wel stelde hij één voorwaarde: ze mochten onder geen beding worden geëxecuteerd. Viebahn gaf zijn woord, waar hij zich, bizar genoeg, in die krankzinnige laatste oorlogsmoanden aan heeft gehouden.

Omsingeld

Dinsdag 12 januari, iets na half elf. Op de voordeur van Zuider Amstellaan 44

werd luid gebonsd, er werd gebruld, waarna geüniformeerde mannen binnenstormden. De mannen aan de eettafel in de achterkamer stoven alle kanten op. De Zaanse houthandelaar Jaap Buijs, die namens het Nationaal Steunfonds (het NSF financierde de illegaliteit) de vergadering bijwoonde, werd meteen gearresteerd. Jan Smallenbroek van Trouw en Arie van Namen ontsnapten via de tuindeuren naar buiten. Maar het huis was omsingeld en ook zij werden gearresteerd. ‘Wij werden geboeid en moesten op onze buik in het sneeuwwater liggen,’ verklaarde Van Namen na de oorlog toen onderzoek werd gedaan naar het verraad van Van Lom. ‘Viebahn was bij de arrestatie aanwezig en smeedt mijn schoenen door de tuin. Hij ging als “overwinnaar” met zijn rechtervoet op mijn rug staan (...).’

In de voorkamer stond Non als aan de grond genageld. ‘Dit moest een droom zijn, dit was geen werkelijkheid,’ schreef ze in haar terugblik. ‘Ik werd met een pistool op mijn borst gedwongen in de voorkamer te blijven. Toen ik een tijd later in mijn slaapkamer kwam, lagen daar geboeide mensen met hun gezicht op de grond.’ Terwijl Van Namen, Buijs en Smallenbroek daar lagen, zaten Johan van Lom, Teus van Vliet (van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers) en de communist Bob Gillieron in de schuilplaats onder de studeerkamer, waar ze via een luik in de vloer in waren gekropen. Van Lom had met de Duitsers afgesproken dat hij daar zou zitten en Van Vliet mee zou nemen, om zo geen argwaan te wekken bij de illegaliteit over zijn rol. Gillieron was eigener beweging het luik in gedoken. De Duitsers haalden voor de vorm het hele huis overhoop en doorzochten de belendende tuinen. Daarna vertrokken ze met de arrestanten. ‘Als u uw man ziet, zeg dan dat hij zich bij ons moet melden,’ zeiden ze bij vertrek tegen Non.

Pas na een uur kwamen de drie mannen uit hun schuilplaats. Han verdween na zonsondergang naar een onderduikadres.

Ik moet het doen

Op zaterdag 15 januari stond Ini bij Non voor de deur. Ze was vrijgelaten, precies zoals Van Lom en Viebahn hadden afgesproken. ‘Overmorgen zou ik naar een Duits concentratiekamp overgebracht worden, ik moet er niet aan denken met die bombardementen,’ schreef Ini nog diezelfde dag in een nooit verstuurd brief aan Hetty, de zus van Non van Marle. ‘Maar Han heeft me eruit gehaald, ik kan hem niet zeggen hoe dankbaar ik hem ben.’ Een dag later beschreef ze meer in detail haar onverwachte ontslag uit de gevangenis. Viebahn zou haar hebben laten gaan ‘op buitengewone voorspraak van de heer Van Lom’.

Toen ze naar buiten liep, stond Han haar op te wachten. ‘Ik ben hem meteen om de hals gevallen en toen heeft hij me een en ander uitgelegd. (...)’ s morgens was die overval, ’s middags heeft hij bewerkt dat ik eruit kwam. Ik vind het de meest griezelige onderneming waar ik ooit van gehoord heb. Maar als Han wat in zijn hoofd haalt, haalt geen mens het er meer uit.’

Non was blij, maar ook bezorgd. De arrestaties en de vrijlating moesten verband met elkaar houden. Ze ging naar Hans onderduikadres en drong net zo lang aan tot hij toegaf dat hij naar de SD was gegaan en had voorgesteld voor ‘hen te werken’ in ruil voor vrijlating van Ini. ‘Ik bezwoer hem zich niet in te laten met die kerels, maar hij zei: “Ik moet het doen, begrijp toch dat hun leven [van de gevangengenomen verzetsstrijders-HEB/ES] ervan afhangt. En nu kan ik ook wat voor De Pont doen.’

Een paar dagen later arresteerde de SD in de Jan Luyckenstraat de eerder ontkomen Teus van Vliet terwijl hij zijn fiets van het slot stond te halen na een afspraak waarbij ook Van Lom aanwezig was geweest. Van Vliet was een belangrijk man en de Duitsers wilden vooral hem graag in handen krijgen. Van Lom was teruggegaan naar Viebahn en had een nieuwe afspraak gemaakt om ook Van Vliet in de val te lokken. In diens adresboekje vonden de Duitsers aanwijzingen voor weer een vergadering met verzetsmensen, en ook daar werd een inval gedaan. Hierbij werd onder meer Wally van Hall, de bankier van het verzet opgepakt. Hij werd wel geëxecuteerd, op 12 februari. Omdat zijn arrestatie alleen indirect met Van Lom in verband kon worden gebracht, voelden de Duitsers zich niet gebonden aan de afspraak om de gevangenen in leven te houden.

Non reageerde ontzet op de arrestatie van Van Vliet en maakte een hevige scène met Han, zo beschrijft ze in haar terugblik. ‘Hij zei: Ik ben geen schoft, jij begrijpt het niet. Hij beloofde met de SD te breken.’ Het was duidelijk dat Han opnieuw moest onderduiken. Op verzoek van Non ging Ini met hem mee, ‘zodat zij voor hem zorgen kon’. Het tweetal vond onderdak in een appartement aan de Bickersgracht 40, maar week al snel uit naar Den Haag, opgejaagd door verzetsmensen die opdracht hadden Van Lom aan te houden. In die kringen bestond inmiddels het sterke vermoeden dat Van Lom verraad had gepleegd nu hij bij twee verschillende arrestaties was ontkomen.

Gemeenschap met elkaar

Begin maart keerde het tweetal terug naar Amsterdam. Een vertegenwoordiger

van het verzet had een briefje afgegeven bij Non met de boodschap dat ze Han op maandag 5 maart om twee uur wilden ontmoeten op de Westermarkt. Die ochtend was hij de wanhoop nabij, beschrijft Non. 'Hij was razend nerveus en sprak tot niemand een woord. Toen we even alleen in de kamer waren borg hij zijn hoofd in mijn schoot. Ik vroeg: "Jongen wat is er nou." Hij antwoordde met verstikte stem: "Ik wou dat ik er nooit aan begonnen was." Toen er iemand de kamer binnen kwam is hij weer bij de kachel gaan zitten. Hij was boos omdat het eten niet gaar was, omdat hij zijn scheerkwast niet kon vinden. Hij ging over tweeën de deur uit, zonder groet om nooit meer terug te keren.'

Van Lom werd in het grachtenpand aan de Keizersgracht verhoord door vijf verzetsmensen onder leiding van Wim Sanders, na de oorlog een van de grote mensen van het Bureau Nationale Veiligheid en de Binnenlandse Veiligheidsdienst, de voorlopers van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst. Na de oorlog liet Sanders in een verklaring weten dat Van Lom twee uur lang 'gevaarlijke klippen trachtte te omzeilen' en langzamerhand verstrikt raakte in 'leugens en onjuistheden'. De ondervragers trokken zich daarop terug om te beraadslagen.

Sanders kwam tot de volgende reconstructie: Van Lom en Ini hadden een verhouding en hij was bereid geweest belangrijke verzetsmensen aan de bezetter uit te leveren in ruil voor haar vrijlating. Hij sprak onder vier ogen met Van Lom en confronteerde hem met het verhaal over liefde en verraad. De ondervraagde reageerde volgens Sanders 'ontsteld', vroeg hem hoe hij hiervan wist en zakte achterover. 'Mijnheer,' zou Van Lom gezegd hebben. 'Ik heb alles verraden. Wat doet u met een verrader?' Daarop zou de jonge jurist een volledige bekentenis hebben afgelegd, die bewaard is gebleven en waarin hij bevestigde dat hij met 'meijuffrouw Tijmstra' een verhouding was aangegaan en dat zij 'van tijd tot tijd' gemeenschap met elkaar hadden. Ook zou Viebahn dit hebben geweten en hebben gedreigd dit aan Non te vertellen.

Opvallend genoeg sprak Viebahn vlak na de oorlog tegenover zijn ondervragers niet over het verraad-uit-liefdemotief van Van Lom. Volgens Viebahn vroeg Van Lom 'op grond van persoonlijke bekendheid' om vrijlating van Ini en stemde de SD'er daarin toe 'aangezien er politieel weinig reden was haar vast te houden'.

Na de bekentenis werd Van Lom veroordeeld tot het drinken van de gifbeker, zo vertelden getuigen nog diezelfde week aan de ondergedoken Wim van Norden.

Van Norden, die nog steeds in het huis aan de Reguliersgracht woont waar hij tijdens de oorlogsjaren actief was voor Het Parool, staat nog steeds achter de beslissing Van Lom om te brengen. ‘Na de oorlog heb ik daar uitgebreid met Wim Sanders over gesproken,’ zegt hij. ‘Als ze de gelegenheid zouden hebben gehad hem vast te houden en na de oorlog te berechten wegens zijn verraad, hadden ze dat gedaan. Maar het kón niet. Ze wisten niet hoe lang het smartelijke lijden van de oorlog zou doorgaan. De kans bestond dat Van Lom zou ontvluchten en dan zou hij misschien nog meer mensen hebben verraden. Er was dus maar één oplossing: dat hij zichzelf van het leven zou beroven. En toen hij weigerde is hij doodgeschoten.’

Non schreef in de dagen erna een gedicht dat onlangs door haar dochter Anne werd teruggevonden. De enorme woede die ze voelde over de terechtstelling zonder enige vorm van proces is terug te lezen in de bijtende zinnen. ‘Ze oordeelden en er was geen beroep/Er was zelfs niet één die je gratie kon schenken/En niemand werd gevraagd te spreken/Die wel iets wist van je strijd, van je ziel/(...)/Wat waren de laatste woorden die nog fluistrend over je lippen kwamen?/Welk beeld hebben je brekende ogen gezien?/De mannen zetten hun geweren, of waren het pistolen in een hoek/Veegden hun handen af: dat was weer een verrader minder.’

Een onschuldig mens

Een week na Hans dood kreeg Non bezoek van een dominee. Hij had een briefje bij zich dat onbekenden bij hem door de bus hadden gedaan. Daarin stond wat er was gebeurd. De briefschrijvers beloofden met het oog ‘op de toekomst van haar en haar zoon (dat moest ‘dochter’ zijn – HEB/ES) dit geval zo geheim mogelijk te houden’. De briefschrijvers voelden zich ‘moreel verplicht’ Non op de hoogte te stellen van wat er was gebeurd. ‘De vrouw zal wellicht vragen hoe zich alles toegedragen heeft. Wij achten het niet juist in details te treden, maar kunnen u mededelen om haar, zij het enigermate, gerust te stellen, dat haar man zo gehandeld heeft, volgens zijn verklaring, door de zwakheid van zijn karakter’. Met andere woorden: het overspel leidde tot het verraad.

Maar was dat wel echt zo? Non van Marle heeft de lezing van Sanders, die door Loe de Jong zonder voorbehoud werd overgenomen in zijn Koninkrijk der Nederlanden, altijd bestreden. ‘Dat er een verhouding tussen Han en Ini bestaan zou hebben is waanzin,’ schreef ze in 1947. ‘Noch Han noch Ini waren daar toe in staat. Ik had daarvan trouwens toch iets moeten merken. Wij waren dolgelukkig met elkaar en iedereen warmde zich aan de zon van ons huwelijk en

ons gezinsleven’.

Ook nabestaanden van Ini (die in 1960 overleed) en Non (overleden in 1987) zijn ervan overtuigd dat van overspel geen sprake was. ‘Mijn moeder en Non zagen elkaar na de oorlog regelmatig en gingen vriendschappelijk met elkaar om,’ zegt Tjeerdfrans Kok, zoon van Ini. Iets wat door Anne van Lom wordt bevestigd. ‘Ik was nog een kind, maar ik kan me Ini goed herinneren. Het was een schatje, een onschuldig, open en spontaan mens. Ze bleven de beste vriendinnen en hebben elkaar na de oorlog nog jarenlang gezien,’ zegt ze. ‘Sanders sprak mijn vader onder vier ogen, er was verder niemand bij. Zijn versie van de feiten is altijd door iedereen voor waar gehouden. Maar is het echt zo gegaan? Het verhaal is volgens mij veel minder goedkoop en voor de hand liggend dan tot nu toe beschreven is. Misschien heeft mijn vader in een soort depressieve wanhoop alles toegegeven om er maar vanaf te zijn.’

Parool-oprichter Wim van Norden blijft vasthouden aan het verhaal van de liefde en het verraad. ‘Daardoor kan ik begrijpen wat Johan van Lom heeft gedaan. Hij was overmand door emoties die we liefde noemen, die alles opzij zet, een tragische held. Ik heb hem altijd een beetje verdedigd tegenover andere oud-verzetsmensen die hem in de eerste plaats zagen als een echte slechterik. Maar wat als hij niet uit alles verzengende liefde heeft gehandeld, zoals zijn familie wil doen geloven? Waarom deed hij het dan? Als je die liefdesverhouding totaal weglaat uit het verhaal, blijft er niets anders dan een verrader over.’

Anne van Lom is het daar niet mee eens. ‘Hubris, dat is waar mijn vader aan leed. Hij wilde dat er een eind kwam aan al het moorden. Viebahn bevestigde dat ook in zijn verhoor na de oorlog. Mijn vader wilde verder advocaat De Pont bevrijden en Ini uit de klauwen van de Duitsers redden.’ Non formuleerde het zo in haar terugblik: ‘Ik geloof dat Han, lichamelijk volkomen verzwakt door de honger en geestelijk uitgeput door alle ellende die hij om zich heen zag, door de voortdurende hoogspanning waaronder hij moest werken, zichzelf in een geestvervoering heeft gebracht, dat hij dit barre geweld zou keren, dat hij een einde zou maken aan het moorden door goud met goud te wegen. Het doel van Han moet zijn geweest de bezetter reden tot fusillieren te ontnemen door hun de hoogste leiders van de illegaliteit in handen te spelen. Han was een overgevoelige jongen die zeer impulsief van aard was zodat hij vaak door zijn gevoel bewogen dingen deed waarvan hij de consequenties niet kon overzien. (...) Ik geloof dat pas toen hij merkte dat men hem wantrouwde, tot hem doordrong dat zijn handelswijze als verraad kon worden uitgelegd door mensen

die zijn motieven niet kenden. En waarschijnlijk, toen hij voor het forum van de illegaliteit als verrader genoemd werd, is er iets in hem gebroken en heeft hij die krankzinnige bekentenis afgelegd. Hij was zo moe van alle strijd en ellende, dat hij op dat moment waarschijnlijk niets anders verlangde dan sterven, eindelijk rust.'

Ini Tjimstra overleefde de oorlog. Ze trouwde al snel met Thije Kok, een vari  artiest die tijdens de oorlog lid was van de Kultuurkamer en voor Duitse troepen optrad, maar naar eigen zeggen actief was in het verzet en voor Ini en Han tijdelijk een onderduikadres had gevonden op Bickerseiland. Na de oorlog hield Non de naam Van Lom aan. Ze was een van de eerste vrouwelijke rechters in Nederland en bracht het tot vicepresident van de rechtbank. Nooit kwam ze terug op de dood van haar man. Wim van Norden kende haar wel van gezicht, maar tot een gesprek kwam het niet. 'Ze heeft nooit contact met mij gezocht en ik vond dat niet op mijn weg liggen.' Toen hij in de jaren vijftig een vakantiehuisje wilde kopen aan de Vinkeveense Plassen, zei de makelaar vol enthousiasme dat 'mevrouw Van Lom en haar dochter' in het belendende huis hun weekenden doorbrachten. Van Norden zag daarop af van de aankoop. 'Alleen door haar te zien zou ik dagelijks herinnerd worden aan een zeer emotionerende periode in mijn leven.' <

‘Ik voel een grote gêne over het feit dat ik nog leef’

Eli Asser is de oudste nog levende oud-redacteur van het 75-jarige Vrij Nederland. We spreken hem in eerste instantie over die VN-jaren (1948-1952), maar het wordt al snel een gesprek over een Joodse jongen die in de oorlog alles verloor, maar wel trouwde met zijn grote liefde.

Door Harm Ede Botje en Mischa Cohen

Op het bureau van Eli Asser in zijn huis in Amsterdam-Zuid ligt een opengeslagen klapper, en daarnaast nog een. Het zijn de aanzetten voor de definitieve roman over zijn jeugd in de Amsterdamse Jodenhoek. Asser mag dan 92 jaar oud zijn, hij schrijft nog steeds volop. Maar of het boek – werktitel nu eens Het Aggenebbisj Paradijs, dan weer Matzeballen met garnalen – ooit afkomt? Asser zelf betwijfelt het. Keer op keer blijft hij steken, hij heeft teveel verdrongen. ‘Er zit een grote rem op. Als ik me probeer te verplaatsen naar de Joden Houttuinen, naar de wereld van mijn jeugd, dan stukt mijn pen. Dan zit ik achter de machine en dan komt er niets.’

Eli Asser is vooral bekend als schrijver van dé televisieserie uit de jaren zestig,

Het Schaep met de 5 Pooten, met daarin de hit 'Het zal je kind maar wezen'. De serie keerde afgelopen jaren met veel succes terug op televisie in een remake met onder meer Pierre Bokma en Loes Luca. In mei dit jaar was Asser te zien in de documentaire Verlies niet de moed van zijn dochter Hella. Het is een portret van een door de oorlog ontwrichte familie waarvan vader en dochter elkaar op latere leeftijd vinden en samen op zoek gaan naar hun familiegeschiedenis.

We spreken Asser in eerste instantie over zijn vijf jaren als redacteur van Vrij Nederland, maar al snel mondt het uit in een gesprek over een Joodse jongen die in de oorlog alles verloor maar wel trouwde met zijn grote liefde. Hij en zijn Eefje waren vastbesloten iets van hun leven te maken. 'Ik was ondanks alles met mijn carrière bezig, met de vrijheid, met ervoor zorgen dat we leven konden.'

Een paar herinneringen heeft hij nog wel aan zijn jeugd in de Jodenbuurt, aan de mensen en de gebouwen die er al zo lang niet meer zijn. Toen hij een jaar of acht was, vertelt Asser, hielp hij regelmatig een koopvrouw met de bijnaam Brutale Coba die haar waar verkocht in de Vischsteeg, een verdwenen straatje naast het eveneens verdwenen Tiptoptheater aan de Jodenbreestraat. De zijdeuren van het theater stonden vaak open en de kleine Eli kon dan meekijken met de voorstellingen. Hij zag er De familie Möller, een drama dat zich afspeelde tijdens de Eerste Wereldoorlog en waarbij gewonde soldaten over het toneel wankelden. 'In het theater zaten vrouwen uit de buurt aardappelen te schillen en ondertussen te grienen. Het was het verhaal van een Joodse vader wiens zoon officier was geworden in het Duitse leger. Hij verzweeg dat hij Joods was, en verraadde daarmee zijn familie. Als zijn vader hem opzoekt, verloochent zijn zoon hem opnieuw. Nou, de aardappels werden naar het toneel gegooid.'

Een heel andere wereld

Asser groeide op in de Joden Houttuinen 66driehoog, een langgerekte gribus van krotten, pakhuizen, onbewoonbaar verklaarde panden en nieuwbouw. Zijn vader was een reizende standwerker 1ste klasse, die met een groepje Joodse marktkooplui van Groningen tot Vlissingen op de markten stond. Isaïc Asser was een man met grote theatrale kwaliteiten. 'Zijn praatjes kon hij verkopen, zijn spullen niet, zei mijn moeder.' De Assers woonden omringd door familie en kwamen zelden de buurt uit. 'Een zomer logeerde ik als bleekneusje bij familie in Alkmaar. Daar zag ik voor het eerst paarden en een weiland en daar mocht ik zelf een geit melken.' Het feest was voorbij toen zijn vader bij een volgende logeerpartij ontdekte dat er een crucifix boven de deur hing. Bekeerde joden, dat was een doodzonde. 'Wég, zei mijn vader, en we vertrokken, terug naar ons

bleekschetenparadijs. Nooit hebben we die mensen teruggezien.’

Asser brak weg uit die gesloten gemeenschap toen hij op voorspraak van zijn hoofdonderwijzer, meneer De Moor, toelatingsexamen mocht doen voor het Barlaeus Gymnasium en nog slaagde ook. Zijn vader moest wel worden overgehaald, die wilde liever dat Eli zou gaan werken om bij te dragen aan het gezinsinkomen, zoals al zijn leeftijdsgenoten in de Jodenbuurt. Ten slotte gaf hij toch toestemming. ‘Eli Asser gaat naar het Barlaeus! De hele buurt was er diep van onder de indruk,’ herinnert Asser zich. ‘Het veroorzaakte een schisma tussen de buurt en mij. Ik kwam in een heel andere wereld terecht, tussen kinderen van advocaten, artsen, notabelen.’

Geld voor een fiets of de tram was er niet. Een wandeling van een halfuur scheidde de armoedige Jodenbuurt van het eerbiedwaardige Barlaeus Gymnasium. ‘Die route liep ik elke dag vier keer, met een tas vol boeken en schriften.’ Het laatste stukje van de wandeling was het spannendst. Dan kwam Asser langs de buurschool van het gymnasium, de Industrieschool voor de Vrouwelijke Jeugd, waar zijn grote liefde Eefje Croiset les kreeg. ‘Ze lachte, wuifde, stak haar tong uit, maakte een lange neus. Ik zwaaide zo dwaas mogelijk terug, ging mijn eigen schoolgebouw binnen en kon de rest van de dag de wereld weer aan,’ schreef Asser later daarover.

Verdwijnen

In zijn klas zaten nog twee arme jongens van Joodse komaf, Rémi Frank en Sylvain Hoed. De drie jongens werden, gestimuleerd door hun leraar Nederlands Arnold Saalborn, lid van het literaire genootschap van de school, Disciplina Vitae Scipio. In de statuten stond dat de leden tijdens de bijeenkomsten altijd een donker kostuum moesten dragen met dito das. ‘Dat had ik niet en Rémi en Sylvain nog veel minder. Dan konden we dus geen lid worden. Tot Saalborn ingreep en de statuten speciaal voor ons werden gewijzigd.’ Een van de andere leden van het genootschap was Willem Frederik Hermans. ‘We mochten elkaar niet zo, we hadden andere ideeën over literatuur. Bovendien verloor Hermans meestal als we schaakten en hij kon niet tegen zijn verlies.’

Eli Asser en zijn vrienden deden in 1941 eindexamen, het laatste jaar dat Joodse leerlingen nog op openbare scholen werden toegelaten. Daarna konden Joodse kinderen alleen nog onderwijs volgen op het Joods Lyceum. In mei van dat jaar speelde ‘Elias’ Asser, zoals hij op het gymnasium consequent werd genoemd, de hoofdrol in een schoolvoorstelling van Gogols De revisor. ‘Mijn vader, moeder

en zusje zaten in de zaal. Ondanks de bestorming van de Jodenbuurt door NSB'ers, de daaropvolgende razzia en de Februaristaking dachten we nog altijd dat het wel goed zou komen,' herinnert hij zich. 'En ik stond daar op het toneel komedie te spelen.

Na zijn eindexamen had Asser allerlei kleine baantjes, als Jood mocht hij niet verder studeren. Via via kon hij uiteindelijk aan de slag op de postkamer van de Joodse Raad, het op initiatief van de Duitse bezetter ingestelde orgaan dat de belangen moest behartigen van de Joodse gemeenschap. 'Ik zat in het souterrain en op de bovenste verdieping zaten de heren Cohen en Asscher van het almachtige bestuur. Ik moest de post sorteren en die naar vijfhoog brengen via de trap. Ik liep me suf.'

Toen de situatie voor de Joden in Nederland steeds moeilijker werd, bood Theo Henrar, een oude schoolvriend, aan om Eli en zijn familie te helpen. Asser: 'Het woord onderduiken bestond toen nog niet. We hadden het over "verdwijnen". Maar bij ons thuis moesten ze daar niets van hebben. "Geen sprake van," zei mijn vader. En hij zwaaide met het Joodsche Weekblad, waarin stond dat wij de bevelen van de bezetter moesten gehoorzamen en ze vooral niet kwaad moesten maken, anders zouden er verschrikkelijke dingen gebeuren. "De verkeerde daad van een enkeling kan de gemeenschap treffen': dat vinden jouw bazen van de Joodse Raad," zei mijn vader, "dus wij gaan niet."

Maar toen Eli Asser werd opgeroepen voor de Arbeitseinsatz en hij legaal terecht kon als leerling-verpleger bij de joods-psychiatrische instelling Het Apeldoornsche Bos, waar de arische verplegers waren weggestuurd, stemde zijn vader in met zijn vertrek. Ook geliefde Eefje en schoolvriend Rémi Frank konden daar aan de slag. Het personeel voelde zich er veilig, de nazi's zouden die arme psychiatrische patiënten niet lastigvallen. Tijdens een kort bezoek aan Amsterdam waar ze in ondertrouw wilden gaan, hoorden ze dat Eli's vader door de Duitsers was opgepakt. 'Ze hadden hem op een vreselijke manier uit huis gesleept omdat hij "over het raam lag" zoals we dat noemden, en het had gewaagd te kijken hoe een Duits militair voertuig door de straat reed. Ik heb hem nooit meer teruggezien.'

Ook Het Apeldoornsche Bos bleek ten slotte niet veilig. Joodse psychiatrische patiënten stonden juist hoog op de lijst te vernietigen Untermenschen. Op 20 februari 1943 verschenen Joodse gevangenen van de ordedienst uit Westerbork die in opdracht van de nazi's voorbereidingen moesten treffen voor de

ontruiming van het gesticht, een dag later. Eli Asser, zijn vrouw Eefje en de andere Joodse verplegers kregen daardoor de tijd om een van de moeilijkste beslissingen van hun leven te nemen. ‘Het was een enorm gewetensconflict, we hebben er een nacht lang over zitten praten,’ zegt Asser. ‘Er waren drie mogelijkheden die eigenlijk alle drie even ondenkbaar waren: meegaan met de patiënten om voor ze te zorgen. Vluchten. Of er een eind aan maken. Mijn vriend Rémi heeft tenslotte voor dat laatste gekozen, hoorde ik pas veel later. Eefje en ik kozen ervoor om het inmiddels door de ordedienst en Duitse troepen omsingelde terrein te ontvluchten via een drooggevalen sloot en deze keer wel echt onder te duiken.’

Nog steeds voelt Asser zich daar schuldig over. ‘Het was puur eigenbelang van me, het had iets schandelijks om ze daar achter te laten. Maar het was onmogelijk om ze te helpen en dat is ook gebleken. De twaalfhonderd patiënten en de vijftig meegereisde verplegers zijn meteen na aankomst in Auschwitz vergast.’ Eli en Eefje zwierven in de twee jaar die volgden van het ene onderduikadres naar het andere. De verliefde twintigers schreven elkaar regelmatig brieven die via koeriers van het verzet werden bezorgd, en die twee jaar na Eefjes dood in 2004 in boekvorm verschenen onder de typische Assertitel Alles is meegenomen. Aan het einde van de oorlog zaten ze vlak bij elkaar in de buurt van Utrecht.

NSB-speldje

Een paar dagen na de bevrijding besloten Eli en Eefje samen terug te lopen naar Amsterdam, een voettocht van een uurtje of zes. ‘We waren de enige jongelui die Joodse liedjes zongen, dat hadden we overgehouden van ons zionisme voor de oorlog. We zongen het ‘Hava nagila’, ‘laat ons gelukkig zijn’, en zo stampten we richting Amsterdam. Dat liedje hadden ze daar zeker vijf jaar niet gehoord.’ Toen ze bij de Berlagebrug de stad binnenliepen, belandden ze in een lange colonne van tanks en vrachtwagens vol Canadese militairen. Langs de kant stonden uitgelaten Amsterdammers met vlaggetjes. Het tweetal was inmiddels vermoeid en Asser hield op de Berlagebrug een Volkswagen Kever aan. Die zat vol andere onderduikers die ook terugkeerden naar de stad.

‘Eefje kon er nog wel bij, ik moest maar op het dak gaan zitten, dan kon ik mooi de hele intocht overzien. Ik had totaal geen houvast op dat gladde dak en ik lag meteen op straat toen die auto optrok, tussen twee rijen juichende Amsterdammers. Ik had zo door de achterop komende tank vermorzeld kunnen worden. De oorlog overleefd en dan zo aan je einde komen. Dat was mijn

rentree.’

Het enige familielid dat ze nog terugvonden, was tante Ro, een zus van Eefjes moeder. Van haar hangt een geschilderd portret boven de eettafel in Assers woonkamer. Op de schoorsteenmantel tikt de pendule uit zijn ouderlijk huis, een van de weinige voorwerpen uit zijn familie die bewaard zijn gebleven. Het huis in de Joden Houwtuinen was, zo bleek na hun terugkeer, te zijn ‘gepulst’: in opdracht van de Duitsers leeggehaald door het beruchte NSB-verhuisbedrijf Puls. ‘Tante Ro vertelde ons dat iedereen verder weg was. Vaders, moeders, zusjes, ooms en tantes en neven en nichten.’ Via tante Ro, die goede contacten had, kreeg het jonge paar al snel een ruime, volledige gemeubileerde woning toegewezen. ‘Aan de burens vroeg ik wie er gewoond had, dat bleek een NSB-familie te zijn. O, zeiden Eefje en ik, maar in dat bed wil ik niet slapen en aan die tafel wil ik niet eten. We hebben alles op straat gegooid.’ Asser staat op en haalt uit zijn bureaula een klein voorwerp. Het blijkt een NSB-speldje te zijn. ‘Dat is het enige relikwie dat ik heb bewaard uit die woning.’

Na alle verschrikkingen hadden Eli en Eefje in elk geval elkaar nog. Ze maakten plannen voor de toekomst en probeerden het verleden af te sluiten. Eefje, die eigenlijk actrice wilde worden, vond een baantje als handwerkjuf in een kindertehuis. Eli werd vrijwilliger bij de Hulppost Centraal Station waar overlevenden uit de concentratiekampen werden opgevangen. ‘Ik werd niet betaald, maar ik kreeg er te eten. Ik keek natuurlijk ook steeds of er onder die totaal uitgemergelde mensen misschien toch nog iemand was die ik kende, maar dat was nooit het geval. Een treurige toestand.’

Tegelijkertijd joeg Eli de droom na die hij al voor de oorlog had: een baan in de journalistiek. Maar de jongen die tijdens de bezetting een negen voor Nederlands had gescoord op zijn eindlijst, kreeg bij alle redacties van dag- en weekbladen in Amsterdam nul op het rekest. De kranten hadden in die eerste naoorlogse periode maar een paar pagina’s en die kwamen ook wel vol zonder hem; niemand stond met open armen te wachten op een Joodse jongen die tegen alle verwachtingen in terugkwam uit de onderduik.

Dat ik dat wel kon

In Den Haag lukte het uiteindelijk wel. Bij toeval kwam hij langs de redactie van de Haagse editie van Het Parool, het Haagsch Dagblad, en liep er naar binnen. Je kon tenslotte niet weten. ‘Ik zag er niet uit, een Canadees legerjasje, te kleine tennisschoenen van de grootvader van Eefje, waarin ze gaten had gemaakt voor

mijn tenen. Ik werd aangenomen, al moest ik daarvoor wel elke dag van en naar Den Haag liften vanuit Amsterdam. Thuis vertelde ik deftig aan tante Ro dat ik was aangenomen als “volontair”. O, antwoordde ze nuchter, dan verdien je dus geen cent.’

Na een paar maanden mocht Asser behalve de weekagenda samenstellen ook stukjes schrijven. Hij en Eefje gingen al snel trouwen; op de huwelijksplechtigheid waren naast tante Ro nog vier andere gasten. Vanaf dat moment kreeg hij een salaris, 125 gulden per maand. ‘Ze kregen in de gaten dat ik dat wel kon, schrijven,’ zegt Asser. Uit de grote kast vol dozen en ordners met opschriften als ‘Mimoza’, ‘Het Schaep met de vijf poten’ en ‘Citroentje met suiker’ pakt hij een boek met het opschrift ‘Den Haag’ waarin zorgvuldig al zijn krantenstukjes zijn geplakt. Asser, zo blijkt uit de knipsels, was erbij toen Anton Mussert het doodvonnis tegen zich hoorde eisen, hij zag Winston Churchill op Schiphol uit het vliegtuig stappen en hij beschreef de vrolijke eerste Koninginnedag in de residentie na de oorlog.

In augustus 1946 werd de jonge journalist door zijn hoofdredacteur op reportage gestuurd naar het verwoeste (West)-Duitsland. Asser schreef een serie van vier verhalen. Wat opvalt, is de milde toon van die stukken. De man die zijn hele familie was verloren, pleitte voor compassie en vergevingsgezindheid: ‘Wie tussen de ruïnes afdaalt in de holen en bunkers, verliest snel de haat die hij heeft overgehouden van vijf jaar Duits beheer.’ Duitsland moest niet aan zijn lot worden overgelaten, ondanks alle gruwelijkheden die de nazi’s hadden begaan, vond hij. ‘Wanneer wij thans toegeven aan onze begrijpelijke wraakgevoelens vervallen wij in dezelfde fout die heeft geleid tot de grondigste verwoesting uit de wereldhistorie.’

Nog steeds in Bergen Belsen

Tijdens zijn rondreis bracht Asser ook een bezoek aan concentratiekamp Bergen Belsen. Daarover is in het plakboek niets terug te vinden. ‘Dat klopt,’ zegt Asser. ‘Ik kon het toen niet aan om erover te schrijven. Het was te veel. In het kamp trof ik de allerlaatste groep bewoners, die daar nog steeds zat. Ze waren na de bevrijding domweg te zwak om te reizen en werden verzorgd door verpleegsters die uit heel Europa kwamen.’ Een van die verpleegsters was een Amsterdamse en Asser bleek haar broer te kennen. Het was een intense ontmoeting. ‘We hebben de hele nacht zitten praten en huilen. We hebben de armen om elkaar heen geslagen en elkaar getroost. Het was een mooi, liefdevol moment in een krankzinnige tijd. Ik heb haar nooit meer teruggezien.’

Thuis in Amsterdam stichtten Elias en Eva Asser al snel een gezin. ‘Onze families waren vermoord en Eefje en ik begonnen helemaal opnieuw, als Adam en Eva.’ Ze kregen drie kinderen: Joosje (choreograaf), Hella (beeldend kunstenaar) en David (advocaat). ‘Helemaal niet slecht, als je bij nul moet beginnen.’ wij begonnen dus een nieuwe Joodse familie. In 1947 werd mijn dochter Joosje geboren, twee jaar later volgde Hella.’ Tegelijkertijd was het een intens leven met veel uitgaan en feesten, maar ook hard werken om zijn ambities waar te maken. Asser groeide uit tot een veelgelezen columnist in het Haagsch Dagblad en Het Parool. Zo schreef hij onder het pseudoniem Kris Krasser een rubriek over zijn omzwervingen in Den Haag en na de geboorte van zijn dochter Joosje beschreef hij door haar ogen het leven van een baby onder de titel ‘Vaselientje’.

Schichtig mannetje

In 1948 vertrok Asser bij het Haagsch Dagblad na een conflict met zijn hoofdredacteur. Via die andere cursiefjesschrijver, Simon Carmiggelt, kon hij in oktober van dat jaar aan de slag bij Vrij Nederland. Dat maakte een moeilijke tijd door en de collega’s van de bevriende linkse verzetskrant Het Parool schoten te hulp. Er volgde een restyling en het blad, dat in die naoorlogse jaren uitblonk in saaiheid, werd opgefleurd met cursiefjes, korte reportages en cartoons. Asser kwam bij de redactie als jongste verslaggever. Hij was overal inzetbaar, vertelt hij, van de opmaak tot het schrijven van columns en reportages. Hoe vernieuwend hij kon zijn, bleek toen hij het rubriekje De Zetter bedacht, dat bij de nieuwe opmaak op 9 oktober 1948 werd gelanceerd. De rubriek zou meer dan een halve eeuw bestaan, tot 12 mei 2001. Het idee was door één letter weg te laten vallen de betekenis van een begrip of een woord totaal te veranderen. Asser is er nog steeds goed in: als zijn vriendin binnenkomt met een stapeltje vers uit de muur getrokken bankbiljetten, roept hij snedig: ‘Pinnen zonder kloppen!’

De redactie van Vrij Nederland zetelde aanvankelijk op Keizersgracht 604, in de voormalige jeugdherberg van de Hitlerjugend die na de bevrijding was toegevallen aan het verzetsblad. Al snel werd er verhuisd naar Reguliersgracht 111, waar Parool-oprichter Wim van Norden woonde, naast het huis waar tijdens de oorlog de Parool-mannen Simon Carmiggelt en Max Nord met hun gezinnen zaten ondergedoken. Asser belandde bij Vrij Nederland in een groep oud-verzetsmensen die elkaar door en door kenden en vertrouwden door hun samenwerking tijdens de bezetting. Tegen hoofdredacteur Henk van Randwijk keek hij echt op. ‘Van Randwijk zat boven op een rots, daar kon ik helemaal niet

bij. Die man en ook Simon Carmiggelt, dat waren soldaten tijdens de bezetting, dat waren echte vechters. Ik niet. Ik was altijd op de vlucht geweest.’

Op redactievergaderingen zat Asser ‘als een muisstil, beetje schichtig mannetje’ te midden van de oudere redacteuren. Ze bespraken, zoals dat gaat, de onderwerpen van die week en ook werd er uitgebreid van gedachten gewisseld over de politieke prent die L.J. Jordaan de volgende week zou maken. ‘Ik voelde me een snotneus en hield me stil, tot een oudere redacteur tijdens zo’n vergadering iets zei waar ik het helemaal niet mee eens was. In een reflex schudde ik “nee” met mijn hoofd. Plotseling keek iedereen naar me. Ik schrok me rot en deed vervolgens alsof ik een tic had. De hele verdere vergadering bleef ik af en toe “nee” schudden.’

Op de redactie trok Asser vooral op met zijn generatiegenoten. Milo Anstadt, die zou uitgroeien tot televisieregisseur en schrijver; de latere filmmaker Jan Vrijman; kunstenaar George Lampe die tekeningen maakte voor Vrij Nederland en die later met interviewster Bibeb zou trouwen. Asser schreef de rubriek ‘Nutteloze Notities’ en ging als columnist in de leer bij de zes jaar oudere Simon Carmiggelt. ‘Hij heeft me aan het handje genomen, nam me mee naar cafés en leerde me hoe je dat aanpakte, praten met mensen aan de bar. Later kwamen we nogal eens in hetzelfde café, dan zaten we allebei te loeren op een verhaal. Schrijf jij het of schrijf ik het, zei Simon dan. Op een keer moest hij in Antwerpen zijn, zat daar ergens in een café en wie kwam daar binnen? Ik! In Antwerpen! Het eerste wat we zeiden: schrijf jij het of schrijf ik het? Daar heeft Simon toen een Kronkel over gemaakt.’

Afgezien van Carmiggelt had Asser met de ‘oudere kluit’ veel minder contact. ‘Als zij weer eens naar het Leidseplein trokken om feest te vieren, ging ik naar huis, naar Eefje en de kinderen. Wij tweeën bleven ook na de bevrijding heel hecht. Wel werden we lid van kunstenaarssociëteit De Kring. Dat was in die periode een enorme uitspatting voor ons, daar leefden we ons dan helemaal uit. We zaten zo vol energie, we vierden het leven, iets wat we al die jaren niet hadden kunnen doen.’

De plek van zijn jeugd

Het klinkt in 2015 misschien vreemd, maar Eli Asser had het op de redactie nooit over de schokkende gebeurtenissen die hij had meegemaakt in de Tweede Wereldoorlog. Het verlies van zijn ouders en zijn zus en verdere familie; het verdwijnen van de buurt waarin hij was opgegroeid; de ontruiming van Het Apeldoornsche Bos en de zelfmoord van zijn Barlaeusvriend Rémi Frank; het

verdwijnen van zijn andere schoolvriend, die alleen nog een kaartje aan zijn voormalige klasgenoten had gestuurd: 'Sylvain Hoed, beroep: landverhuizer, bestemming: onbekend, getekend Sylvain.' Dat waren geen onderwerpen die werden besproken of die zich leenden voor verhalen.

Met één uitzondering. In juni 1951 schreef Asser in de Nutteloze Notities over zijn 'gelukkige, kommervolle' vooroorlogse leven in de Jodenbuurt. Maar wel héél voorzichtig. Hij beschreef hoe hij als kind tegenover het Rembrandthuis opgroeide aan de Jodenbreestraat waar 'karren met sappige zuidvruchten reden' en waar het in de straten erachter 'rook naar ingelegde komkommers en te drogen hangende konijnenvellen'. Op hete dagen gingen hij en zijn vriendjes zwemmen in het na de oorlog gedempte Markergrachtje, dat 'met een stroperig soort water was gevuld'. Toen hij voor VN terugkeerde naar de plek van zijn jeugd, viel hem op hoe stil het er was geworden. Waar ooit zijn ouderlijk huis stond, gaapte een gat, met een muur vol glasscherven. 'Er zijn meer gaten dan huizen in de Breestraat,' besloot hij die ene bittere overpeinzing. 'Nu is de hele Breestraat een museum, hier woonde Rembrandt, daar woonden wij.'

In 1952 vertrok Asser naar Hilversum om uit te groeien tot een gevierd man in de televisiewereld. In 1971 interviewde Bibeb hem en keek hij voor de eerste keer publiekelijk terug op zijn oorlogsjaren. In het artikel memoreert Bibeb hoe ze haar Vrij Nederland-collega Asser in de jaren vijftig had aangemoedigd om persoonlijker te schrijven over de oude Jodenbuurt en misschien zelfs over de onderduik en over de moord op zijn familie. Toen was Asser kwaad geworden. 'Ik wou wel een boek schrijven, maar ik was te haatdragend.'

En nu, bijna vijfenveertig jaar later, lukt het hem nog steeds niet om dat boek over zijn verleden te voltooien, zegt hij vanachter zijn bureau, waar de pogingen van acht jaar schrijven liggen.

'Ik moet noodgedwongen feiten en fictie mengen, want ik heb bijna geen herinnering aan de tijd voor de oorlog, ik heb dat allemaal weggedaan. Ik kan me zelfs mijn ouders niet meer voor de geest halen.' Als enige overlevende leeft hij na al die jaren nog steeds met een permanent schuldgevoel, zegt Asser. 'Ik voel een grote gêne over het simpele feit dat ik nog leef, dat ik een goed leven heb geleid, dat ik soms zelfs lach. Het feit dat ik op mijn 92ste nog in staat ben een boek te schrijven over al die mensen die er niet meer zijn, remt mij zo sterk dat ik juist dat boek onmogelijk kan schrijven.' <

Hoe het meisje met het rode haar werd verraden

Reconstructie: verzetsstrijder Hannie Schaft werd opgepakt dankzij een Nederlandse politiemann. Dat blijkt uit dossiers die Vrij Nederland heeft ingezien.

Door Harm Ede Botje en Erik Schaap

Hannie Schaft werd op 17 april 1945 geëxecuteerd in de duinen bij Bloemendaal. De Duitse bezetter, die maandenlang jacht op haar maakte, hoorde haar naam voor het eerst tijdens ondervraging van haar strijdmakker Jan Bonekamp.

Hij raakte zwaargewond bij een aanslag die hij op 21 juni 1944 samen met Hannie Schaft pleegde op de gehate Zaanse politiecommandant Willem Ragut. Maar hoe belandde Bonekamp in Duitse handen? Tot nu toe werd altijd gezegd dat hij werd overgedragen door 'een foute politiemann'. Maar wie was dat? En waarom leverde hij Bonekamp uit? Uit voorheen gesloten strafdossiers in het Nationaal Archief van wegens collaboratie veroordeelde Zaanse politiemannen is nu precies te reconstrueren wat er gebeurde op die fatale junidag in 1944. Centraal staat een man die door de geschiedschrijving over het hoofd is gezien, de in 1978 in Spanje overleden Tonny Jansen.

Tonny Jansen was lid van het Rechtsfront, een nauw met de NSB samenwerkende beroepsorganisatie voor politie en justitie. In augustus 1940

werd hij gestationeerd in Harlingen, waar hij openlijk de Hitlergroet bracht, jongens die V-tekens op de muur hadden gekalkt uitleverde aan de Duitsers en ijverig informatie doorspeelde aan de Sicherheitsdienst. ‘Er was in Harlingen geen tweede die zo zijn best deed voor de SD,’ verklaarde een getuige na de oorlog tegenover de politie.

Maar na zijn overplaatsing naar Zaandam in november 1942 gooide Jansen het over een andere boeg. Hij zocht contact met verzetsmensen en bood hun zijn diensten aan. Na de oorlog zijn er dan ook verschillende verzetslieden die hem verdedigen als iemand op wie ze konden bouwen. Zo zou hij medewerkerslijsten van verzetskrant De Typhoon uit handen van de Duitsers hebben gehouden, vliegeniers die achter de linies terecht waren gekomen hebben gered en ervoor hebben gezorgd dat de vooraanstaande verzetsman Jaap Buijs niet werd geëxecuteerd.

Geslepen schurk

‘Hij heeft zeer verdienstelijk werk gedaan voor het verzet,’ zei verzetsman August Sabel na de oorlog tijdens zijn rechtszaak. Maar de rangen der verzetsstrijders waren verdeeld over Jansen. Het gereformeerde, katholieke en sociaaldemocratische kamp nam het voor hem op, terwijl communistische getuigen niets van hem moesten hebben. Bij de links georiënteerde Raad voor Verzet stond de politieman op de lijst van te liquideren landverraders, vertelde het latere communistische raadslid Jan Brassier alias Witte Ko na de oorlog aan justitie. Jansen zou volgens Brassier ‘de motor’ zijn geweest van ‘de opdrachten van politiecommandant Willem Ragut’ en medeplichtig aan de arrestatie van zes Joden bij een razzia. Ook een andere communistische verzetscommandant, Jan ‘Joop’ Jongh was niet te spreken over de Zaanse politiecommissaris. ‘Jansen was een buitengewoon geslepen schurk, naar ons overzwaaiend om zijn huid te redden.’

Uit het justitiedossier van Jansen rijst een beeld op van een man die in de laatste oorlogsjaren weliswaar met het verzet samenwerkte, maar dan vooral met het niet-communistische verzet. Aan communisten had hij een broertje dood. Getuigenverklaringen in het dossier melden dat Jansen aan de bezetter namen doorgaf van CPN’ers, een lijst van vermeende communisten had aangelegd waar huiszoekingen moesten worden gedaan en in 1943 een belangrijke rol speelde bij razzia’s waarbij communisten werden opgepakt. Ook zou hij volgens mede-agenten een belangrijke rol hebben gespeeld bij het leeghalen van de Zaanse synagoge. De openbaar aanklager omschreef hem

tijdens zijn proces in 1949 als een ‘opportunist’ behorend tot het slag politiemannen die tijdens de oorlog ‘niet aan de zijde van de vijand stonden’ noch zich op een ‘uitsluitend Nederlands standpunt stelden’. Uiteindelijk veroordeelde het Bijzonder Gerechtshof Jansen tot tweeënhalf jaar cel wegens ‘verraad’ en ‘hulp aan de vijand’. De straf viel zo laag uit omdat de rechters ‘in hoge mate rekening’ hielden met zijn verdiensten voor de verzetsbeweging.

IJver

In het dossier van Tonny Jansen zitten tal van getuigenissen over zijn rol tijdens de arrestatie van Jan Bonekamp, waaruit zonneklaar blijkt dat hij geen enkele moeite heeft gedaan de communistische verzetsstrijder te redden. Zo gaf hij de fanatieke NSB-agent Hendricus de Vogel opdracht de cel waarin Bonekamp werd geplaatst te bewaken. En Jansen deed nog iets waardoor hij de bezetter op het spoor van Hannie Schaft zette. Aanvankelijk verklaarde hij niet al te veel haast te hebben gehad met het informeren van de Duitsers, maar in een tweede verhoor komt hij daarop terug en zegt het bericht van Bonekamps arrestatie ‘zo snel mogelijk’ te hebben doorspeeld, waarna manschappen van de SD ‘met de meeste spoed’ arriveerden.

Kriminalsekretär van de Sicherheitspolizei Emil Rühl en het gevreesde Sicherheitspolizei-lid Friedrich Christian Viebahn verbaasden zich na de oorlog tegenover hun ondervragers over de ijver van Jansen. Volgens Rühl en Viebahn was het voor Jansen ‘een kleine moeite’ geweest Bonekamp te laten onderduiken en hem te laten behandelen. Rühl: ‘Ik zou toch denken dat elke arts bereid zou zijn geweest deze man te helpen en hem hierdoor uit handen van de Duitse politie te houden.’ In een later verhoor zegt Rühl: ‘De Nederlandse SS-man De Vogel hield de wacht waardoor Bonekamp niet de gelegenheid had om personen te waarschuwen.’ En: ‘Door de willende medewerking van Jansen bij en na de arrestatie van Bonekamp was het voor ons mogelijk de moordaanslagen uitgevoerd door Hannie Schaft op te helderen.’ Als Jansen Bonekamp niet had uitgeleverd, concludeert Rühl, was Schaft nooit gevonden en ‘was zij zeker nog in leven’.

Ook de Nederlandse SS’er Maarten Kuiper, die tijdens de executie van Hannie Schaft zijn machinegeweer op haar zou legen, legde een belastende verklaring af over Jansen. Ook volgens Kuiper was het dankzij Jansen dat ‘Bonekamp nadat hij was neergeschoten, aan het bureau is gekomen, in de cel is gestopt en bewaakt om zodoende elk contact te vermijden. Zoals bekend heeft Bonekamp toen de naam genoemd van Hannie Schaft. Jansen heeft hierin een zeer actieve

rol gespeeld.’

Na de oorlog probeerde Jansen zijn rol bij de uitlevering van Bonekamp aan de Duitsers zo klein mogelijk te maken. Ja, hij had gebeld met het hoofdkantoor van de SD in Amsterdam maar alleen maar omdat hij van arts Willem Levend had gehoord dat Bonekamp ‘binnen tien minuten zou overlijden’. Met andere woorden: als de Duitsers zouden arriveren zou ondervraging van de gevangene niet meer mogelijk zijn. Arts Levend herinnerde zich na de oorlog iets heel anders. Hij had tegen Bonekamp gezegd: ‘Het is erg, maar je gaat direct naar het ziekenhuis.’ En diezelfde boodschap had hij voor Jansen, NSB-burgemeester Hendrik Vitters en enkele SD’ers.

En dan is er ook nog de foto van Hannie Schaft die in de portefeuille van Bonekamp werd gevonden. In de film Het meisje met het rode haar uit 1981 speelt de foto een belangrijke rol: door die vondst kreeg Hannie Schaft een gezicht en wisten de Duitsers naar wie ze moesten zoeken. Maar in werkelijkheid is het waarschijnlijk anders gegaan. Zeker is dat Bonekamp een foto bij zich droeg. De eigenaresse van het huis waar Bonekamp was binnen gestrompeld, verklaarde na de oorlog dat er ‘een foto van een meisje met rond gezicht en loshangende haren tot op de schouders’ uit de portefeuille van Bonekamp werd gehaald door politieman Jan van der Schaaf. Die gaf de foto aan Jansen, en er zou ter plaatse zijn afgesproken dat die onmiddellijk moest worden vernietigd, om te voorkomen dat de afgebeelde persoon zou worden gezocht. ‘Wat door mij direct is gebeurd,’ zei Jansen tegen zijn ondervragers.

Dat Jansen in dit geval wel eens de waarheid gezegd zou kunnen hebben, kan worden onderbouwd met een verklaring uit een zeer onverdachte bron: die van Bonekamps echtgenote Trien van den Brink. Zij voedde in haar eentje haar dochter op, terwijl Bonekamp met Hannie Schaft operaties uitvoerde en ondergedoken zat. Na de aanslag op Ragut werd Van den Brink in het huis van haar moeder opgehaald door de politie en naar Zaandam gebracht. Daar moest ze een kwartier wachten tot er een Rode Kruis-auto arriveerde met haar man. Tijdens de rit naar het hoofdkwartier van de SD aan de Euterpestraat werd ze voortdurend verhoord over het illegale werk van haar man. Daar aangekomen ging het verhoor verder. Op tafel lagen de bezittingen van Bonekamp: een portefeuille, persoonsbewijs, een Ausweis, een portemonnee, een sleutel en twee pistolen. Ook toonden de ondervragers haar verschillende foto’s, van hun dochter, pasfoto’s van hemzelf en een foto van een zekere Karel Smit die eerder door de Duitsers was gefusilleerd. Maar geen foto van Hannie Schaft. Voor de

uiteindelijke arrestatie van Schaft maakte de al dan niet vernietigde foto overigens niet veel uit. Nadat Bonekamp Schafts naam had prijsgegeven, deden de Duitsers een inval bij de familie Schaft. Daar zijn ongetwijfeld foto's gevonden die bij de opsporing zijn gebruikt.

Verzetsverpleegster

Zeker is dat Jansen in de negen maanden durende jacht op Hannie Schaft geen rol speelde. Zelf verklaarde hij 'nimmer in de buurt van de woning' te zijn geweest om 'te trachten haar te arresteren'. Daarvoor zijn in het dossier ook geen aanwijzingen te vinden. Wel zitten er verklaringen in die een nieuw licht werpen op de laatste uren van Jan Bonekamp. In Amsterdam werd hij overgebracht naar het Luftwaffe Lazaret te Amsterdam, dat gevestigd was bij het Wilhelmina Gasthuis. De eerdergenoemde Nederlandse SS'er Maarten Kuiper zag hoe de verzetsstrijder 'verschillende spuitjes' kreeg om hem 'geschikt te maken voor verhoor'. Tijdens de bijeenkomsten was een Duitse verpleegster aanwezig die moest waarschuwen als Bonekamp 'te zwak' werd, waarna de ondervragingen zouden worden gestaakt.

Emil Rühl, die de ondervragingen samen met Kuiper deed, benadrukte na de oorlog dat Bonekamp voor hem een grote onbekende was. Bonekamp bekende een hele reeks aanslagen waaronder die op banketbakker en notoire NSB'er Pieter Faber. Hoe Rühl en Kuiper Bonekamp de naam Hannie Schaft hebben weten te ontfutselen, is altijd met raadselen omhuld geweest. Schafts medestrijdster Truus Menger-Oversteegen meldt in haar boek Toen niet, nu niet, nooit dat de Duitse verpleegster een belangrijke rol speelde. Zij zou zich hebben voorgedaan als een zogenaamde 'verzetsverpleegster' en Bonekamp hebben toegefluisterd dat hij boodschappen aan haar kon doorgeven. Hij zou toen, al blind en stervende, Hannie Schafts naam hebben genoemd.

Volgens de inmiddels overleden journalist Ton Kors liep het anders. In Hannie Schaft, het levensverhaal van een vrouw in verzet tegen de nazi's beschrijft hij hoe Emil Rühl zich voordeed als een vriend en de stervende Bonekamp vroeg of hij wat kon doen. Beide auteurs geven geen bronnen bij hun weergave van de feiten. Rühl zelf gaf zijn ondervragers na de oorlog een veel minder spannende, hem vrijpleitende versie van de feiten. Volgens hem was er sprake van een 'rustig verhoor' waarbij Bonekamp vertelde samen met Schaft de aanslag op Ragut te hebben gepleegd en dat hij ook verder met haar samenwerkte. Mede-ondervrager Maarten Kuiper: 'Ik heb persoonlijk gehoord dat Bonekamp de naam Hannie Schaft zei.'

De zaak-Jan Bonekamp/Hannie Schaft en de rol van Tonny Jansen daarbij was voor politie en justitie een van de vele affaires waarnaar ze tussen 1945 en 1949 onderzoek deden. Maar om onbekende reden voerde de officier van justitie de zaak niet op in de tenlastelegging en tijdens de zittingen en in het vonnis is er dan ook geen woord aan gewijd. Voor de inmiddels 89-jarige Truus Menger-Oversteegen is er geen twijfel mogelijk waarom dat zo is gelopen. ‘Weet je waarom Jansen zo heeft geopereerd? Bonekamp was een communist. Daarom stak hij geen hand voor hem uit. En weet je waarom er na de oorlog geen aandacht was voor deze zaak? Opnieuw: omdat Bonekamp een communist was. Het was in 1949 volop Koude Oorlog en om communisten werd met een boogje heen gelopen.’

Tonny Jansen werd na zijn veroordeling tot tweeënhalf jaar vrijwel onmiddellijk op vrije voeten gesteld omdat hij zijn straf al in voorarrest had uitgezeten. Hij begon een autoverhuurbedrijf in Haarlem en later kocht hij daar een reisbureau en begon met vlieggreizen. Uiteindelijk werd hij directeur van Centouri, een grote speler op de reismarkt. Hij heeft die organisatie verkocht aan V&D en is op Mallorca gaan wonen. Zijn dochter Magda laat weten geen zin te hebben om ‘oude koeien uit de sloot te halen’ en verwijst door naar haar oom Theo Hibma (85), de broer van haar moeder. Hij zat tijdens de oorlog bij de familie Jansen ondergedoken om te ontkomen aan de Arbeitseinsatz. Hibma ziet Tonny Jansen in de eerste plaats als een verzetsman. Dat hij in de gevangenis heeft gezeten, noemt Hibma een ‘tik voor de familie’. Hij weet niets van betrokkenheid van zijn zwager bij de zaak-Bonekamp/Schaft. Wat Hibma zich wel herinnert, is dat zijn zwager tijdens de oorlog soms heel nerveus thuiskwam. ‘Over de redenen voor zijn nervositeit werd niet gesproken,’ aldus Hibma. ‘Hij wilde mijn zuster en mij niet ongerust maken en verzweg dus veel.’ <

Jules Schelvis: ‘Ik heb vertrouwen in de mensheid gehouden’

Hij is de laatste overlevende van Sobibor in Nederland die zijn verhaal kan vertellen.

Jules Schelvis over zijn bewogen leven: ‘We traptten in de illusie van de Duitsers.’

Door Margalith Kleijwegt

Onder de kapstok in de hal van zijn Amstelveense flat staat een lage houten bak, afgedekt met plexiglas. Jules Schelvis rolt het ding - er zitten wieltjes onder - de woonkamer in. De nagebouwde huisjes met ernaast frisse, groene boompjes stellen geen pittoresk dorpje voor. Nee, voor me ligt een minutieuze nabootsing van het Poolse concentratiekamp Sobibor. Compleet met treinrails, goederenwagons, de huizen waar de SS'ers in die jaren bivakkeerden en de Himmelfahrtstrasse, het pad waar de net aangekomen passagiers naakt doorheen liepen op weg naar de gaskamers. Jules Schelvis wilde de situatie van destijds zo exact mogelijk schetsen. Juist omdat er niets is overgebleven van kamp Sobibor is het belangrijk precies te zijn. Voor de invalide reizigers was er zelfs een apart spoorlijntje aangelegd tot aan een kuil bij de gaskamers. Zo konden mannen en vrouwen die slecht ter been waren min of meer vanuit de trein de kuil in worden gekieperd. Vervolgens werden ze doodgeschoten.

Jules Schelvis wijst alles in het miniatuurkamp aan op een toon alsof hij lesgeeft aan 4-havo, terwijl ik op mijn knieën zit om de tot leven gebrachte plattegrond

zo goed mogelijk te bekijken. Zou hij expres al het gevoel uit zijn verhaal weghouden? Het vertellen van zijn persoonlijke oorlogsverhaal aan anderen is in zekere zin routine geworden. De heftigste emoties zijn na al die jaren enigszins op de achtergrond geraakt, maar ze liggen wel altijd op de loer. De oorlog is de ingrijpendste gebeurtenis geweest in het leven van Schelvis, met onuitwisbare gevolgen. Toch heeft hij een opgewekt karakter en is hij optimistisch van aard. Misschien is hij juist daarom aantrekkelijk voor een jong publiek. Altijd als hij college geeft zit de zaal vol jonge mensen die na afloop om hem heen drommen in de hoop hem even persoonlijk te spreken. Van de achttien overlevenden is Schelvis de enige in Nederland die nog uit eigen ervaring kan vertellen over het vernietigingskamp Sobibor en die positie geeft hem een bepaalde status. Iemand die zoveel heeft doorgemaakt zijn verhaal horen vertellen, heeft iets heroïsch.

Een witte bruidsjurk

Laatst, vertelt Schelvis niet zonder trots, was hij te gast op het kantoor van de landsadvocaat Pels Rijcken & Drooglever Fortuyn, 'de zaal zat tjokvol'. Naar aanleiding van het proces in München tegen oorlogsmisdadiger John Demjanjuk, die in mei tot vijf jaar gevangenisstraf werd veroordeeld, vertelden advocaat Manuel Bloch en professor Harmen van der Wilt over de juridische aspecten van het proces. Daarna deed Jules Schelvis zijn verhaal. Schelvis arriveerde in juni 1943 in het Poolse dorpje aan de Oekraïense grens. Hij was toen tweeëntwintig jaar. Om ongeveer elf uur in de ochtend, het begin van een zomerse dag, stopte de trein na een reis van tweeënzeventig uur en moest iedereen uitstappen. Een paar uur later waren zijn vrouw, zwager, schoonzus en schoonouders vergast. Dat Schelvis overleefde, was puur geluk. Hij werd later die dag naar een ander kamp gestuurd.

Schelvis is opmerkelijk scherp voor zijn leeftijd. Actief blijven en bezig zijn, is zijn welgemeende advies aan iedereen die ouder wordt. In zijn werkkamer staat een kopieerapparaat en op zijn opgeruimde bureau ligt zijn laptop. In dit vertrek brengt hij elke dag uren door.

We bekijken wat foto's uit de tijd voor Sobibor. Schelvis groeide op in een links humanistisch gezin. Zijn ouders waren nauwelijks religieus. Het waren warme, betrokken mensen die het niet konden schelen of zoon Jules met een Joods meisje zou trouwen of niet. Dat deed hij wel omdat hij verliefd was geworden op Rachel, een jonge vrouw toen hij haar leerde kennen, bijna een meisje nog. Op een van de foto's zien we Schelvis in zijn trouwpak, een trotse jongeman met een grote bos achterover gekamd haar. Het is 1941. Voor hem zit Rachel

Borzykowski, de vrouw met wie hij net is getrouwd. Ze draagt een witte bruidsjurk met een rond kraagje en van voren een rij kleine, stoffen knoopjes. Ze heeft de jurk niet alleen zelf ontworpen maar ook zelf gemaakt. Rachel lijkt niet op een stralende bruid, haar blik is mat, afwezig bijna. Waarschijnlijk maakt ze zich zorgen, het is tenslotte oorlog en hoewel zij en Jules verliefd waren, hadden ze op dat moment nog geen trouwplannen. Ze zetten die stap omdat buitenlandse Joden - Rachel had Poolse ouders - zich in die dagen bij de Duitse autoriteiten moesten melden. Op diezelfde foto zie je ook het zusje van Rachel, ze zit naast haar in een identieke bruidsjurk. De twee mannen staan achter hun vrouw samen met de twee bruidsmeisjes, nichtjes van Jules en Rachel. De toch al ongewone foto met die twee bruidsparen krijgt nog een extra dimensie als je beseft dat behalve Jules Schelvis iedereen is omgebracht.

Het huwelijk dat Rachel en Jules sloten bleek geen bescherming te bieden tegen de plannen van de Duitsers. Joods was Joods, als je werd gepakt, werd je op transport gezet.

Een lieflijke omgeving

Schelvis en zijn schoonfamilie hadden geen idee waar ze naartoe gingen toen de trein vertrok. Ze vermoedden dat ze te werk zouden worden gesteld.

Tijdens de reis naar Polen zaten de meer dan zestig mannen en vrouwen opgepakt in de goederenwagon, vertelt hij. Er was ook nog een baby in een kinderwagen, iedereen vocht om een beetje ruimte. Schelvis had expres dunne kleren aangetrokken zodat hij het niet zo warm zou krijgen in de trein. Hij had een rugzak bij zich en de gitaar waar hij zo aan was gehecht: 'Ik dacht: 's avonds is er vast wat tijd over om muziek te maken, misschien wel bij een kampvuurtje. Achteraf behoorlijk naïef.' In de wagon stonden twee tonnetjes, een was gevuld met water en in de ander kon geplast en gepoept worden. 'Die stank,' zegt Schelvis met een vertrokken gezicht, alsof hij de geur nog steeds kan ruiken. De eerste uren van de reis was iedereen aardig tegen elkaar, weet hij nog. Ze probeerden elkaar gerust te stellen door te zeggen dat het misschien allemaal wel zou meevallen. Maar naarmate de uren verstreken, nam de onderlinge irritatie toe. 'Als de trein plotseling stopte, tuimelde iedereen over elkaar heen, dat was heel ongemakkelijk. Na verloop van tijd ontstonden er kleine conflicten, er werd geruzied over wie er wel en wie er niet bij het raampje mocht staan. Een van de passagiers benoemde zichzelf tot wagonleider maar daar was niet iedereen het mee eens. Bovendien: hoe geef je leiding aan een groep mensen die opgesloten zit?'

Aan het eind van deze barre reis ontstond er commotie toen iedereen werd gesommeerd zijn juwelen af te geven aan een SS'er. Dat was het moment dat de meeste reizigers beseften dat hun reis fout zou aflopen, vertelt Schelvis: 'Sommige vrouwen vroegen om een reuutje voor de sieraden die ze inleverden.' Na drie dagen opeengepakt te hebben gezeten, werden de deuren open geschoven en moest iedereen uitstappen. 'We waren in Sobibor, op het eerste gezicht een lieflijke omgeving. Ik keek om me heen en zag barakken met gordijntjes en plantjes voor de ramen. Er was een moestuin, een wasserij en een paardenstal. De Duitsers wilden ons de illusie geven dat we in een gewoon werkkamp terechtgekomen waren en daar trapten we toch wel in. We begrepen wel dat het naar zou worden, maar dat je gedood werd, kwam op dat moment niet bij ons op.'

Vlak na aankomst werden er tachtig mannen geselecteerd die later die dag naar een ander kamp zouden doorreizen om daar turf te steken. Jules Schelvis voegde zich bij hen. 'Ik werd nummer eenentachtig. Ons werd verteld dat we vanuit dat andere kamp elke avond zouden terugkeren naar Sobibor.

Ik zag dat de SS'ers de mannen die bleven het bevel gaven hun kleren uit te trekken, dan konden ze gaan douchen.' Schelvis zelf moest ook zijn spullen afgeven. Zijn gitaar, zijn rugzak en de deken die hij van huis had meegenomen bleven achter in een van de barakken. Toen hij de spullen neerlegde, zag hij zijn vrouw Rachel. Ze moest de andere kant op lopen, achter de andere vrouwen aan. Ze keken elkaar aan, het was maar eventjes dat ze elkaars blik konden vangen. Het zou de laatste keer zijn dat hij haar zag. Rachel, zou later blijken, was op weg naar de kleedruimte van waaruit ze de gaskamers in zou worden gestuurd.

De hoge vlammen

Die gaskamers lagen aan de rand van het kamp, onzichtbaar achter de bomen. Als je eenmaal binnen was, kon je er niet meer uit. Iedereen die in Sobibor terechtkwam, werd voor het vallen van de avond om het leven gebracht. In zijn boek Sobibor beschrijft 'gasmester' Erich Bauer hoe dat ging: 'Er werd nauwelijks weerstand geboden, de Joden gingen argeloos de dood in. Direct nadat de deuren waren afgesloten begon de vergassing. Na dertig minuten werd het stil.'

Schelvis had destijds geen idee wat zijn vrouw te wachten stond of wat zich in Sobibor afspeelde. Nadat hij zijn spullen had afgegeven, wachtte hij op het gras in de zon tot zijn trein naar het andere kamp zou vertrekken. 'Toen ik om vier uur

's middags instapte en de trein maar bleef rijden, begreep ik dat ik nooit diezelfde avond zou kunnen terugkeren. In Dorohucza moest ik turf steken. Zwaar werk en de omstandigheden waren erbarmelijk. In gedachten was ik bij mijn familie in Sobibor, maar het duurde een aantal dagen voor het tot me doordrong dat Rachel waarschijnlijk niet meer leefde. Ik zat met vijfhonderd andere Joden in het kamp Dorohucza en een aantal van hen had in de buurt van Sobibor gewoond. Zij wisten wat daar gebeurde, vertelden ze. Ze hadden de hoge vlammen gezien en de stank van verbrande lijken geroken. Ik kon er met mijn verstand niet bij. Waarom lieten de Duitsers ons een reis van tweeënzeventig uur maken om ons daarna meteen te vermoorden?'

Hoofd personeelszaken

Schelvis overleefde meerdere kampen en was zelfs een halve dag in Auschwitz. Als door een wonder overleefde hij die verschrikkelijke jaren. Toen hij in 1945 terugkwam in Nederland, trok hij in bij een tante van Rachel in de binnenstad van Amsterdam. Hij was verbijsterd toen hij besepte hoe weinig mensen levend uit de oorlog terugkwamen. Niet lang na de bevrijding ontmoette hij zijn tweede vrouw. Jo kwam de contributie ophalen voor de AJC, de Arbeiders Jeugd Centrale. 'Waarom laat je dat kind niet bovenkomen,' vroeg tante en toen Jo de trap op was geklommen en bij hem in de gang stond, sloeg de vonk meteen over. Jo was niet Joods maar had haar anti-Duitse gevoelens bewezen met haar werk als koerierster. Ze had geduld met Jules, die in het begin van hun vriendschap nog veel verdriet had om het verlies van zijn eerste vrouw. Ze trouwden en kregen een zoon en een dochter. Schelvis werkte bij het dagblad Het Vrije Volk, waar hij eindigde als hoofd personeelszaken. In die tijd sprak hij weinig over wat er in de oorlog was gebeurd. Met het ouder worden begon, zoals dat wel vaker gaat, het terugkijken. Schelvis reisde na zijn pensioen heel Europa af op zoek naar getuigenissen en documenten over Sobibor. Hij sprak met overlevenden en zocht in archieven. De herinnering aan de oorlogsjaren werd sterker. Een schuldgevoel - waarom heb ik wel overleefd en de anderen niet - had hij niet. Hij zag zichzelf als getuige en niet als slachtoffer. Dat woord heeft iets passiefs, vindt hij, iets zieligs, en zo heeft de nu negentigjarige Schelvis zichzelf nooit willen beschouwen. Maar naarmate de tijd verstreek, voelde hij wel een diepe behoefte om te vertellen wat er met Rachel en haar familie was gebeurd. In 1986 reisde hij voor het eerst terug naar Sobibor. 'Ik schrok omdat ik niets herkende, dat was heel confronterend. Ik moest mijn fantasie gebruiken om me te herinneren hoe het er destijds had uitgezien.'

Uiteindelijk schreef hij het standaardwerk over Sobibor dat is opgedragen aan

zijn drie kleinkinderen, Kim, Martijn en Miriam Rachel. Zijn boek wordt in binnen- en buitenland geroemd om de nauwgezette beschrijving van wat er in dat kamp gebeurde. Ook van de opstand doet Schelvis uitvoerig verslag. De Rus Alexander Petjerski bereidde het verzet voor, schrijft hij. Op 14 oktober 1943 om vier uur 's middags gaf Petjerski het sein om met de acties te beginnen. Er vielen aan beide kanten doden en gewonden. Veel Joden konden ontsnappen, van hen hebben zevenenveertig de oorlog overleefd. Ook Petjerski, die Schelvis later nog heeft kunnen spreken.

Een onmogelijke vraag

In 1999 richtte Schelvis de Stichting Sobibor op, die ervoor moest zorgen dat het kamp waar Rachel werd vermoord altijd herinnerd zou blijven. De hele wereld kende Auschwitz, daar was na de oorlog veel bewaard gebleven, barakken, gaskamers, daar was het kwaad zichtbaar. Logisch dat er tegenwoordig dagelijks duizenden toeristen komen. Maar wie had ooit van Sobibor gehoord? Een klein beetje kennis over de plek waar 170.000 Joden werden vermoord waaronder 30.000 uit Nederland, was toch niet te veel gevraagd?

De Stichting leidde een rustig bestaan tot ze van het ene op het andere moment bekend werd doordat oorlogsmisdadiger John Demjanjuk in Duitsland terechtstond. Hij werd ervan verdacht kampbewaker te zijn geweest in kamp Sobibor. De aanklacht luidde: medeplichtig aan moord in 29.000 gevallen. 'Demjanjuk heeft Sobibor op de kaart gezet,' zegt Schelvis monter. Dankzij het proces dat in november 2009 begon en meer dan twee jaar duurde en waar de internationale pers aanwezig was, is Sobibor niet langer dat volkomen onbekende kamp. De beide mannen moeten tegelijkertijd in Sobibor hebben gezeten, de destijds imposante, massieve Demjanjuk en de kleine, tengere Schelvis. De van oorsprong Oekraïense Demjanjuk arriveerde eind maart 1943 in Oost-Polen. Twee maanden later bracht Schelvis er die bewuste dag door. De rechters in München wilden tijdens het proces weten of hij Demjanjuk herkende. Het was een onmogelijke vraag, na zo'n lange tijd. 'Die Oekraïners droegen een ander uniform dan de Duitsers, ze waren vaak ook ruwer en onbeschofter. Maar of ik hem die dag heb meegemaakt, kan ik niet zeggen.' Samen met tweeëntwintig Nederlandse zoons, dochters, zussen en broers van in Sobibor vermoorde Joden was Schelvis mede-aanklager tijdens het proces. Hij mocht uitvoerig over zijn ervaringen in 1943 vertellen. En aan het eind, vlak voor de officier van justitie zijn eis zou formuleren, mocht Schelvis ook zeggen hoeveel jaar gevangenisstraf Demjanjuk verdiende. 'Tijdens mijn requisitoir zei ik dat het mij niet uitmaakte of hij de gevangenis inging en dat meende ik. Lang niet

iedereen was het met me eens.'Schelvis en Demjanjuk hadden tijdens de dagenlange zittingen in de rechtszaal geen rechtstreeks contact met elkaar. Demjanjuk toonde ook geen enkele belangstelling voor het verhaal van Schelvis. Hij lag tijdens het proces in een ziekenhuisbed en deed meestal alsof hij lag te slapen. Pas wanneer hij begon te snurken werd het de rechter te gortig en schorste hij de zitting. Eén keer richtte Demjanjuk zich op. Toen Schelvis de plattegrond van het kamp Sobibor liet zien, keek hij nieuwsgierig naar het geprojecteerde beeld. Na een paar minuten plofte hij weer ongeïnteresseerd in de kussens. Schelvis spreekt gecontroleerd en beheerst over de oorlogsjaren. Halverwege de jaren tachtig was er nog een proces in Duitsland dat hij bijwoonde. Die keer getuigde hij tegen Karl Frenzel, een van de ergste moordenaars in kamp Sobibor, maar voor dat proces was nauwelijks belangstelling, ook niet van de pers. 'Terwijl hij een échte moordenaar was en Demjanjuk maar een ondergeschikte positie had.' Demjanjuk, die eerder dit jaar werd veroordeeld voor zijn rol als kampbewaker in Sobibor, is met zijn eenennegentig jaar een jaar ouder dan Jules Schelvis. Na zijn veroordeling verruilde hij de gevangenis voor een comfortabel Duits bejaardentehuis. De humanist Schelvis vindt het prima dat Demjanjuk zijn hoger beroep in vrijheid mag afwachten. 'Dankzij het proces kennen inmiddels miljoenen mensen de gruwelijke realiteit van het vernietigingskamp Sobibor en dat is veel belangrijker dan je druk te maken om Demjanjuk zelf.'

Altijd zelf denken

Als ik hem vraag hoe hij op zijn leven terugkijkt, of hij een gelukkig mens is geweest, zegt hij zonder aarzeling 'ja'. Ondanks de oorlog?

Dan raakt hij voor het eerst geëmotioneerd, niet vanwege de oorlog maar omdat hij zijn vrouw Jo zo mist. Ze stierf in 2001. Nu is het tijd om voor haar een monument op te richten, vindt hij, deze 'menslievende en altruïstische vrouw' verdient dat en daarom schrijft hij een boek over haar leven, dat hij in eigen beheer zal uitgeven. 'Ik heb wel eens gedacht dat het misschien niet klopte dat ik zo snel na de oorlog weer ben getrouwd, maar ze was zo'n steun voor me. Jo cijferde zich altijd helemaal weg. Ze ging overal mee naartoe, naar alle processen en naar alle lezingen en ze had de grootsheid om niet over zichzelf te praten.' Zo'n goed huwelijk verzacht de pijn, zegt Schelvis. Het gaf hem bovendien de kracht om te vertellen over de oorlog en het kamp. 'Hoeveel mensen zijn er nu nog die het uit eerste hand kunnen vertellen?' De jonge generatie wil hij vooral meegeven dat je je nooit door anderen moet laten meeslepen. Je moet in dit leven onafhankelijk zijn, autonoom, altijd zélf denken

en je eigen mening vormen.

Vragen de studenten wel eens of hij ondanks alles wat hij meemaakte geloof in de mensheid bleef houden? Schelvis knikt. 'Dat vertrouwen heb ik gehouden.' Hoe dan, vraag ik. Dat weet ik niet, antwoordt de man die ooit alles verloor zachtjes. 'Ik ben er zelf ook verbaasd over,' zegt hij met een lachje. 'Het zal met mijn karakter te maken hebben en misschien speelt mijn opvoeding een rol. Ik ben in de traditie van het humanisme groot geworden, hier in dit leven moet je het maken en dat heb ik geprobeerd te doen.'

Museum

Demjanjuk was afgelopen mei net tot vijf jaar gevangenisstraf veroordeeld door de Duitse rechtbank toen tot ieders verbazing het museum op het voormalig kampterrein Sobibor van de ene op de andere dag werd gesloten. Ironisch, want dankzij het proces was de naamsbekendheid van het kamp veel groter geworden en nu stonden bezoekers voor een dichte deur. Na de oorlog bestond Sobibor lange tijd alleen uit natuur en wildernis. Later kwam het museum dat in de zomer opening voor het publiek. De Poolse overheid zei geen geld meer te hebben, de tentoonstellingen en rondleidingen werden eerst gehalveerd en daarna stopgezet. Begin juli werd er mede dankzij tussenkomst van het Nederlandse ministerie van VWS een - tijdelijke - oplossing gevonden en ging het museum weer open. Het is al jaren de bedoeling dat Sobibor een permanente herdenkingsplek wordt, maar de weg ernaartoe verloopt moeizaam, ook al omdat er vier landen bij de besprekingen betrokken zijn: Polen, Slowakije, Israël en Nederland. De komende maand zal bekend worden of en hoe de herinrichting van Sobibor verder zal gaan. De Stichting Sobibor heeft een nauwe band met het ministerie van VWS, dat hierover onderhandelingen voert met de andere drie landen. Binnen een paar weken hopen de vier landen weer met elkaar om de tafel te zitten. De herinrichting zou over twee jaar klaar moeten zijn. <

Anne Frank leeft – ze is oud geworden

Is Anne Frank een doodgewoon meisje, een icoon van het Joodse lijden, een universeel symbool van het goede in de mens, of toch een kijvende oude vrouw?

Door Mischa Cohen

Anne Frank kwam er bij ons thuis niet in. Haar dagboek kochten we niet, haar achterhuis lieten we links liggen: dat was iets voor toeristen. Ondertussen ontwikkelde zij zich tot ‘fenomeen’, zoals David Barnouw haar noemt in zijn recent verschenen boek *Het fenomeen Anne Frank*. Het Achterhuis van Anne Frank werd bewerkt voor film, toneel, musical. Anne stond met Joseph Goebbels op het podium, haar boek werd verstript en haar kastanjeboom sneuvelde. Ze werd opgenomen in de nationale Canon en eindigde ver achter Pim Fortuyn maar nog net voor Rembrandt als achtste bij de verkiezing van de Grootste Nederlander – al was ze bijna geschrapd als niet-Nederlands. En D66’er Thom de Graaf citeerde haar om te waarschuwen tegen het Fortuynistische gevaar. Ze dook ook op bij collega-schrijvers: eerst in *The Ghost Writer* van Philip Roth en recent in het werk van twee jongere Joods-Amerikaanse auteurs: Shalom Auslander en Nathan Englander. In het boek van de eerste, *Hope: A Tragedy*, heeft ze een hoofdrol. In de verhalenbundel *What We Talk About When We Talk About Anne Frank* van Nathan Englander is het thema de aloude vraag ‘bij wie zou ik kunnen onderduiken’. Het titelverhaal is een hilarische versie van die

sinds 40-45 populaire en ook wel een beetje achterhaalde lakmoesproef. Een chassidische Jood met baard en hoed blijkt daarbij voor zijn eigen echtgenote, nadat ze zich hem met de nodige moeite heeft proberen voor te stellen als niet-Jood, het minst veilige toevluchtsoord. De Anne Frank in de boektitel lijkt hier, zoals wel vaker, vooral een kwestie van marketing.

Speling van het lot

Voor mijn vader was Anne Frank geen fenomeen of literatuur, maar een van zijn vermoorde klasgenootjes van het Joods Lyceum. Hij had het niet graag over haar en je vroeg dan niet door. Zijn eigen onderduiktijd leverde tenslotte al genoeg spannende oorlogsverhalen op, nog met een gelukkig einde ook. De nazi's werden in die familieverhalen om de tuin geleid door ze af te blaffen zoals ze het van hun meerderen gewend waren. Mijn vaders achterhuis was een pottenbakkerij waar onderduikers op zolder zaten en waar de lokale ondergrondse bijeenkwam op initiatief van de man die later mijn grootvader zou worden. Ze hielden er schietoefeningen op de turfzolder en mijn opa wordt in het boek *Andere Achterhuizen* beschreven als 'een gedreven mens met een onwrikbaar geloof' die tegen 'zijn' onderduikers placht te zeggen: 'Wij hebben een muur om ons huis en daar komt niemand door.' Dat bleek geen loze belofte, al scheelde het soms weinig.

Logisch dat mijn vader, een man die het leven graag naar zijn hand zette, er niet graag bij stil stond dat zijn overleven gebaseerd was op een speling van het lot. Anders dan Anne Frank en heel veel anderen werd hij niet verraden. De razzia's kwamen net niet tot aan zijn onderduikadres. Mijn opa keerde op tijd zijn met oranje armbanden beladen motorfiets toen bleek dat Dolle Dinsdag toch echt wat vroeg was om de bevrijding te vieren. En de zogenaamd verborgen maar behoorlijk zichtbare kast waar je je bij huiszoekingen kon verstoppen, hoefde nooit te worden getest.

Deken van adoratie

Bij zijn terughoudendheid speelden misschien ook andere herinneringen een rol. Hij gaf Anne, bleek toen we haar boek uiteindelijk lazen, ooit een 'hypermoderne' broche. Dat noteerde ze in haar *Verhaaltjes*, en gebeurtenissen uit het Achterhuis, waarin ze schreef over de tijden dat ze nog 'in het gewone leven' stond: 'Dat éne jaar Lyceum was voor mij iets heerlijks.' Weet je nog, schrijft ze, 'toen ik op een middag uit de stad thuis kwam en er een pakje in de bus lag "d'un ami. R." Het kon van geen ander dan Rob Cohen zijn.' Anne was toen gewoon een van de dertig pubers in klas 1L2 van het Joods Lyceum. Ook

als slachtoffer van de nazi's was ze niet echt uitzonderlijk: zeventien van de dertig kinderen uit 1L2 zijn vermoord in Sobibor, Auschwitz en Bergen-Belsen. Natuurlijk moeten we ons Anne Frank blijven herinneren, vond ook mijn vader. Maar dat gold net zo goed voor die andere zestien vermoorde oud-klasgenoten en voor de rest van de bijna achttienduizend door nazi's vermoorde Nederlandse kinderen. Miep Gompes-Lobatto – ook een oud-klasgenote – waarschuwde in *Absent*, het boek over het Joods Lyceum Amsterdam 1941-1943, tegen de 'deken van adoratie voor dat dagboek': 'Ik ben zo bang dat het straks alleen over Anne gaat. Al die andere kinderen zijn net zo belangrijk. Er zijn zelfs kinderen waar niemand meer iets over weet.'

Vervelend jongetje

Die verering van Anne Frank stond mijn vader tegen, hij moest ook weinig hebben van de 'ik was bevriend met Anne'-boeken en -verhalen, waarvan dit artikel trouwens ook een voorbeeld is. Achteraf is de verleiding nu eenmaal groot om in alles wat met Anne verband hield iets bijzonders te zien. Bijvoorbeeld dat mijn vader en zij elkaar brieven schreven: 'Weet je nog? Hoe Rob Cohen en Anne Frank een drukke briefwisseling hadden, toen Rob in het ziekenhuis lag?' En dat hij volgens Anne eerst een aanbieder was en dus oké, terwijl ze later haar mening bijstelde: 'Rob Cohen was ook verliefd op mij, maar nu kan ik hem niet meer uitstaan. Het is een huichelachtig, leugenachtig, huilerig, gek, vervelend jongetje, dat zich ontzettend veel verbeeldt.' In *Verhaaltjes*, en gebeurtenissen uit het Achterhuis staat de verklaring van die omslag: Rob gooide tijdens biologie een propje naar Anne omdat ze had verkapt dat de hele klas bij Frans had afgekeken. 'Juffrouw Biegel ontvouwde het briefje en liet me de inhoud zien, waar niets anders op stond dan "Verraadster". Ik werd rood. Ze keek me aan. "Weet je nu van wie dit komt?" "Nee juffrouw." "Je liegt!" "Steek de vinger op, van wie dit is!" Helemaal achter in de klas, kwam een vinger in de hoogte. Net wat ik gedacht had, van Rob Cohen.'

Klikken, afkijken, cadeautjes geven, pesten, verliefd worden, het hoort bij school en geen haan die er zeventig jaar later nog naar had gekraaid als Anne Frank niet was verraden of als ze bij de zeldzame overlevenden van Bergen-Belsen en Auschwitz had gehoord. Mijn vader had dus gelijk maar hij had ook ongelijk, want Anne Frank is meer dan een icoon en een symbool van de Holocaust. In haar *Het Achterhuis*, dat hij nooit heeft willen lezen, toonde ze zich al als de schrijfster die ze na haar bevrijding had willen worden. Al had ze als levende auteur – als ze al had ingestemd met publicatie – nooit tientallen miljoenen exemplaren van haar dagboek in de markt gezet en was ook een vertaling in

meer dan zestig talen er niet zo gauw van gekomen.

Anne Frank-industrie

David Barnouw neemt zich in Het fenomeen Anne Frank voor om te onderzoeken hoe een volgens haar voormalige klasgenoten en leraren niet bijzonder opvallend meisje in een paar decennia kon uitgroeien tot 'icoon'. Logisch dat juist hij zich die vraag stelt, de dagboeken bepaalden deels zijn leven. Ze werden door Anne's vader Otto Frank geschonken aan het NIOD, zijn werkgever – overigens 'zonder de copyright-inkomsten', moppert Barnouw. Hij beschrijft hoe hij jarenlang gewapend met vitrinesleutels naar het Anne Frank Huis ging om daar af en toe de blaadjes van het heilige schrift om te slaan, 'om verkleuring te voorkomen' maar ook om te benadrukken 'dat de Anne Frank Stichting de verantwoordelijkheid voor de erfenis van Anne moest delen'.

Juist door zijn grote kennis van en betrokkenheid bij wat hij zelf ooit 'de Anne Frank-industrie' noemde, slaagt Barnouw er maar ten dele in om zijn vraag te beantwoorden. Hij houdt zich daarvoor net iets te veel bezig met lang vergeten controverses en valse profeten. Zo krijgt kookboekenschrijfster Berthe Meijer een veeg uit de pan vanwege haar boek met de titel Leven na Anne Frank waarin Anne 'welgeteld één keer voorkomt, en wel in een ongeloofwaardige scène in Bergen-Belsen'. Ook de journalist Sytze van der Zee en diens 'uit het verzet ontstane' uitgever De Bezige Bij moeten het, niet helemaal ten onrechte, ontgelden omdat zij een foto van Anne Frank pontificaal op de cover plaatsten van Vogelvrij, zijn boek over de jacht op Joodse onderduikers, hoewel maar een klein deel van het boek gaat over het verraad van de bewoners in het huis.

Barnouw beschrijft gedetailleerd wat er gebeurd is rond de nalatenschap van Anne Frank. De beschuldigingen uit extreem-rechtse kring dat Het Achterhuis een vervalsing zou zijn, de overtuigende bewijzen van het tegendeel. De strijd over filmrechten en scenarioversies verbindt hij met de verschillende 'Anne-interpretaties'. Was zij een Joods slachtoffer van de Holocaust? Of een universeel symbool van hoop en van het goede in de mens? Of was zij gewoon een pubermeisje dat een talentvol schrijfster bleek te zijn geweest die het, als ze de oorlog had overleefd, nog ver geschopt had? Zoals ze zelf noteerde: 'Maar, en dat is de grote vraag, zal ik ooit nog iets groots kunnen schrijven, zal ik ooit nog eens journaliste en schrijfster kunnen worden?'

Holocaust-shit

Op die gedachte – Anne Frank heeft de kampen overleefd en werkt aan een

nieuw boek dat Het Achterhuis in de schaduw moet stellen – baseert Shalom Auslander zijn boek *Hope: A Tragedy*. Het verschijnen van die satirische roman die de Anne Frank-verering en de hele Holocaust-herinnering op de hak neemt, toont aan dat het naleven van Anne Frank nieuwe hoogtes heeft bereikt. Ze is inmiddels zo heilig dat het loont om haar te ontheiligen. Zo recyclede De Wereld Draait Door vorige week een twee jaar oude grap van Ricky Gervais. Die grap – volgens presentator Van Nieuwkerk ‘een beetje lomp maar niet ongeestig’ – kwam erop neer dat de Duitsers nogal dom waren omdat ze Anne Frank niet eerder hadden opgepakt. Amsterdam is tenslotte zo klein dat ze haar van verre op haar typemachine aan haar dagboek hadden kunnen horen tikken. En sowieso, dat ze van die maffe nazi’s überhaupt de tijd had gekregen om een boek te schrijven – lachen! Ricky Gervais heeft Het Achterhuis vast net zomin gelezen als Solomon Kugel, de hoofdpersoon van de satirische roman van Shalom Auslander – ‘maar ik ken het verhaal’.

Het Achterhuis valt inmiddels in de categorie van verplichte en dus te vermijden schoolreisjes naar Auschwitz of Yad Vashem. Kugel is als kind door zijn moeder meegenomen naar concentratiekamp Sachsenhausen, waar hij de hele Holocaust-ervaring voor haar verpestte door lachend bij een gaskamer te poseren.

Die moeder is een klagend wezen dat ervan overtuigd is dat ze Auschwitz heeft overleefd, terwijl haar familie in feite al vijf generaties in de Verenigde Staten woont. ‘Moeder schreeuwde elke ochtend, sinds ze had gelezen dat Holocaust-overlevenden dat deden.’ Tegen de tijd dat hij Het Achterhuis moest lezen, had de jonge Kugel net de complete werken van Elie Wiesel en Primo Levi plus negen uur Shoah van Claude Lanzmann achter de kiezen: ‘Ik werd gek van die Holocaust-shit.’ Bij wijze van tegemoetkoming liet zijn moeder de keuze: Het Achterhuis lezen of kijken naar *Le Chagrin et la Pitié*, de controversiële documentaire van Marcel Ophüls over collaboratie en verzet in Frankrijk. ‘Hij koos voor de documentaire, de volle vijf uur.’

De Joodse Jezus

Nu is Solomon Kugel met zijn gezin en zijn naar eigen zeggen doodzieke moeder verhuisd naar een oude boerderij. Daar, in een dorp waar godzijdank nooit iets van enig historisch belang is voorgevallen, hoort hij op zolder een tikkend geluid. Bovendien hangt er een onbestemde vieze geur in huis. Als hij op onderzoek uitgaat, blijkt dat een oude, stinkende en vloekende vrouw de zolder van zijn pas gekochte huis bewoont. Ze zegt dat ze Anne Frank heet en de kampen heeft overleefd: ze heeft zich eerst dood gehouden en is later met een

Duitse familie meeverhuisd naar de Verenigde Staten. Daar werkt ze al decennia aan een boek dat Het Achterhuis in de schaduw moet stellen. Bij uitgevers kreeg ze tot nu toe nul op rekest: haar roem blijkt vooral gebaseerd op haar treurige einde. Niemand heeft belang bij een levende Anne Frank, realiseert ze zich, en toch moet haar nieuwe boek minstens zo'n groot succes worden als haar debuut. 'Een oplage van tweeëndertig miljoen,' zei Anne Frank. 'Alles wat het minder wordt, is een afgang.'

Ondertussen is ze een pain in the ass voor de Kugels. Ze poept in de ventilatieschacht, eist matzes en gefillte Fisch en scheldt Solomon Kugel uit als hij vraagt of ze iets aan het huishouden wil bijdragen: 'De eerste Joodse huisbaas in zestig jaar en hij wil me huur laten betalen. Perfect.' Zijn nieuwe huis heeft, kortom, een verborgen gebrek waar weinig aan te doen valt: 'Ik zie de krantenkoppen al: plaatselijke Jood zet Anne Frank op straat.'

Kugel, maniakaal verzamelaar van grafschriften en laatste woorden, probeerde net het wereldleed een beetje achter zich te laten en nu woont de verpersoonlijking van de Holocaust boven zijn hoofd. 'Het komt nooit goed uit om Anne Frank bij je op zolder te vinden, maar nu schikte het wel heel slecht.'

Kugels vrouw wil de oude dame er dan ook uit gooien: 'Stel dát ze Anne Frank is. Wat heeft ze gedaan, Sol? Ze heeft zich verstoppt? Ze heeft een dagboek geschreven? Ze is gepakt? Ik zou je bijna begrijpen als Miep Gies daarboven was ondergedoken. Zij was een held, ze waagde haar leven voor iemand anders, ze dééd iets.' En Anne zelf heeft ook meer dan genoeg van haar slachtofferrol: 'Ik ben miss Holocaust, 1945. De prijs is een doornenkroon en eeuwig slachtofferschap. Jezus was een Jood, maar ik ben de Joodse Jezus.' De slapstick eindigt met de ondergang van Solomon Kugel en zijn moeder. Het huis en Annes typoscript gaan in vlammen op. Anne Frank verhuist met haar antieke computer naar een andere zolder om daar als de eeuwige Joodse overlever verder te tikken aan haar nieuwe boek.

Cool

De afkeer van zijn Holocaust-opvoeding – én van zijn moeder – is autobiografisch, blijkt uit interviews met Auslander. Net als Nathan Englander van *What We Talk About When We Talk About Anne Frank* is Auslander in 1970 geboren in een Joods-orthodox milieu in New York. 'Ik ben de laatste die ooit had gedacht dat ik dit boek zou schrijven,' zegt Auslander. 'Ik haatte Anne Frank toen ik eraan begon. Mijn ouders lieten me vanaf mijn zesde films over de

Jodenvervolging zien en steeds weer zag ik datzelfde meisje dat mijn eigen mogelijke noodlot symboliseerde.' Maar tegen de tijd dat hij zijn boek af had, was hij gaan houden van zijn eigen fictionele Anne: 'Ze was nogal cool: een rotzooischopper, geen zielig slachtoffertje. In mijn boek is ze misschien grotesk, maar ze is ook iemand die je kunt bewonderen.'

Hope: A Tragedy is eerder een iets te ver uitgewalst gedachtenexperiment dan een sterke roman. Mijn vader had het boek zeker niet gelezen, al had hij de schrijver misschien wel begrepen. Hijzelf ging de fictieve Anne Frank uit de weg omdat ze hem herinnerde aan de echte Anne, het meisje dat hij had gekend. Schrijver Shalom Auslander was haar gaan ontwijken omdat zij hem als symbool van het Grote Lijden de keel uit hing. Zijn boek is een poging om Anne Frank als irritante en koppige oude vrouw haar menselijke trekken terug te geven en om haar los te maken van haar symbolische slachtofferschap. Hij laat de bejaarde Anne Frank kijven en stinken en wil haar zo bevrijden van de geur van heiligheid die haar nu al zo lang omgeeft. <

David Barnouw, 'Het fenomeen Anne Frank', Prometheus, 178 p., € 18,95

Shalom Auslander, 'Hope: A Tragedy', Riverhead Books, 292 p., € 24,50

Nathan Englander, 'What We Talk About When

We Talk About Anne Frank', Alfred A. Knopf, 207 p., € 22,99

Anne Frank, 'Het Achterhuis' hardcover, Bert Bakker, 302 p., € 29,95

Dienke Hondius, 'Absent, het Joods Lyceum Amsterdam 1941-1943', Prometheus, 319 p., € 7,90

Marcel Prins en Peter Henk Steenhuis, 'Andere Achterhuizen, Verhalen van Joodse onderduikers', Van Gennep, 280 p., € 16,95

Toen Harry Sieny ontmoette

Harry en Sieny Cohen kenden Süskind en hielpen hem kinderen redden. VN ging met hen naar de film. Hoe vrij mag je omspringen met historische feiten?

Door Mischa Cohen

Harry en Sieny waren vandaag eigenlijk liever niet naar de film gegaan. Ze kennen het trieste verhaal over hoe de Joden uit Amsterdam verdwenen al, ze waren erbij. En ze zien op tegen een geromantiseerde versie van hun geschiedenis. Toch zijn ze naar het zaaltje van Tuschinski gekomen om de speelfilm Süskind te zien. Regisseur Rudolf van den Berg heeft een voorvertoning georganiseerd voor overlevenden en nabestaanden van de tragedie die zich in de oorlogsjaren afspeelde in en rond de Hollandsche Schouwburg. Joden die hier waren verzameld, werden later afgevoerd naar Westerbork, en vervolgens naar de vernietigingskampen.

Het is een reünie geworden van de sterken en de zeer sterken. Johan van Hulst is er bijvoorbeeld, in de oorlogsjaren directeur van de Hervormde Kweekschool en later politicus, die binnenkort zijn honderdeerste verjaardag viert. Van Hulst liet via zijn school kinderen ontsnappen aan de nazi's. Er is familie van Walter Süskind (1906-1945), de Duits-Joodse directeur van de Hollandsche Schouwburg en de hoofdpersoon van de film, die de oorlog niet overleefde. En er zijn nabestaanden van Henriëtte Pimentel (1876-1943), de directrice van de crèche schuin tegenover de Schouwburg, die werd gedeporteerd en in Auschwitz

vermoord. Pimentel was net zo heldhaftig als Walter Süskind.

Harry Cohen (91) en Sieny Cohen-Kattenburg (87) zijn er dus ook, met hun kinderen. Al zal het misschien moeilijk zijn, ze willen toch met eigen ogen zien wat Van den Berg met hun verhaal heeft gedaan. De regisseur is bij hen thuis geweest om over zijn film te praten. Daar hadden ze geen bezwaar tegen. Een kwarteeuw geleden werkte Sieny al mee aan de VN-bijlage 'De crèche 1942-1943' en ze heeft haar verhaal al vaak verteld op scholen. Dat wordt haar te zwaar, maar gelukkig is er nu een educatief programma, waarvoor ze een laatste keer is geïnterviewd. Nog één keer deed ze haar verhaal, voor alle kinderen in de toekomst, voor als zijzelf het niet meer kan vertellen.

Sieny Kattenburg was kinderverzorgster in de crèche. Kinderen onder de dertien jaar van Joodse ouders die waren opgepakt bij razzia's of verraden op onderduikadressen werden daar liefdevol verzorgd. Sieny was er verantwoordelijk voor de allerkleinsten.

Harry Cohen was koerier in dienst van de Joodse Raad, met de daarbij behorende armband die hem – bis auf weiteres – beschermde tegen transport naar Westerbork. En Harry en Sieny ontmoetten elkaar in de crèche, midden in de oorlog, op het dieptepunt van de Jodenvervolging. Ze werden verliefd, ze trouwden. Romantisch was dat onder andere omstandigheden geweest.

Scheerapparaat nodig

De film is nog niet begonnen en Harry vertelt over hun eerste ontmoeting: 'Als een echte Rotterdammer, als Sparta-supporter, was ik in december 1942 naar Amsterdam gekomen, waar ik koerier kon worden bij de Joodse Raad. Mensen die waren opgepakt hadden papieren nodig, of hun scheerapparaat, die berichten bracht ik over. Op een keer moest ik een briefje afleveren bij de crèche. Daar zag ik Sieny en ik vond haar meteen ontzettend leuk. Toen heb ik me als koerier zo vaak mogelijk naar de crèche laten sturen. En Sieny maar denken dat ik voor iemand anders kwam...'

Ze trouwden niet lang daarna, nadat Sieny eerst per brief toestemming had gevraagd en gekregen van haar ouders die toen al naar Westerbork waren gedeporteerd. Als getrouwd stel zou het gemakkelijker zijn om onder te duiken. Het werkte, ze overleefden de oorlog bij christelijke daggelders in de Haarlemmermeer. 'Wij hadden na de oorlog elkaar,' zegt Harry, nog steeds verliefd. 'Maar mijn moeder en mijn broers en Sieny's familie zijn niet

teruggekomen.'

Dan stapt regisseur Van den Berg op het podium en neemt het woord. 'Toen ik aan deze film begon,' zegt hij geëmotioneerd, 'had ik precies dít publiek in gedachten. De mensen die weten hoe het in het echt is gegaan.'

Van den Bergs eerste lange speelfilm, Bastille, ging over de tweede-generatieproblematiek. Hij kent de valkuilen van de 'Holocaust'-film, net als collega's als Paul Verhoeven, die in VN kritiek kreeg op het frivole beeld dat hij van de Jodenvervolging schilderde in Zwartboek. Claude Lanzmann, regisseur van de indrukwekkende documentaire Shoah, noemde Spielbergs Schindler's List 'een kitscherig melodrama'. De Holocaust gaat over zes miljoen mensen die werden vermoord, luidde het verwijt, Schindler's List is entertainment over zeshonderd mensen die bleven leven.

Voor Süskind, net als Schindler's List een film over een Duitse zakenman die mensen van de ondergang redde, geldt hetzelfde: bijna driekwart van de Nederlandse joden werd vermoord, er was relatief weinig hulp van de bevolking. Süskind en zijn mensen wisten mensenlevens te redden, onder de ogen van de nazi's en soms tegen grote risico's. Een aanzienlijk deel van de kinderen die de Holocaust overleefden, werd gered vanuit de crèche. Dat was zeker heldhaftig. Maar het was ook te weinig.

Een vriendelijke man

Regisseur Van den Berg geeft toe dat zijn film de historische feiten soms geweld aandoet. Alleen zo, zegt hij, kan hij een helder verhaal vertellen dat voor een jong publiek te begrijpen is – en tegelijkertijd binnen zijn budget blijven.

'Historische feiten zijn nu eenmaal een sta-in-de-weg voor mensen die van niets weten. Van de geografie klopt in de film bijvoorbeeld geen hout, de kleur van de stoeltjes in de schouwburg wijkt af, acteur Jeroen Spitzenberger lijkt niet op Süskind en ik heb karakters weggelaten en andere samengevoegd.'

Bij de film wordt een verklarende tekst geleverd: 'Süskind en de werkelijkheid'. De rol van de Joodse Raad, die 'om erger te voorkomen' de Duitsers hielp bij het afvoeren van de Nederlandse Joden naar Westerbork, is voor de overzichtelijkheid aangepast. In werkelijkheid stelde de Raad de lijst van af te voeren Joden niet samen, zoals in de film – dat deden de nazi's. De Raad, onder leiding van Abraham Asscher en David Cohen – 'stromannen van de nazi's' heten ze in de film – mocht wél mensen op een lijst zetten die tijdelijk niet gedeporteerd hoefden te worden. En met die lijsten kon geknoeid worden.

Süskind, door de Joodse Raad aangesteld als directeur, liet zijn medewerkers de lijsten saboteren, maar uiteraard werkte hij in het geheim. Er is dus ook niet veel persoonlijk over zijn tijd in de Hollandsche Schouwburg bekend, blijkt ook uit het boek dat tegelijk met de film verschijnt. Harry: ‘Walter Süskind was een echte manager, voordat hij uit Duitsland vluchtte, was hij daar een succesvol zakenman geweest. Het was iemand die gewend was om leiding te geven, maar niet zozeer zelf het werk verrichtte. In de film worden dingen aan hem toegeschreven die hij nooit werkelijk heeft gedaan.’ Sieny: ‘Het was een vriendelijke man, maar je sprak hem niet zomaar aan, hij was natuurlijk ook een stuk ouder dan wij, een jaar of vijfendertig al.’ Harry: ‘Dat hij de boel saboteerde, daarvan was ik op de hoogte. Op een gegeven moment was hij tot de conclusie gekomen: we sturen mensen de dood in. Kleine kinderen en bejaarden voer je niet af om te werken in de Duitse industrie.’

Harry herinnert zich dat hij Süskind en diens rechterhand Felix Halverstad benaderde toen Sieny – ze waren net getrouwd – was afgevoerd naar de Polderweg, de plaats waar de transporten naar Westerbork begonnen. Zoals het SS-tijdschrift Storm schreef in juni 1943: ‘Zoo zijn de Joden dan verdwenen. Wij hebben gezien hoe zij in de treinen verdwenen. Het afscheid is ons niet zwaar gevallen.’

Harry: ‘Ik zei tegen hem: “Meneer Süskind, Sieny is opgepakt, ik wil graag werken in de ploeg die vanavond moet helpen bij de Polderweg. Want of we gaan samen op transport, of we komen er samen uit.”’

Sieny: ‘Ik gaf de Duitsers vaak een grote mond, ze vonden me brutaal, noemden me “das freches Weib”. Maar toen ik vanaf de Polderweg door verschillende overvalwagens door de stad werd gereden, ben ik toch echt heel erg bang geweest.’

Harry kreeg toestemming van Süskind, maar op de Polderweg bleek Sieny spoorloos. Pas toen Harry ’s nachts om een uur of twee terugkeerde bij de Schouwburg, bleek dat ze daar ongedeerd was afgeleverd door de Grüne Polizei. Niet lang daarna, op 28 september 1943, werden alle vrijstellingen ongeldig verklaard. Sieny Kattenburg-Cohen en Harry Cohen doken een dag later onder. Süskind, zijn vrouw Hanna en hun dochtertje Yvonne gingen op transport naar Westerbork.

Voor drank en meisjes

‘Ik streefde niet naar een reconstructie,’ vertelt Rudolf van den Berg aan zijn publiek van overlevenden. ‘Het ging mij erom de innerlijke essentie duidelijk te

maken.’

Is dat gelukt? Voor een groot deel wel, zeggen Sieny en Harry later, ver buiten het premièregedrang. Harry: ‘Het heeft mijn indruk over Süskind niet veranderd.’ Sieny: ‘Ik heb nog steeds het grootste respect voor die man.’ Dat de historische figuur Hanna Süskind, de vrouw van Walter, in de film tot seks wordt gedwongen door de kampcommandant van Westerbork, terwijl daar in werkelijkheid niets over bekend is, vindt Sieny niet erg. ‘Hanna Süskind staat voor al die vrouwen aan wie de Duitsers zich vergrepen. En ik vind het juist fantastisch in de film dat Walter Süskind haar desondanks trouw blijft.’ Ze vinden het ook geen bezwaar dat de regisseur de clichés niet uit de weg is gegaan. De muziek bijvoorbeeld: Joods verdriet, dat betekent vioolmuziek – wel heel mooi, van Janine Jansen. En Hauptsturmführer Aus der Fünten, de nazi die als hoofd van de Zentralstelle für jüdische Auswanderung de deportaties organiseerde, is privé een groot liefhebber van klassieke muziek. Het heeft Harry en Sieny niet gestoord, integendeel. Sieny: ‘Heel gek. Ik heb niets van de muziek gehoord, zo zat ik in spanning terwijl ik naar de film keek. Zo ken ik mezelf helemaal niet.’ Harry: ‘Ik probeerde vanwege mijn slechte gehoor alles op te vangen wat ik maar kon. En ik heb de muziek dus juist heel goed gehoord. Erg mooi gedaan.’

Over het ‘menselijke’ beeld dat van Aus der Fünten en een enkele andere nazi wordt geschetst, zijn ze minder te spreken. Goed, Aus der Fünten is in de film een hoerenlopende zuiplap die mensen bewust een zekere dood in stuurt. Maar hij mag ook vertellen dat hij ooit een geheelonthoudende idealist was, die het beste voorhad met de mensheid. En dat hij net als zo veel anderen vooral handelde om zijn eigen hachje te redden. ‘Dat is niet de Aus der Fünten zoals wij hem meemaakten,’ vinden Harry en Sieny. ‘We hebben altijd het idee gehad dat hij zijn functie met veel plezier vervulde. Hij boezemde grote angst in en werd niet voor niets ter dood veroordeeld na de oorlog.’ Later werd dat omgezet in levenslang, in 1989 werd Aus der Fünten, één van de ‘Drie van Breda’, in vrijheid gesteld.

Het menselijke gezicht van de Duitsers wordt ook vertegenwoordigd door de bewaker die een gevlucht kind verbergt. Harry: ‘Daar herken ik de figuur van Alfons Zündler in. Hij heeft hand- en spandiensten verricht om Joden eruit te krijgen. Maar hij deed dat in ruil voor drank en meisjes. Hij heeft wel mensen gered, maar toen hij geëerd zou worden met de Yad Vashem-onderscheiding, heb ik geprotesteerd. Dat was een stap te ver. Kom op, het was een SS-er die besliste

over leven en dood!’

Walter Süskind en zijn rechterhand Felix Halverstad – gespeeld door Nasrdin Dchar – haalden de geschiedenisboeken. Hun naamloze medewerkers niet. Loe de Jong schreef al dat Süskind en zijn medewerkers ‘in totaal de ontsnapping van ca. duizend baby’s en kleuters mogelijk hebben gemaakt’. Verder had iedereen de Joden in de steek gelaten, de meeste Nederlanders én de Nederlandse regering in ballingschap. Sieny: ‘Maar excuses aanbieden, dat vind ik zulke flauwekul.’ Harry relativeert: ‘Laat ik het zo zeggen: dat had eerder moeten gebeuren. Dit is een waardeloze actie van Wilders, met politieke bedoelingen.’ Sieny: ‘Wat heb je nu aan excuses? Het is zo misplaatst. Het is niet dat je een vlek hebt gemaakt in een tafelkleed. En dan zegt: sorry, hoor.’

Zijn ondergang tegemoet

Het heeft lang geduurd voor de moed en inventiviteit van Süskind hem postuum een heldenstatus bezorgden. In 2005 werd een Amerikaanse documentaire over hem gemaakt en nu, bijna zeventig jaar na zijn dood, volgen er een speelfilm, een roman, een biografie en een televisieprofiel (zie kader). ‘Ik heb Süskind altijd een held gevonden,’ zegt Harry. ‘Die deportatielijsten saboteren was erg gevaarlijk. En wat in de film ook duidelijk wordt getoond: hij had zelf weg kunnen komen, maar hij is terug naar Westerbork gegaan, naar zijn vrouw Hanna en zijn dochter Yvonne. Met hen samen ging hij vervolgens zijn ondergang tegemoet.’

Aus der Fünten dronk graag een borrel met Süskind. Harry: ‘Voor de gewone Jood die opgepakt werd, leek Süskind eerder een schoft die smoesde met de nazi’s. Zij wisten niet wat er achter de schermen gebeurde. Süskind was een held, maar onder het personeel zijn er ook helden geweest. Alleen is het van lang niet iedereen bekend, want de meesten kwamen niet terug.’

Een van die helden was Sieny, die een belangrijke rol speelde bij het uit de crèche smokkelen van baby’s. Ze is met Betty en Fanny, de andere kinderverzorgsters die intern in de crèche woonden, samengevoegd tot het personage ‘Fanny’. Sieny: ‘Op de avond van transport werden wij drieën bij de directrice geroepen. Ze zei dan: die en die familie zit daar met twee kinderen, ga naar hen toe en vraag of ze een van hun kinderen willen laten onderduiken. Dan ging je er ’s ochtends naartoe en dan zei je tegen de ouders van dat kindje: “Vanavond gaan jullie weg en jullie hebben een kindje in de crèche. Wij kunnen het kleintje onderbrengen bij lieve mensen die goed voor haar zullen zorgen, tot u weer terugkomt.” De ouders kregen de instructies er met niemand over te

praten. Wij waren jonge meisjes, ik was negentien, we realiseerden ons nauwelijks de impact van die vraag. Die mensen schrokken erg en moesten er natuurlijk over nadenken. Zij wisten net zomin als wij wat er zou gebeuren.'

Harry: 'De meesten dachten: we gaan alleen een tijdje weg.'

Sieny: '’s Middags ging ik terug en vroeg: wat heeft u besloten? De meesten zeiden: we houden ons kindje bij ons. We zijn jong, we zijn sterk, we kunnen zelf voor ons kind zorgen. Als iemand instemde – vaak mensen die al eens waren ondergedoken en verraden – zei ik: als ik vanavond terugkom, dan nemen wij niet uw kindje voor u mee, maar een pop die in een dekentje is gewikkeld. Dan gingen ze 's avonds de bus in met een pop in een dekentje.'

Harry: 'Die pop komt wel voor in de film, maar ik vraag me af of die scène voor het publiek duidelijk genoeg is.' Sieny: 'Je moet je indenken, die ouders gingen op reis met onbekende bestemming, met in hun armen een bundeltje kleren of een pop, terwijl hun kindje achterbleef in een stad vol vijanden. Voor die ouders was dat een verschrikkelijke beslissing.'

Het kindje droegen Sieny en haar collega-verzorgsters over aan het (studenten)verzet, in de film samengebracht in het personage Piet Meerburg, die een onderduikadres voor hen hadden geregeld. Sieny: 'We gingen de volgende dag zogenaamd wandelen met kindertjes vanuit de crèche. Je had dan een stuk of zes kindjes bij je en je wist welk er moest verdwijnen. Om de hoek van de Plantage Middenlaan stond een van de studenten te wachten om een kind aan te pakken. Dan gaf je het kindje af. Dag kindje, weg.' Het ontbreken van een Joods kind werd administratief weggewerkt doordat Süskind en zijn mensen er bij de aanmelding van families in de Schouwburg voor zorgden dat niet alle kinderen geregistreerd werden, vertelt Harry.

De angst en de dreiging die alles overheersten, dat is het enige wat in Süskind echt ontbreekt, vinden Harry en Sieny allebei. Harry: 'Angst is niet makkelijk om te verbeelden natuurlijk, maar die angst was er altijd. Ook als je zoals wij op een lijst stond was je bang, zo'n lijst kon zo platzen. Het verhaal van de film is goed, de gruwelijkheid is realistisch nagespeeld, maar de allesbeheersende emotie was angst, en juist die ontbreekt in Süskind. Het gevoel van volstrekte onzekerheid. Als je eenmaal in de Hollandsche Schouwburg terecht was gekomen, waren de grondslagen van je leven weg. Je verleden, je toekomst. Als je dat hebt meegemaakt zul je het nooit meer vergeten.' Sieny: 'Ik heb tegen Van den Berg gezegd: ik vind het fantastisch dat die film er is en zoveel mogelijk

mensen bereikt, maar het is niet zoals ik het heb ervaren.' Harry: 'Het is goed dat de film er is, maar ik hoef hem niet nog een keer te zien.' <

Süskind-golf

- De speelfilm Süskind, regie Rudolf van den Berg, gaat deze week in première. Tegelijk verschijnt bij De Arbeiderspers Süskind, een 'verboeking' van de film door Alex van Galen (€ 17,50). Bij Athenaeum – Polak & Van Gennep verschijnt de biografie Walter Süskind door Mark Schellekens.
- In 2005 werd er een Amerikaanse documentaire over Süskind gemaakt door Tim Morse, *Secret Courage, the Walter Süskind Story* (morsephotography.com/suskindfilm/).
- Over het verhaal van de crèche verscheen de Vrij Nederland-bijlage 'De Crèche 1942-1943' van Ageeth Scherphuis en Anita van Ommeren (18 januari 1986).
- Het onderduikverhaal van Harry en Sieny is te lezen in *Andere Achterhuizen – verhalen van Joodse onderduikers* van Marcel Prins en Peter Henk Steenhuis (Athenaeum – Polak & Van Gennep, 2010).
- Hoe het studentenverzet joodse kinderen redde is beschreven in *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan Joodse kinderen in Nederland, 1942-1945* van B.J. Flim (Kok 1996).
- Te zien via Uitzending gemist: *Profiel De duivelse dilemma's van Walter Süskind*, door Cees Overgaww gemaakt voor HUMAN, uitgezonden op zondag 15 januari jl.
- Pauw & Witteman van donderdag 12 januari jl: regisseur Rudolf van den Berg over Süskind, de film.

Vrolijke, zwarte maandag

Volgens de mythe begon een Duitser op 7 mei 1945 zomaar te schieten op de feestvierende menigte op de Dam. Maar was dat wel zo? Het nog niet eerder vertelde verhaal van Drie Dwaze Dagen tussen oorlog en vrede.

Door Auke Kok

Wie op het balkon staat, voelt zich kwetsbaar. De mensen op de Dam, ontspannen kuierend in de voorjaarszon, lijken veel dichterbij dan je denkt als je beneden staat en naar boven kijkt. Het is alsof je eenvoudig op hun schouders zou kunnen stappen terwijl het volk rechts de Kalverstraat, of links de Paleisstraat inloopt. En het is dus ook alsof zij zomaar op jouw balkon kunnen springen, op dit verrassend kleine balkon van één bij drie meter achter een dijhoge balustrade, die niet van massief smeedijzer blijkt te zijn maar van zink. De randen en het gevlochten bloemwerk zijn hol. Het lijkt heel wat, zo'n balustrade op de eerste etage van een statig hoekpand bij het Paleis op de Dam, maar het stelt niets voor. Je kukelt er zo vanaf. En dan de geluiden. Alles komt hard je balkonnetje op, alsof het versterkt is. Je krijgt de neiging om de mensen hier beneden – allemaal zo raar dichtbij – af te luisteren.

Misschien is dat wat die man voelde, toen hij zijn misdaad beging. De man met de mitrailleur. Hij zag geen groepjes ontspannen shoppers en toeristen, zoals ik nu; hij zag op die Zwarte Maandag in mei 1945 een indrukwekkende

mensenmassa, joelend, zingend, krijsend, duizenden Hollanders die dolblij waren dat alle gehate militairen zouden oprotten naar dat vervloekte Duitsland van ze. Op enkele meters van het hoekpand stonden Spaanse ruiters, een houten versperring met uitstekende punten en prikkeldraad. De Groote Club, de deftige herensociëteit, was een Stützpunkt voor de Wehrmacht, een soort vesting zoals Amsterdam er vele telde. De superieuren van de man met de mitrailleur hadden het vier etages hoge pand in 1942 gevorderd en nu zouden de bewoners, honderdvijftig à driehonderd leden van de Kriegsmarine, zich hier veilig moeten voelen. Wat ze niet deden. Er gebeurde van alles in de nabijheid van De Groote Club om het benauwd van te krijgen.

Toen schoot hij

Tenminste, daar lijkt het sterk op. Er moet iets aan vooraf zijn gegaan. Wat de mythe wil, namelijk dat de deuren plotseling openzwaaiden en dat een al dan niet dronken Duitse militair woedend op de feestvierende menigte schoot, lijkt te filmisch om waar te zijn. Het beeld kwam in de naoorlogse moraal goed van pas om aan te geven hoe slecht de Duitsers waren en hoe onschuldig de Nederlanders. Een bloedbad als laatste gruwel. De laatste zonde van een crimineel regime. In tal van publicaties kom je het beeld tegen, begeleid door hartverscheurende foto's van slierten mensen achter een lantaarnpaal. Zelfs in het vorig jaar verschenen *Leven met de vijand*, Amsterdam onder Duitse bezetting 1940-1945, schrijft de Duitse historica Barbara Beuys: 'Als uit het niets klinkt er rond drie uur geweervuur op de Dam. Onder het volk breekt paniek uit.'

Zou kunnen. Maar militairen schieten niet zomaar op weerloze burgers, zelfs niet als het Duitsers zijn die na jarenlange medewerking aan grootscheepse politieke misdaden weten dat alles vorbei is. Wat was hier aan de hand?

Op houten wielen

Om drie uur in de middag klinkt inderdaad het dodelijke salvo. Schijnbaar 'uit het niets' vallen er dan twintig doden en honderd gewonden – op een dag die alles in zich had om schitterend te worden. Na een reeks van frisse, zelfs koude meidagen was het kwik naar de vijftien graden gestegen en zo had het geleken alsof zelfs de Heer – toen nog alom aanbeden – meehielp om het feestelijk onthaal van de bevrijders op 7 mei in een heerlijk en welverdiend zonnetje te zetten. Er werd gedanst. Leon Perlee, kleinzoon van orgelbouwer Gijs Perlee, had *Het Snotneusje* met zijn weelderige versierselen van de Westerstraat in de Jordaan naar de Dam gesleept, want op hoogtijdagen moest je op de Dam zijn, dat wist iedere Amsterdammer. Bovendien had de voormalige verzetskrant *Het*

Parool de dag ervoor, zondag, papiertjes op de winkelruiten laten plakken: 'Morgen komen zij!' Het werd tijd ook – drie dagen eerder, op vrijdagavond 4 mei, maakte de BBC de capitulatie van het Duitse leger al bekend en dat geweldige nieuws was de zaterdag erna verspreid door Radio Oranje en de verzetskranten. Vandaag moet het gebeuren.

Het Snotneusje was schuin voor De Bijenkorf komen te staan, bij het Damplantsoen (waar nu het Nationaal Monument staat), zoals het gedeelte voor Grand Hotel Krasnapolsky toen werd genoemd, waar de mensen languit in het gras lagen of wat kuierden langs de heesters. Het orgeltje stond dus midden op straat, maar dat gaf niet; trams reden al in geen maanden meer, er was geen stroom en in de hongerwinter hadden de radeloos vermagerde inwoners van de hoofdstad 's nachts duizenden houtblokjes vanonder de rails vandaan getrokken om die thuis in de kachel te doen. Auto's waren er ook niet, fietsen ook maar nauwelijks, en bovendien kon je, zoals een aanwezige later schreef, op het Damgedeelte voor het Paleis 'over den hoofden loopen'. Dat kon je temeer daar haast niemand werk had, de economie lag stil. Nee, dat orgeltje stond daar goed. Het stond er zelfs – maar dat kon orgeldraaier Perlee niet weten – strategisch, en wel zodanig dat het Amsterdam Museum het orgeltje later in zijn collectie zou opnemen als relikwie van deze vrolijke, zwarte Maandag. Het Snotneusje was in de late ochtend nog een charmant, zij het willekeurig geval op houten wielen, een van de 32 draaiorgeltjes in Amsterdam. Vanwege de gebeurtenissen zou het beroemd worden, een icoon van het ongelooflijke.

Hollandse liedjes klonken, het Wilhelmus mocht gelukkig weer gespeeld worden, voor het Paleis (en dicht bij De Groote Club) waren een muziektent en een fraaie houten feesttribune opgetrokken voor de festiviteiten en voor plechtige woorden van notabelen. Uit de koepel boven het Paleis wapperde een oranje vaan, en zo was het enige waar het deze dag nog aan mankeerde de zaligmakende en verlossende aanblik van Canadese tanks. Die verlossers zouden zo wel komen, dacht de aanzwellende menigte.

Als een plas benzine

Rond het middaguur – drie uur voor het salvo – steeg gejuich op. Een kleine colonne van geallieerde voertuigen kwam de Dam opgereden vanaf het Rokin. De drie gepantserde voertuigen van de Britse 49ste Infanteriedivisie – nog slechts verkenners – werden onmiddellijk klemgezet door een uitzinnige mensenmassa. Het onderdeel van de beroemde Polar Bear-divisie reed voetstaps langs het Paleis, van bovenaf bekeken door tientallen leden van de Kriegsmarine

in De Groote Club. De mariniers hingen ontspannen op het balkonnetje, of uit de vele ramen in de Paleisstraat, of aan het hek bovenop het dak, om maar niets van het schouwspel te hoeven missen. Daar zijn foto's van. Je kunt zelfs een Duitse militair de wacht zien houden op straat bij de Spaanse ruiters. Op zijn gemak. Sterker nog, tijdens het verblijf van de Britse verkenners op de Dam reden enkele meters verderop trucks volgeladen met Grüne Polizei en Waffen-SS de andere kant op. Dat kon allemaal, het waren gekke dagen.

Een beetje té gekke dagen, vonden de Britse militairen. Ze besloten snel weer weg te gaan uit het centrum: te veel hysterische mensen en vooral te veel gewapende Duitsers én gewapende leden van de Binnenlandse Strijdkrachten op straat. Dat kon nooit goed gaan. Een lid van de colonne zou Amsterdam later vergelijken met een plas benzine. Eén vonkje en de uitgemergelde binnenstad, waar niemand de baas leek te zijn, waar elk moment alles mogelijk leek te zijn, zou in lichterlaaie staan. 'Ik voelde me niets op mijn gemak,' zou oorlogscorrespondent L. Marsland Gardner, die meereisde met de Engelse verkenners, later in The Daily Telegraph schrijven. 'Duitse officieren werden heen en weer geduwd in de menigte, wier stemming van minuut tot minuut wisselde, schommelend tussen uitgelaten vreugde en razende woede.' Het Britse 49ste Verkenningsregiment verliet de Dam in de richting vanwaar het was gekomen: terug naar de Leidsestraat en dan door naar de Berlagebrug, ten zuidoosten van de stad.

Oudere militairen

De uitgelaten vreugde en razende woede moeten luid en duidelijk achter het zinken balkonnetje naar binnen zijn gekomen. Misschien intimiderend luid. Overall stonden de ramen van De Groote Club wijd open.

De Duitsers verbaasden zich over de blijdschap van al die Nederlanders – vergeleken bij andere landen, zelfs met België, was de bezetting van Nederland kalm verlopen. Natuurlijk, met de geallieerden was na de zomer van 1944 zwaar gevochten in Zeeland en Gelderland, maar hier in Amsterdam was de relatie met de bevolking nogal rustig gebleven. Ook de toegenomen hardvochtigheid in het laatste oorlogsjaar, de sabotage door verzetslieden en de soms gruwelijke Duitse represailles konden de indruk niet wegnemen dat het vanuit Duits oogpunt al met al erger had gekund. Niet toevallig waren de meeste in Nederland gelegeerde soldaten van B-garnituur geweest. Het kleine, betrekkelijk ongevaarlijke buurland kon wel worden afgedaan met oudere militairen, vaak al vaders met gezinnen die iets te verliezen hadden. En die, nu Hitler onder de zoden van

Berlijn lag en generaal Johannes Blaskowitz voor de Duitse nederlaag in de Lage Landen had getekend, absoluut geen zin hadden hun eigen leven op het spel te zetten.

Dat gold zeker ook voor de commandant van de Kriegsmarine in De Grootte Club, Hauptmann Claasse. Die was al lang geen twintig meer en deed zijn best de orde te bewaren. Elders in Amsterdam hielpen Duitse soldaten mee om de mensen netjes op een afstand te houden als de Britse verkenners langsreden. Of ze wachtten keurig in het gelid tot de overwinnaars gepasseerd waren. Sommigen salueerden. Rare dagen, zoals gezegd.

Types in blauwe overalls

Na het verdwijnen van de drie gepantserde voertuigen bleef de massa op de Dam. Er zou vast nog meer komen. Leden van de Duitse marine liepen hun steunpunt op de hoek Paleisstraat-Kalverstraat in en uit – en wat zij zagen en hoorden van kameraden loog er niet om. De sfeer veranderde. Met name achter het Paleis werden leden van de Kriegsmarine en andere Duitse militairen aangehouden, van hun wapens ontdaan en de politiepost in het Paleis ingedreven. Dat ging verre van zachtzinnig en onder luide toejuichingen van omstanders. Ook daar zijn foto's van. (Er zijn sowieso veel foto's van de gebeurtenissen op en rond de Dam; menige fotograaf en filmer was er die vrolijke morgen opuit getrokken om de inhuldiging van de bevrijders vast te leggen. Onder hen de bijna 29-jarige, later bekend geworden cineast Bert Haanstra.) Je ziet Duitsers schuchter met de handen omhoog op de grond zitten, als honden in bedwang gehouden door leden van de Binnenlandse Strijdkrachten.

Dat de burgerbevolking haar wraakgevoelens na jaren van vernedering en ellende de vrije loop liet, was minder opmerkelijk dan dat de BS tot zulke handelingen overging. Afsproken was dat de BS, een samenwerkingsverband van de belangrijkste verzetsgroepen, het ontwapenen van de Duitsers zou overlaten aan de Canadezen. Nu gebeurde toch waar de Duitsers bang voor waren. Het ene na het andere lid van de Wehrmacht werd opgebracht door lieden die in Duitse ogen niet veel meer waren dan onbehouden en onberekenbare types in blauwe overalls met een soort van omgekeerde beslagkommen op hun hoofd – minderwaardige quasi-militairen van wie geen correcte behandeling overeenkomstig het oorlogshandboek kon worden verwacht. Zo bleek ook wel. 'De militairen werden onder gejoel en gejuich van omstanders door de BS het paleis in geschopt en geslagen,' schreef een aanwezige later aan Het Parool.

De toen achttienjarige Theo Bosma liep door de Kalverstraat naar de Dam. Hij stuitte op de Spaanse ruiters voor De Groote Club. ‘Daarvoor stonden mariniers, ze werden door de mensen gesard, gepest,’ meldt Theo Bosma op de website de-dam-zevenmei1945.nl. Op filmbeelden is te zien hoe verschillende aanwezigen door elkaar liepen. Verdwaasde burgers, Duitse militairen, Binnenlandse Strijdkrachten, iedereen deed maar wat in een uitgelaten maar beladen chaos met overal wapens en een groeiend Wild-Westgehalte. Vaak handelden de BS zoals was afgesproken, kalmerend, gericht op ordehandhaving, gediensig. ‘Ongeveer twaalf uur passeerde een vrouw met heerenrijwiel en een gevulde jutezak,’ rapporteerde een commandant van de BS. ‘Plotseling een volksoploop en naar waarschijnlijkheid wenschte de burgerij zich van dit geval meester te maken aangezien de vrouw een Duitse was en voor de Wehrmacht had gewerkt, waarna door ons werd ingegrepen en zodoende bovengenoemde goederen in ons bezit kwamen.’ De BS’er voorkwam dat de volksoploop er met tachtig kaarsen, twee batterijen en een pak lucifers vandoor ging, ‘bovendien 1 heerenrijwiel’. Fijn – maar zo ging het lang niet altijd.

Ongewenste ontwapening

Er gebeurde nu veel tegelijk, en wel zoveel dat van een exacte en betrouwbare reconstructie geen sprake meer kan zijn. Getuigen spreken elkaar tegen, op veel documenten ontbreekt een tijdsaanduiding of die klopt weer niet met andere documenten. De toen zestienjarige G.M.F. Theuwkens omschreef de gebeurtenissen op de Dam in een brief aan NRC Handelsblad aldus: ‘Ik stond niet ver van De Groote Club toen er midden in het gewoel een Duitse marineman, bewapend met een machinepistool, kwam aanrijden. Hij werd aangehouden en men trachtte hem te ontwapenen. Hij stapte af en met zijn wapen in de aanslag, klaar om te schieten. Voordat het echter tot een schietpartij kwam, werd de marineman door een Amsterdamse politieagent in zijn been geschoten. In hoeverre dit incident heeft bijgedragen aan het daarop volgende drama weet ik niet.’ In ieder geval heeft brievenschrijver Theuwkens de twee feiten ‘altijd aan elkaar’ verbonden.

Het kan zijn. Ook vrouwen speelden een rol. Achter het immense, carrévormige gebouw van De Groote Club loopt een smal steegje tussen hoge muren naar de Nieuwezijds Voorburgwal. De nooduitgang. Via dit pijpenlaatje moet menig damesbezoek zich stiekem in het avonddonker bij de herensociëteit hebben gemeld. Verhalen over minnaressen van prins Bernhard en prins Hendrik doen de ronde. In de oorlogsjaren ging dat ook zo. Op 7 mei 1945 nam een vrouw

afscheid van een Duitse marinier op de plek waar het steegje uitkomt op de Nieuwezijds. Dat was onwijs, na de bevrijding konden ‘moffenhoeren’ zich beter verstoppen. ‘Het werd gezien door BS’ers,’ aldus een brief van een getuige in het archief van het Verzetsmuseum. ‘Ze gingen naar dat meisje toe om haar te pakken. Toen begon die Duitser te schieten en werd er door de BS’ers vanaf het Geldkantoor geschoten.’ Het Geldkantoor – tegenwoordig een filiaal van Albert Heijn – was een massieve en strak vormgegeven dependance van het meer gotische en renaissancistische Hoofdpostkantoor ernaast. In beide gebouwen zaten ex-verzetslieden. Die hadden de gebouwen deze ochtend – op eigen gezag – al overgenomen van Duitse militairen om hen vervolgens naar de politiepost in het Paleis te brengen.

Deze ongewenste ontwapening door BS’ers zal hebben bijgedragen aan het kwaad en/of bang maken van de Duitsers in De Groote Club. En daar bleef het niet bij. Op het Damrak bemoeiden zelfs groepjes burgers zich met de aanhouding van loslopende Duitse militairen. Op de Nieuwezijds werd een Duitse legerauto die uit de richting van het Centraal Station was komen aanrijden tot stoppen gemaand door BS’ers. De twee inzittenden werden met de handen omhoog naar het Paleis geleid, en zo ging het maar door.

Gekrijs der vrouwen

Intussen speelde zich iets af op de Dam wat deze dagen in praktisch alle steden van het land te zien was. Vrouwen en meisjes die met Duitsers waren omgegaan, werden kaalgeknipt. Er is een filmpje gevonden waarop te zien is hoe enkele meisjes met besmeurd gezicht de trap van het spreekgestoelte op de Dam moeten bestijgen om zich te schande te laten zetten. Onduidelijk of dit op 7 mei was. Feit is dat mensen onafhankelijk van elkaar het kaalknippen van ‘moffenhoeren’ zeggen te hebben gezien, en wel vlak bij De Groote Club én vlak voor het moment dat het oorverdovende gekletter van de mitrailleurs losbarstte. Een van hen was Paul Marquenie. Tot zijn verbazing is de bevrijding van Amsterdam naderhand ‘overtrokken ten nadele van de Duitsers’, zoals hij aan WO2-historicus Loe de Jong scheef. ‘Nergens heb ik de ware toedracht gelezen.’ Vanuit het Rokin werd een lege vrachtwagen de Dam opgereden, zag de toen 24-jarige Marquenie, en ‘op deze voortgeduwde wagen, waren aangevoerd onder grote hilariteit van het publiek, vrouwen die omgang met Duitsers hadden gehad.’

De schoonvader van Marquenie zag de kar komen en zei tegen zijn dochter: ‘Dit wordt foute boel, we gaan hier weg.’ Anderen stroomden juist toe. ‘Deze

vrouwen werden berecht voor een soort tribunaal,' schreef Marquenie aan De Jong. 'De hoofden werden kaalgeknipt en gemenied. Dit gebeurde niet zo zachtzinnig. Het bloed stroomde over hun gezicht. De vrouwen schreeuwden en riepen om hulp. Dit alles onder ogen van de Duitsers. De afstand bedroeg niet meer dan veertig à vijftig meter. De Duitsers riepen om de vrouwen met rust te laten, dit gebeurde echter niet. De BS'ers liepen om het Paleis. Enkelen stonden bij het draaiorgel met geladen geweren of iets dergelijks. Het tumult en gekrijs der vrouwen werd heviger.'

Weer een andere getuige zag een Duitse officier uit het gebouw van De Groote Club regelrecht op het volksgericht aflopen. De militair eiste dat het kaalknippen en mishandelen stopte. Hij werd uitgelachen. De mensen drongen naar voren. Getuige Marquenie zei later: 'En als je dan gaat roepen: dit doen wij met jullie ook, dan vraag je om nariigheid.'

Het slot van Marquenie's brief zou Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog niet halen. Er staat: 'Mijn bedoeling van dit verhaal is, indien de Duitsers niet getart waren, was m.i. niets gebeurd.'

Getart. De Duitse officier draaide zich om. Hij liep het hoekpand bij de Kalverstraat weer in, gevolgd door de bewaker bij de Spaanse ruiters, en toen beiden achter de hoge toegangsdeur aan de Paleisstraat waren verdwenen, de zwerige trappen op, langs kroonluchters en nissen met ranke stenen beelden, voorbij een daklicht van glas-in-lood, ging het Stützpunkt dicht.

Er werd nog meer getart. 'De Duitsers voelden steeds meer het onbehagen en de veelzeggende gebaren bij de bevolking,' schreef een aanwezige op de Dam later in de regiokrant De oud Amsterdammer. 'Die liet openlijk blijken dat zij wraak wilde nemen voor het leed dat zij had ondergaan.' Hij stond op de hoek met de Nieuwendijk en daar was het gejoel van de mensen 'duidelijk aanwezig'. Achter het Paleis, op de hoek Paleisstraat-Spuistraat en dus vlak bij De Groote Club, werden twee leden van de Kriegsmarine aangehouden. Een fotograaf legde vast hoe de Duitsers met de rug tegen de muur en met de handen omhoog moesten staan. Op een afstand van tien meter keken Amsterdammers toe, het zal een bevrijdend gezicht zijn geweest de voormalige bezetters daar zo machteloos te zien. Hun fiets – misschien gestolen tijdens de bezetting – netjes tegen de muur. Een stuk of vier BS'ers hielden hun stenguns op de ongehelmden militairen gericht. Deze moesten hun wapens afgeven. Dat dezen ze. Een andere militair weigerde en begon volgens de Volkskrant te schieten, wat hem op een fataal tegenschot kwam te staan: 'Een woordenwisseling. Heftige gebaren. Toen viel

het Duitse schot. Het publiek deinsde terug. Een tweede klap. In volle lengte tuimelde de Duitser op de grond: een thans legaal geworden kogel had hem geraakt.'

Even later verscheen een mitrailleur op het balkon van De Groote Club.

Dekking achter het draaiorgel

Volgens de mythe werd opzettelijk op de menigte geschoten. Als dat zo is, deed de schutter dat bijzonder slecht. Of heel kort. Met zijn zware automatische wapen had hij zonder veel moeite een bloedbad kunnen aanrichten dat veel omvangrijker was dan de naar schatting twintig doden die er nu vielen. Kwestie van de driepoot uitklappen, de MG 34 erop bevestigen en met acht à negenhonderd schoten per minuut en een schootsafstand van wel 1200 meter om je heen maaien tot de patroonband leeg is. Vele honderden zouden er te betreuren zijn geweest. Juist op dit gedeelte van de Dam zag het zwart van de mensen – aanraakbaar dichtbij – en het schieten hield lang aan. Richtte de militair zijn moordwapen wel op de burgers? 'Eerst schoten de Duitsers over de hoofden,' schreef Paul Marquenie in 1968 aan Loe de Jong, en dat beeld wordt bevestigd door Gijsbert van Hall in zijn memoires. Hij noteerde 'dat van het dak van de Nieuwe Kerk allemaal scherven afsprongen' en het dak van de kerk is zeer hoog. Volgens andere waarnemers werden ook elders inslagen op tien à twaalf meter hoogte geconstateerd.

Ex-verzetsstrijder Van Hall, die twaalf jaar later burgemeester van Amsterdam zou worden, had er vanaf de hoogste verdieping in De Industriele Club goed zicht op. De Industriele Club zat aan de andere kant van het Rokin, schuin tegenover Hotel Krasnapolsky, en was in 1913 opgericht als sociëteit voor de nieuwe stadselite. Later zouden beide herensociëteiten fuseren tot De Industriele Groote Club en gehuisvest zijn in het pand vanwaaruit Van Hall uitkeek over de tragedie, de wilde paniek van vluchtenden die elkaar onder de voet liepen, van fietsen die werden vertrapt, van rondslingerende schoenen en hoeden, van gillende mensen achter de kiosken bij het Damplantsoen, achter een wagen met daarop een statief met filmcamera, over elkaar buiteland, schreeuwend, gillend, van de algehele ontredding en doodsangst, van een tweejarig meisje dat tot ontzetting van haar ouders alleen over het leeggestroomde plein liep, totaal de weg kwijt, naar men later zou zeggen omdat ze nog een ijsje wilde. Bij de Nieuwendijk stond een verlaten handkar met ijs. De peuter werd niet geraakt.

Het dak van de Nieuwe Kerk, waar de scherven vanaf sprongen, was dichtbij de

Nieuwendijk, de plek waar aanwezigen zagen dat ‘lieden’ hun geweren in de aanslag hielden. Daar bevond zich het recruteringsbureau van de SS. Aan de gevel van waar nu H&M zit, priemden de letters SS scherp omhoog. De lieden waren BS’ers. ‘Geweren worden gericht, allen stuift uiteen. Even later knallen schoten. Enige mensen vallen neer. Op de Nieuwendijk kruipt een gewonde weg. Op de Dam blijft een man bloedend liggen.’

Tegelijk richtten andere BS’ers op het plein hun geweren op De Groote Club. Zij, aldus Marquenie, ‘zochten dekking achter het draaiorgel en schoten naar het balkon’. Een vuurgevecht volgde. Op hetzelfde moment stooft ook een menigte op de Nieuwezijds Voorburgwal uiteen. Uit diverse deuren en ramen van de herensociëteit werd geschoten, ook vanaf het dak – waar de leden van de Kriegsmarine drie uur eerder nog zo relaxed naar de Engelse verkenners hadden staan kijken – en niet alleen naar de Dam, maar ook naar de Nieuwezijds. Van al die kanten werd teruggeschoten door BS’ers. De ordehandhavers, in hun blauwe overalls en om hun bovenarmen rood-wit-blauwe banden, schoten soms ook als eersten, bijvoorbeeld achter het Paleis op een ‘kleine Wehrmachtsauto met daarin twee marinesoldaten’, zoals Trouw de volgende dag zou melden.

Over en weer gepaf

Tijdens het vuurgevecht kwamen over het Rokin twee overvalauto’s van de Grüne Polizei aangereden. ‘Bewapend maar niet schietend’ volgens een BS’er. Enkele leden van de Binnenlandse Strijdkrachten, in stelling bij De Industriële Club maar onzichtbaar voor Gijsbert van Hall, openden het vuur op beide wagens. ‘Een van de Grüne sneuvelde daarbij in elk geval. Hij tuimelde links van de wagen af op het asfalt tegen de vluchtheuvel aan. Het lijk is enkele minuten later door de NBS geborgen. (De BS heette officieel Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, red.). Het werd door 3 man naar de Ind. Club gesleept. Het salvo van de NBS heeft de Grüne Polizei kennelijk eenige verwarring bezorgd. Een van de wagens althans reed het orgel aan, dat deerlijk gehavend zielig door zijn wielen zakte.’ Arm Snotneusje.

In de Raadhuisstraat bromde een Duitse wagen met de gehate, want wrede Grüne Polizei aan boord richting het Paleis. Die komen meevechten, dacht de een; ze rijden daar bij toeval, meende de ander. Hoe het ook zij, enkele BS’ers aarzelden geen moment en namen de auto onder vuur. De chauffeur werd geraakt, zijn auto strandde op de afrastering langs het Geldkantoor. Iedereen schoot op iedereen, leek het wel. Volgens een Duitser van een met kogels doorzeefde auto had hij in de hele oorlog niet een dergelijk spervuur

meegemaakt. Het werd nog gekker, schreef Trouw, toen na een tijdje ook de Wehrmacht en de SS – lang geen bevriende instanties – elkaar onder vuur begonnen te nemen. Een Duitse matroos kwam aanfietsen en opende van de weeromstuit het vuur op het Paleis. Als in een belegerd kasteel schoot de Kriegsmarine in De Grote Club vanaf balkons, vanaf het dak en uit ramen aan de voor en achterkant. ‘De Duitsers hadden hun mensen over de daken verspreid en mijn mensen zaten ook op de daken,’ zei de voormalige verzetsman en geboren Oostenrijker Heinrich Trampusch in 1981 tegen Vrij Nederland. ‘Het werd een onzinnig over en weer gepaf.’

‘Ook zag ik de BS schieten op Duitse wagens waarin Duitse soldaten zaten op banken,’ herinnerde Paul Marquenie zich later. ‘Ik zag Duitse soldaten dood of gewond uit de rijdende auto’s vallen. Dit schieten had in het geheel geen zin.’

Bonte verzameling krijgers

Menige BS’er schiet met een gretigheid alsof hij op deze mogelijkheid heeft gewacht. Dat is ook zo. Het woord Strijdkrachten was niet zomaar gekozen. Na de invasie van Normandië in juni 1944 en de destijds snel verwachte ondergang van het Duitse leger werd net als in andere landen ook in Nederland een ondergronds leger gevormd. Het leger zou gedeeltelijk uit verzetsgroepen bestaan, uit wat men in Londen de ‘beste Nederlanders’ placht te noemen. Deze mannen zouden ‘schouder aan schouder’ met de oprukkende geallieerden gevecht leveren met de Duitse agressor en zo Nederland helpen te bevrijden. Na de oproep van de koningin om de klassiek-Nederlandse verdeeldheid in het verzet op te geven en zich gebroederlijk onder het opperbevel van prins Bernhard in te zetten voor de bevrijding van het vaderland, was het schikken, protocollen doornemen, wachten en nogmaals ontzettend lang wachten.

Volgens de richtlijnen zou er sprake zijn van gevechtsterreinen, van ontmoetingsgevechten in straten en stegen, van gevechten om huizenblokken, belangrijke gebouwen en pleinen, van gevechten van man tegen man. Maar voorlopig viel er boven de grote rivieren geen geallieerde tank te bekennen. Het oprukken van Amerikaanse, Britse en Canadese troepen vanuit het zuiden stakte achter Maas en Waal, waarna de spoorwegstaking en beslissingen op het hoogste militaire niveau ertoe leidden dat het gebied boven de rivieren werd geïsoleerd en de hongerwinter zijn intrede deed. Intussen waren de Binnenlandse Strijdkrachten tot ongekende proporties opgezwollen: ondanks het verbod om nieuwe leden toe te laten, wist menige ‘septemberridder’, nu de vijand al bijna op zijn rug lag, de strijdkrachten binnen te dringen.

Met al die opportunisten en vrijbuiters in de BS werd de discipline een lastiger onderwerp naarmate de hongerwinter meer om zich heen greep. Majoor Carel Overhoff, commandant van Amsterdam, klaagde over 'een afnemende paraatheid van het apparaat als geheel en van de personen individueel'. Het wachten 'werkte ook bij ons deprimeerend', sterker: 'Eigenmachtig optreden, inbeslagnemingen te eigen bate, diefstallen waren aan de orde van den dag.'

Zo sleept het illegale leger zich naar het voorjaar van 1945, als een bonte verzameling krijgers die weinig meer met elkaar gemeen hebben dan het verlangen een voorname rol te spelen in de nakende triomf. De onderlinge communicatie is gebrekkig, de neiging bevelen van hogerhand te accepteren gering en op een gegeven moment wordt zelfs de verdeling van een 'partij spek' het lijdend voorwerp van heftige correspondentie vol verdachtmakingen. En als het ruziën daarover eindigt, blijkt opeens dat van enige officiële strijd geen sprake zal kunnen zijn. Militair-strategisch verschuiven de belangen radicaal. De geallieerde bevelvoerders besluiten West-Nederland letterlijk links te laten liggen en na de bevrijding van Oost- en Noord-Nederland door te stoten naar Noord-Duitsland. In het drassige Westen van Nederland is het lastig oprukken met zware tanks en bovendien dreigen de Duitsers de boel onder water te zetten. In de kop van Noord-Holland staat de Wieringermeer al blank, net als Walcheren in Zeeland, en aangezien de Duitsers de belangrijkste sluizen en dijken onder controle hebben rond het land beneden de zeespiegel, is er weinig voor nodig om een ramp van ongekeerde omvang te ontketenen.

Duitse chantage

In plaats van oorlogvoering in het dichtbevolkte, kwetsbare Westen, met de kans op jarenlange onbewoonbaarheid na de victorie, sluiten de geallieerden na geheim overleg een akkoord met de Duitsers. Het moet wel. West-Nederland is zo goed als uitgeput. In steden als Amsterdam is er eind april vrijwel geen eten meer. De Centrale Keukens kunnen niets meer uitrichten door gebrek aan brandstof. De honger heeft de mensen slap gemaakt, hun weerbaarheid gesloopt, naar schatting 2500 inwoners zijn de afgelopen maanden bezweken aan ontberingen. Sommigen vallen zomaar dood op straat neer.

De Duitsers staan voedseldroppings toe om de hongerende bevolking te helpen en de 57-jarige veldmaarschalk Bernard Montgomery belooft de Duitsers dat ze op een later tijdstip correct, dus door geallieerde militairen, zullen worden ontwapend en afgevoerd in die Heimat. De BS'ers zullen op het uur U een ondergeschikte rol moeten spelen. Eind april 1945 is dat de enige conclusie die

ze kunnen trekken als ze merken dat de geallieerde bevelhebbers zijn bezweken voor de Duitse chantage. In hun blauwe overalls zullen ze achter foute Nederlanders aan mogen, maar Duitse militairen moeten zij met rust laten. Geen oorlog in de stad. Niet nu de Canadezen ieder moment de Grebbelinie, de noord-zuid-lopende verdedigingslijn ten oosten van Utrecht, kunnen oversteken. Die troepen worden pas op zijn vroegst op maandag 7 mei verwacht en tot die tijd zijn de Duitsers de enigen die openlijk gewapend mogen zijn.

Met die peuk in zijn mond

Al snel na het nieuws over de Duitse capitulatie op vrijdagavond trekken Amsterdammers zingend en dansend de straat op. Begrijpelijk – als Duitsland de strijd opgeeft, is er alle reden om te denken dat de oorlog voorbij is. Maar met dat nieuws is de stad in de praktische zin van het woord nog lang niet bevrijd. In dit machtsvacuüm is vrijpostigheid riskant; de Duitsers weten niet beter of hun gezag is tot nader order zoals die de afgelopen vijf jaren is geweest. Op verscheidene plekken schieten ze op burgers die zich na spertijd buiten begeven. Het eerste slachtoffer van de verwarring heet Annick van Hardeveld. Deze 21-jarige koerierster fietst in haar roekeloze blijdschap na het BBC-bericht met de Nederlandse vlag om haar schouders door de binnenstad en wordt doodgeschoten. De volgende dag, zaterdag 5 mei, ontrolt zich een kort maar hevig vuurgevecht in de Valkenburgerstraat. Daar, achter het Waterlooplein, schieten BS'ers en Grüne Polizei op elkaar met als gevolg vier dode Nederlanders en naar men zegt een veelvoud daarvan aan Duitsers. Wie nu eigenlijk met knallen begon is nooit opgehelderd. Op even schimmige wijze komen dit weekend Nederlanders en Duitsers om het leven na schietpartijen op de Amstelveenseweg, bij de ingang van het Vondelpark. Tegen de afspraken in worden ook hier Duitsers ontwapend en opgesloten, wat andere Duitsers weer tot geweld aanzet.

Zo zijn er vele plekken in de stad – en trouwens ook in andere steden en dorpen – waar de BS zich lang niet zo terughoudend opstellen als de bedoeling is en waar zich 'zinloos heen en weer gepaf' voltrekt. Neem die man met de peuk in zijn mond. Hij lijkt symbool te staan voor alles wat er mis is met de BS. Op archiefbeelden kom je hem tegen in zwart-wit, een vrijbouter met zijn stengun in de aanslag. De man op de Nieuwezijds Voorburgwal beleeft zijn finest hour, dat zie je zo. Nu kan het nog. Deze dagen, dit vacuüm tussen de Duitse capitulatie en de komst van de Canadezen, doet niemand hem wat. Onder de zware, zwart geschilderde helm van voor de oorlog staat het bol van de heroïek, van het verlangen naar gevaar, van jij of ik. Het juk is afgeworpen en nu is hij de baas

over het asfalt onder zijn voeten. Zowel de Canadezen die onderweg zijn als de Duitsers die hun ondergang niet willen toegeven kijken op hem neer – hij weet het en dat maakt hem grimmig.

Dikke kans dat hij kameraden heeft verloren en dat al zijn verdriet, alle ellende van honger en kou, van ontberingen en bovenmenselijk geduld hem nu maling laten hebben aan al het bovengeschikte. Een staakt het vuren overeenkomen met de Duitsers was niet beloofd, het is krankzinnig, immoreel, minderwaardig – het is verraad. Vandaar die peuk. ‘Liever in de strijd ten onder gaan dan de schande van onderhandelingen te beleven.’ Zo had een BS’er het gezegd en zo lijkt de man met de peuk, als je hem bezig ziet op de Nieuwezijds Voorburgwal, het ook te zien.

Diepe lederen fauteuils

De stad dreigt op te gaan in een kolkende anarchie en dat blijft uiteraard niet geheim bij de Kriegsmarine in De Groote Club. De zeemilitairen staan in telefonisch contact met commandoposten elders in Amsterdam, ze horen de geluiden op het plein, ze zien loslopende BS’ers zoals de man met de peuk, ze weten (of zien zelfs met eigen ogen) dat in de nabijheid Duitse militairen worden ontwapend, weggeduwd en uitgelachen. Hoogst waarschijnlijk hebben ze de – terechte – indruk dat de leiding van de BS de controle op haar ‘strijders’ kwijt is en dat ieder moment van alles kan gebeuren.

De voorafgaande dagen raakte de Kriegsmarine al geïrriteerd door het bouwen van de ‘feesttribune’ en de muziektent voor het Paleis. BS-officier Peter van der Reijden had zich al verbaasd over het timmeren van feestattributen voordat de bevrijders in zicht waren, zeker als het zo, bijna pesterig, onder het oog van de Kriegsmarine gebeurde. Maar de burgemeester had het bevolen, schreef Van der Reijden later. Als dat zo is, dan mag een van de eerste beslissingen van de op 5 mei benoemde burgemeester Feike de Boer een dramatische misser worden genoemd. De Boer is een 53-jarige liberaal uit Goingarip in Friesland, directeur van de Stoomvaart Maatschappij ‘Nederland’ en, warempel, opgeleid bij de marine. Kennelijk voelt de voormalige verzetsman Feike de Boer de situatie onder zijn Duitse collega’s in De Groote Club niet goed aan, om maar te zwijgen van die onder de bevolking. Hij wimpelt de waarschuwingen van Van der Reijden af: de feesttent en het spreekgestoelte moeten er komen.

Voor de Kriegsmarine is het of de ondergang van het Derde Rijk hen ter plekke nog even wordt ingepeperd. Op hun laatste eilandje in Amsterdam, omgeven

door Spaanse ruiters als landmijnen in een vijandige omgeving, lijkt de wereld steeds kleiner te geworden. De eerst nog zo trotse Kriegsmarine wordt al lange tijd als kanonnenvlees gebruikt voor de verdediging ter land – een domper voor het corps dat zichzelf als een elite ziet. Ondanks de manmoedige strijd tegen de superieure Britse vloot zijn relatief weinig marinemensen geëerd en op de een of andere manier zitten al deze frustraties in mei 1945 opgehoopt in het prachtige pand van De Groote Club op de Dam.

Of liever, in het niet meer zo prachtige pand. In januari 1942 was het nog mooi, toen Duitsland de oorlog leek te winnen en de herensociëteit werd gevorderd door de Marine Standortverwaltung Haarlem. De Duitse marine had een logeeradres nodig waar de staf kon verblijven als er schepen ter reparatie in de Amsterdamse haven lagen, en zoals gebruikelijk pikten ze dan iets moois in. De Groote Club Doctrina et Amicitia, zoals de sociëteit voluit heette als gevolg van een fusie in 1922, ademde in alles de grandeur en het succes van de nieuwe hoofdstedelijke bovenlaag van rond de eeuwwisseling. Het in 1914 opgeleverde gebouw had misschien als nadeel dat het een eindje verwijderd lag van zowel het hoofdkwartier van de Hafenkommendant – aan de overkant van het IJ – als van het marinecomplex op Kattenburg, maar hier aan de Dam zaten de stafleden aangenaam in het stadscentrum, prestigieus en comfortabel. Met zesentwintig slaapkamers op de tweede, en met een diner-, een conversatie- en leeszaal op de eerste etage en overal diepe lederen fauteuils zou het hen aan weinig ontbreken. Het personeel op de hoogste verdiepingen stond altijd ter beschikking en continuïteit was er in zekere zin ook: net als voor oorlog was de toegang verboden voor vrouwen en Joden.

Maar in mei 1945 is het gebouw van binnen kaal en troosteloos. De wijnkelder is leeg, de boekenrekken in de bibliotheek zijn vervangen door geweerrekken, veel meubels zijn verwijderd of opgestookt als brandstof en het meeste aan tafelzilver, kostbare boeken, schilderijen en tapijten is ondergebracht in woningen van bevriende functionarissen. Van de eerst zo opgewekte stemming is niets over. Geen Nederlander meer die zich vrijwillig bij de Kriegsmarine meldt of die maar wat graag komt werken in de haven. De tijd dat stafleden van de Nederlandse marine voor zo'n correcte overdracht zorgden – inclusief gedetailleerde beschrijvingen van kluisen en alarminstallaties op het marinecomplex – lijkt een eeuw geleden.

Ook van het moreel is weinig over. Tijdens de hongerwinter zijn leden van de Kriegsmarine aan het roven geslagen om aan wat extra eten te komen, in de

rosse buurt heeft zich het soort incidenten voorgedaan dat je krijgt als je zeevolk langere tijd aan land hebt. De Groote Club heeft iets van een toevluchtsoord gekregen. Het zit bomvol met marinemensen die op het einde van de oorlog eerst vanuit België en Frankrijk naar het Marine Auffanglager in Zwolle zijn gestuurd, om van daaruit, toen de geallieerden in april naar Oost-en Noord-Nederland oprukten, ten einde raad naar de vesting Amsterdam te vluchten, dan wel daarheen te worden gezonden. Zo zit je in Restaurant Jansen aan de Stationsstraat 1 in Zwolle en zo slaap je aan de Paleisstraat 1 in Amsterdam. Voor de 2. Marine-Landeschützen-Kompanie Sudholland zou het de zoveelste plek zijn geweest. Deze compagnie is eerst in de zomer van 1943 van Vlissingen naar Papendrecht getransporteerd, voor zowel bewakingsdoeleinden als commandotaken. De gemiddelde leeftijd is vijftig jaar, lang niet iedereen is vlot ter been en eigen vervoersmiddelen zijn er ook al niet. Na de inval in Normandië sleept het vermoeide gezelschap zich naar Dordrecht, waar het vervolgens wordt verjaagd, om zijn behuizing na terugkeer vernield weer aan te treffen. De panden worden opgeknapt maar het werk is nog niet gedaan of men moet naar de St. Antoniusschool in Zwolle.

Een dilettantengezelschap

Al dergelijke losse eenheden en verdwaalde marinemensen worden in Amsterdam toevertrouwd aan Oberleutnant Claasse. Hij is een al wat oudere commandant uit Bremen, die op zijn beurt al jarenlang op verscheidene plekken heeft gezeten en die nu de grootste moeite heeft de boel in het gareel te houden. Van de inmiddels drieduizend marinemensen in Amsterdam bevinden zich op maandag 7 mei twee- tot driehonderd man in De Groote Club en die verbazen zich over – ergeren zich aan – de sfeer op de Dam. De BS-commandant afdeling centrum, luitenant kolonel Van der Reijden, noemt het in zijn verslag een ‘kermisstemming’. De plaatselijke BS-officier Van der Reijden vaardigt eerst – ten overvloede, zou je zeggen – het verbod uit ‘om van de vuurwapens gebruik te maken, behalve in het geval van een directe aanval door de Duitsers’. Om vervolgens te zien hoe een groep BS’ers op eigen gezag het Paleis en de twee daarachter gelegen gebouwen het Hoofdpostkantoor en het Geldkantoor in bezit neemt. Van der Reijden vond dit een ‘dilettantengezelschap met telkens een anderen commandant’, dat er evenwel in slaagt tientallen Duitsers, ontwapend en met de handen omhoog, de politiepost in het Paleis in te dirigeren.

De joelende massa onder het balkon, de kaalgeknipte moffenhoeren, het uitlachen van Duitse militairen en de schoten die links en rechts weerklinken vormen een cocktail die naar gif smaakt. Als gif dat ieder moment het steunpunt

van de Duitsers kan binnendringen. Een jonge moeder die over het Damrak komt aanlopen, ziet daar leden van de Ordnungspolizei vanaf een truck in de lucht schieten. Een fataal bezweringsmiddel. ‘De mensen renden alle kanten op,’ schreef ze later. ‘Op hetzelfde moment dachten de marinesoldaten, die gelegerd waren in De Grootte Club, dat hun collegasoldaten op de Dam werden beschoten.’

Misschien is dat de druppel. Een bittere, ironische druppel.

Lichamen en kledingstukken

Als het de anonieme Duitser in De Grootte Club te veel wordt en hij zijn mitrailleur op het balkon zet, is de verantwoordelijke Kommandant Claasse niet aanwezig. Was Claasse er maar wel geweest. Tot maandagmiddag drie uur heeft Claasse zich laten kennen als een Oberleutnant die vooral geen toestanden wil. Hij wil naar huis, naar vrouw en kinderen in Noord-Duitsland. Wat Claasse betreft waren de Canadezen er al lang en zo lijkt het alsof hij evenzeer naar de bevrijders verlangt als de Amsterdamse bevolking die hij heeft helpen terroriseren. Wapens netjes afgeven, geen schot hoeven lossen en dan als een krijgsgevangene afgevoerd worden is wat Claasse wil. Na vijf jaar over de wereld te hebben gezworven heeft hij geen zin om vlak voor de eindstreep dood te gaan.

Maar Claasse is er niet en zo kan hij de waarschijnlijk doodsbenauwde ondergeschikte niet tot de orde roepen. Ingenieur Claasse is op bezoek bij de Hafekommandant in het IJpaviljoen in Noord. Dat krijgt BS’er Van der Reijden te horen als het oorverdovend geknetter is begonnen en hij in vliegende vaart contact opneemt met Hafekommandant Alexander Stein. Als deze Fregattenkapitän van de schietpartij hoort, wordt hij eerst woedend over zoveel Schweinerei van zijn landgenoten. Dan zegt hij dat Claasse al onderweg is naar de Dam. ‘Claasse heeft de zaak, met groot risico voor eigen leven, tot kalmte gebracht en verder ook alles gedaan om verdere uitpattingen te voorkomen,’ zal BS-commandant Van der Reijden later noteren.

Wat Claasse precies te bespreken had in het fraai gelegen paviljoen aan het IJ is onbekend gebleven, maar het doet er ook niet toe. Feit is dat hij de geschiedenis een slechte dienst heeft bewezen door even weg te zijn.

Als Claasse zijn mannen weer een beetje onder controle heeft, is de Dam een desolaat oord van lichamen en kledingstukken en verlaten kinderwagens, van gekerm en bloed, van verpleegsters en padvindsters die met witte vlaggen op de

getroffenen proberen af te gaan om hulp te verlenen. Winkelruiten zijn bezweken door de druk van de mensenmassa, de feestvierders die even tevoren nog zo'n plezier hadden, liggen nu naast en op elkaar in De Bijenkorf en in de Nieuwe Kerk. Het is verschrikkelijk. Zelfs Het Snotneusje wordt gebruikt als rijdend schild om in de buurt van gewonden en doden te komen. Het draaiorgeltje uit de Jordaan is door meerdere kogels geraakt.

Zo nu en dan wordt er opnieuw geschoten, zoals een bosbrand die eindelijk lijkt te zijn gedoofd ineens weer op kan laaien. Hoe oorzaak en gevolg precies in elkaar grijpen, weet niemand, maar Carel Overhoff, de BS-baas van Van der Reijden beseft heel goed dat de stad hiermee ten onder kan gaan. Nog even en heel Amsterdam wordt het toneel van schietpartijen. Te veel wapens, te veel angst, te veel bereidheid om het kleinste signaal op te vatten als een uitnodiging de trekker over te halen.

Gelukkig is het stafkwartier van de Binnenlandse Strijdkrachten vlakbij, in de Warmoesstraat bij Hotel Krasnapolsky. Daarom kunnen Van der Reijden en Overhoff snel tot actie overgaan. Gelukkig ook beschouwt majoor Overhoff het als zijn taak, zoals hij later zal noteren, het 'drama te beëindigen'. Ook beseft hij dat hier een hooggeplaatste Duitser aan te pas moet komen, iemand met overwicht op de schutters in De Groote Club. En wat goed dat hij Hans Schröder kent. Dr Hans Alfred Oskar Schröder is de 55-jarige Ortskommandant, een man van goede komaf en beschaving (voor zover je dat van bezetters kunt zeggen) en hij fungeert als coördinatiepunt van alle militaire activiteiten in de stad. Sinds zijn komst naar Amsterdam in maart 1941 is gymnasiast en jurist Schröder van de stad gaan houden en heeft hij bij veel Nederlanders de reputatie opgebouwd van een tactvolle en eerlijke figuur. Een vriend van de nazi's is Schröder allerminst, al is hij lid van de NSDAP, en met zijn afkomst van landeigenaren in Noordoost-Duitsland voelt hij zich eerder verbonden met de afgezette keizer dan met Hitler. De Oberleutnant wordt zelfs argwanend in de gaten gehouden door de Sicherheitsdienst. In het geheim heeft hij ervoor gezorgd dat Amsterdammers die gevaar liepen tijdig werden gewaarschuwd en daarnaast deed hij alles om verwoestingen in de stad te voorkomen. Na de oorlog zullen diverse vooraanstaande industriëlen in Amsterdam de geallieerden schriftelijk verzoeken deze hoffelijke Duitser een voorkeursbehandeling te geven en hem niet te zien als een oorlogsmisdadiger.

Naar deze Ortskommandant wil majoor Overhoff toe. De 53-jarige majoor en ex-verzetsman – een effectenhandelaar, tevens voorzitter van de Vereniging voor

de Effectenhandel – roept wachtmeester Jan de Jongh bij zich. Samen rijden ze op een motor met zijspan naar het Museumplein. Daar zetelt de macht van de bezetters. De vlakte achter het Rijksmuseum is een oorlogsgebied met schuttersputjes, loopgraven en, net als op de Dam, veel Spaanse ruiters. Aan de oostkant van het plein zijn bunkers gebouwd ter verdediging van de hoogste civiele autoriteit ter plaatse – gehuisvest in het Duitse consulaat (nu Amerikaans consulaat) op nummer 19 – en van de Feldgendarmerie en de Ortskommandantur op nummer 17 en 15. In het herenhuis op nummer 15 houdt Schröder kantoor. Met zijn buurman, de Kampfkommandant, heeft Schröder al tijden een slechte band, omdat de eerste het Befehl om Amsterdam desnoods geheel te verwoesten wil opvolgen, en Schröder niet. Volgens betrokkenen is de rivaliteit tussen de twee Duitse hoofdfiguren ‘grenzeloos’.

Dr Schröder heeft reeds enkele malen contact gezocht met de Binnenlandse Strijdkrachten om alles ordentelijk te laten verlopen. In die gesprekken toonde hij zich nerveus en wat kortademig. Net als marineofficier Claasse in De Grote Club heeft Schröder veel te verliezen, namelijk vrouw en kinderen. Hij is zelfs gescheiden en hertrouwd, hij correspondeert ook nog eens met een Belgische minnares – en hij ziet dus heel erg uit naar de Canadezen. Op de ochtend van deze zevende mei heeft Schröder nog adequaat meegeholpen om het vuurgevecht bij het SD-hoofdkwartier in Zuid te sussen. Overhoff kan verwachten dat Schröder alle medewerking zal verlenen om de rust op de Dam te herstellen. Dat gebeurt ook, maar niet door Schröder zelf. Als Ortskommandant is hij weliswaar de spil van de lokale Wehrmacht, maar niet iemand die bevelen geeft. Daarom krijgt Overhoff een Hauptmann van de Feldgendarmerie mee: als lid van de militaire politie kan de Hauptmann zelfs de hoogste Duitse officier die buiten zijn boekje gaat tot de orde roepen. Wachtmeester De Jongh geeft gas, de Hauptmann springt in het zijspan en Overhoff valt maar neer op de bagagedrager. Zo hobbelt het gezelschap van twee Nederlanders en een Duitser door de stad, op weg naar het centrum.

Hun pand verdedigen

Onderweg vertelt Overhoff over de schietpartij op de Dam. De Hauptmann van de Feldgendarmerie antwoordt vurig: ‘Natürlich wieder die verdammte Marine.’

Via de Leidsestraat komt het driemanschap op het Koningsplein, waar de mensen nog steeds uit de richting van de Dam komen rennen – het schieten is blijkbaar nog steeds, of weer, gaande. Op de Nieuwezijds Voorburgwal wordt de motor achtergelaten en zo lopen de drie mannen richting het Paleis, vanwege hun

Duits-Nederlandse samenstelling verbaasd nagestaard door voorbijgangers. Ze slaan rechtsaf de Paleisstraat in en duwen het prikkeldraad opzij. Eenmaal binnen begint de Hauptmann, aldus de memoires van Overhoff, ‘alles bij elkaar te schelden en te gelasten dat niemand meer één schot mocht afgeven’. Overhoff en de Hauptmann zien overal marinemensen ‘in alle staten van opwinding’. Maar waar is commandant Claasse? De vrede-stichters nemen de marmeren trap naar de eerste verdieping en daar treffen ze in de balkonkamer twee machinegeweren en diverse soldaten met helmen en wapens achter geopende ramen. De mitrailleurs staan gericht op de Nieuwendijk en De Bijenkorf. Wederom schreeuwt de Hauptmann. Die Schiesserei muss aufhören. Dan komt Claasse aangelopen, hij was op het dak. Het is hem kennelijk niet gelukt zijn mannen definitief af te laten koelen. De marineofficier is zenuwachtig en wijt het drama aan provocaties van terroristen, zoals de Duitsers de BS’ers noemen, aan de bestorming van het Geldkantoor achter het Paleis en aan beschietingen van De Grootte Club. Immers, verdedigt Claasse zijn ondergeschikten, volgens de capitulatievoorwaarden zijn de Duitsers verplicht de door hen bezette gebouwen ongeschonden over te dragen aan de geallieerden, en dus was het schieten geoorloofd. De marinemensen hebben in feite niets anders gedaan dan hun pand verdedigen.

Vervolgens wil Claasse weten hoe dit nutteloze schieten het beste kan worden gestopt. Hij wil hulp. Claasse is ‘doodsbenauwd voor schietpartijen’ en bij de BS in de Warmoesstraat kennen ze hem als iemand die ‘bij ieder schietpartijtje’ belt met het verzoek er een einde aan te maken.

Zijwaarts uit het zadel

Overhoff, wachtmeester de Jongh en de Hauptmann lopen gezamenlijk rond het Paleis en roepen zowel BS’ers als Duitse militairen toe onmiddellijk met schieten te stoppen. De Duitsers moeten zich verzamelen en zich rustig houden, de voertuigen waarachter zij zich verschuilen moeten zijstraten in worden gereden. Maar de BS’ers op de Nieuwezijds, in de Gravenstraat, de Nieuwendijk en achter De Bijenkorf krijgen ook nog het bevel zich subiet uit de voeten te maken en zich bij hun kwartieren te melden. Een ondergeschikte van Overhoff doet samen met Claasse hetzelfde, net zo lang tot het rond de Dam rustig wordt. Het is dan half vijf in de middag, anderhalf uur na het eerste salvo. De lijken zijn weggedragen, de gewonden afgevoerd naar het Binnengasthuis in het centrum. Daar is het een komen en gaan van beschoten en vertrapte Amsterdammers. Vandaag zullen de Canadezen niet meer verschijnen, zoveel is duidelijk, maar het oorpijnigende schieten is tenminste voorbij. De Dam is leeg, een doodse

vlakke.

Of is het niet voorbij? Nee, nog steeds niet, want vlakbij, voor het Centraal Station, is de veenbrand nog actief, en niet zo'n beetje ook. Overhoff, de Hauptmann van de Feldgendarmerie en marechaussee De Jongh spoeden zich met de motor en hun wapperende witte vlag over het Damrak naar het Victoria Hotel. Op de Prins Hendrikkade belanden ze in een kleine stadsguerrilla. In het plantsoentje voor de ingang van het Victoria Hotel schieten Duitsers vanuit schuttersputjes naar het station, en meer naar rechts, richting Sint-Nicolaaskerk. Zowel op CS als bij de kerk bevinden zich BS'ers die fanatiek terugschieten. Dat doen ze ook vanuit de richting van de Haarlemmer Poort en zodoende komt het zinloos heen en weergepaf uit alle hoeken en gaten. In het plantsoentje kermen gewonde Duitsers, enkelen bewegen al niet meer. Voordat majoor Overhoff weet wat er gebeurt, glijdt zijn motorbestuurder De Jongh zijwaarts uit het zadel dood op de grond.

'Ach, der gute Fahrer, schade, schade!' jammert de Hauptmann. Hij durft niet meer verder. Maar hij moet, de veenbrand mag niet verder gaan. Het vuurgevecht was onmiskenbaar beïnvloed door het schieten op de Dam en zo kan ook het schieten hier weer invloed hebben op andere plaatsen in de stad, als de schoten worden gehoord en aanleiding geven tot agressieve handelingen. Misschien hadden de BS'ers die ochtend niet moeten besluiten het Centraal Station te bezetten en daar honderden Duitse militairen te ontwapenen. Het voornaamste gevolg van hun handeling is dat enkele Nederlanders en mogelijk wel twintig Duitsers het leven laten in een stad waar een staakt-het-vuren geldt. In een stad met meer geruchten dan heldere nieuwsberichten, waar orders mogelijk wel worden gegeven maar niet goed overkomen of domweg worden genegeerd.

De Duitse en de Nederlandse officier brullen en gebaren dat het afgelopen moet zijn. Ze bezoeken de plekken rond het stationsplein waar geschoten wordt, wat niet meevalt gezien de zenuwen en gespannenheid aan beide kanten. Maar uiteindelijk zwijgen de geweren. De veenbrand dooft. In de namiddag van 7 mei 1945 komt de laatste oorlogshandeling op Nederlands grondgebied ten einde. Volgens schattingen zijn op deze dag over de vijftig mensen omgekomen, waarmee het de bloedigste dag voor Amsterdam is geworden, het bombardement op de Fokkerfabrieken uitgezonderd. Hoewel: oorlogshandeling, het was feitelijk geen oorlog meer, het was een schemering bij daglicht, een wrede en waarschijnlijk ook domme en onnodige uitbarsting van chagrijn en geweld, terwijl het juist zo fijn lenterde en iedereen alleen maar blij had moeten zijn en

opgelucht dat de narigheid voorbij was.

Schijnsel van gaslampen

Naar het gevoel van de nieuwe burgemeester Feike Boer zijn de Duitsers ‘heer en meester’ in zijn stad. Hij en zijn medebestuurders voelen zich ‘een beetje onzeker’, zal hij later toegeven, en De Boer ervaart dan ook ‘een zekere verlichting’ als hij om negen uur ’s avonds een Canadese stem hoort. Voor die verlichting valt iets te zeggen. Mogelijk is de burgemeester zijn besluit om feesttenten op de Dam te bouwen ruim voor het arriveren van de geallieerden nog niet vergeten. Of misschien vindt hij achteraf dat hij meer voorzorgsmaatregelen had moeten treffen met betrekking tot de Kriegsmarine in De Grote Club, dat is ook goed denkbaar. In ieder geval blijkt er dus een Canadese militair in de stad te zijn. Het is majoor Hamish Taite van het Eerste Canadese leger en hij heeft mayor De Boer gebeld en hem verzocht naar het stadhuis aan de Oudezijds Voorburgwal te komen. De majoor zelf is daar al. De burgemeester en zijn secretaris, beiden vermagerd, en de secretaris gezeten op het achterspatbord van zijn rijwiel zonder zadel, fietsen op massieve banden naar de Prinsenhof op de Wallen (nu Hotel The Grand).

Bij aankomst zien zij twee Canadese tanks in het schijnsel van gaslampen en vrijwel geheel bedolven onder enthousiaste kinderen. Binnen, in de vergaderruimte, blijkt de Canadees de enige gebruinde en weldoorvoede van de aanwezigen te zijn. Taite eist dat Dr Hans Schröder wordt ontboden. De Ortskommandant, woonachtig in Amsterdam-Zuid, verschijnt even later en biedt de Canadese militair een hand aan, die wordt geweigerd. Schröder is dat wel gewend – ook de eveneens aanwezige BS-commandant Overhoff had zijn hand al eens ingetrokken toen Schröder die van hem uitstak. De Ortskommandant accepteerde de situatie zoals die was – opnieuw.

‘Vandaag hebben uw soldaten hier in Amsterdam op ergerlijke wijze de beest uitgehangen en nog enige burgers gedood,’ sprak Taite. ‘Wilt u noteren, ten eerste, dat ik u voor dergelijk optreden persoonlijk verantwoordelijk stel en dat het bij herhaling bijzonder slecht met u zal aflopen.’ Voorts moeten alle Duitse militairen nog dezelfde nacht in kazernes worden geconcentreerd. Als dat morgenochtend niet blijkt te zijn gebeurd, wordt Schröder er persoonlijk op aangesproken. De Duitsers mogen vooralsnog hun wapens houden.

Hans Schröder klakt de hakken tegen elkaar, hij salueert en zegt: ‘Vielen Dank, Herr Major.’ De Ortskommandant draait zich ter plekke om en verdwijnt met

zijn adjudant in de inmiddels donkere stad. ‘Ziezo,’ zegt commandant Taite, ‘dat hebben we gehad. Hij was nogal tam, vond ik. Hij weet waarschijnlijk niet, dat die twee tanks van mij de enige geallieerde macht ten westen van Hilversum zijn en dat de rest morgen pas kan komen.’

In werkelijkheid is de correcte en betrouwbare Schröder alleen maar blij dat het gezag nu definitief uit Duitse handen is. Eindelijk geen spanningen meer, geen anarchie en wanorde en links en rechts brandjes hoeven te blussen. Ook Feike de Boer is blij. Voor hem is de aanblik van een bescheiden Ortskommandant na jaren van buigen en verbergen voor Duitsers ‘de onderstreping van het feit, dat het nu toch wel degelijk met de Duitsers was afgelopen’. ‘Het was voor Amsterdam werkelijk een historisch moment, en geen bevrijdingsscène heeft naderhand meer indruk op mij gemaakt dan deze.’

Maar impliciet krijgen ook de BS een oorvijs. Als generaal Foulkes hoort dat een van zijn Canadese militairen bij Amsterdam is gedood door een kogel uit een stengun – van een BS’er dus – geeft hij opperbevelhebber prins Bernhard een laatste waarschuwing. Nóg zo’n incident en de staat van beleg wordt afgekondigd, houdt hij de hevig protesterende prins van Oranje voor. Bij nader inzien blijkt het beschieten van een passerende Canadese auto door BS’ers geen dode, maar slecht een gewonde te hebben opgeleverd. Evengoed krijgen de BS-commandanten in de grote steden te horen dat de Strijdkrachten vanaf dinsdagochtend 8 mei slechts ongewapend de straat op mogen en dat bij overtreding hard zal worden opgetreden. Een oorvijs met vernederende trekken.

Niettemin lopen heel wat BS’er die dinsdagmorgen kalmpjes met hun stenguns door de stad. Ze bewaken onder andere De Groote Club als de Dam volstroomt met blije mensen rond de Seaforth Highlanders onder aanvoering van kolonel Irving Bell. Hollandse liedjes vullen het plein tussen Krasnapolsky en Paleis, notabelen spreken. Majoor Carel Overhoff prijst de Binnenlandse Strijdkrachten, burgemeester De Boer prijst de bevolking, de luid toegejuichte premier Gerbrandy prijst ons mooie vaderland. En als dan het Wilhelmus klinkt uit duizend kelen houden velen het niet droog. Niemand denkt meer aan de gruwelen van een etmaal eerder, aan de veenbrand die pas laat kon worden gedoofd. Niemand lijkt er verder nog bij stil te willen staan. Een enkeling wijdt nog woorden aan de oorlogsmisdaders in De Groote Club die berecht moeten worden. Maar er zijn tijdens de Drie Dwaze Dagen niet alleen in de schaduw van De Bijenkorf maar op zovele andere plaatsen mensen gesneuveld. Zelfs op de Dam was op 5 mei, twee dagen voor het beruchte schieten vanuit De Groote

Club, al geweervuur, aan de andere kant van het plein waar de SS'ers zaten. Om half tien in de ochtend werd, aldus een politierapport, door leden van de Nederlandse SS herhaalde malen op het aanwezige publiek geschoten. Er vielen vier slachtoffers. Oorzaak, volgens het rapport, de vreugdestemming onder de mensen. 'Of de slachtoffers gedood dan wel gewond waren kon niet worden nagegaan daar het niet mogelijk was in de nabijheid te komen.'

De nuchterheid van de politieman is illustratief voor de atmosfeer in de stad – er kunnen doden zijn gevallen maar daar valt verder niets meer aan te doen. Het overzicht ontbreekt. We moeten verder. Op een uiterst pragmatische, zelfs koele toon rondt het Amsterdamsch Dagblad, voorzetting van het illegale blad Radio Oranje, een verslag van de straatgevechten af met: 'Na onderhandelingen, gevoerd tusschen de commandanten der strijdende partijen, werd bekend gemaakt, dat het incident een gevolg was van een betreurenswaardig misverstand.'

Daar kunnen de mensen het mee doen. Niemand behalve de nabestaanden lijkt baat te hebben bij een gerechtelijk onderzoek omtrent 7 mei. Het napluizen van de toedracht zou onherroepelijk de rol van de BS ter sprake brengen en dan zou algemeen bekend worden dat vaak maar wat werd gedaan, dat er veel onduidelijkheid was, dat bevelen domweg niet werden opgevolgd. En dat alles onder de bezielende leiding van prins Bernhard. Het is misschien zoals Joop Bobeldijk, zoon van een doodgeschoten BS'er het op AT5 zei: 'Mijn vader is doodgeschoten zonder een logische reden. Zo'n oorlogshandeling in een naoorlogse situatie, ik kan dat niet rijmen.' Want ja: 'Niemand zocht het uit, pers noch justitie. Het was pure oorlogsmisdaad. Er viel zoveel te organiseren, het gezag moest worden hersteld. Het incident werd als een minder belangrijke zaak terzijde geschoven.' Bovendien: 'Het combineerde ook niet zo best met het vreugdegevoel dat de Nederlanders hadden moeten hebben.'

Geef mijn man terug

Het vreugdegevoel overheerst op dinsdag 8 mei als de Canadese tanks over de Dam rollen en het land de plaatjes krijgt voorgeschoteld waaraan het zich kan optrekken. De mensen hebben eten nodig en bovendien, de daders worden de volgende morgen in alle vroegte afgevoerd. Er komen Canadese vrachtwagens de Paleisstraat ingereden, ze houden halt voor nummer 1 en ze stromen vol met Duitsers. Met tientallen tegelijk lopen de leden van de Kriegsmarine door de statige entree naar buiten, hun kloffie over de schouders, ongevaarlijk, bijna als gewone mensen. Amsterdammers komen eropaf en ze brengen volgens de

Volkskrant 'woeste, hartstochtelijke kreten' voort. 'Een schreeuw van verachting' stijgt op als de zoveelste vrachtwagen wordt volgeladen. Wir fahren gegen England, zingen enkelen, gevolgd door sieg Heil! Ze kunnen dat rustig doen, de moffen hebben toch geen wapens meer.

'Geef mij mijn man terug,' roept een vrouw, maar haar man komt evenmin terug als de laatste steen boven zal komen. Het enige wat vaststaat is dat de trucks met bezetters wegrijden van de Dam, en van alle steunpunten en kazernes in de stad, en dat ze koers zetten naar het Westelijk Havengebied. In een oude Fordfabriek aan de Hemweg zullen ze met zijn allen door elkaar lopen, onherkenbaar, onoproepbaar, totdat ze allemaal naar hun eigen land terug mogen, met achterlating van een verarmde, geteisterde stad en verwoeste Wehrmacht-archieven.

Nederland kijkt niet om, maar vooruit, er is genoeg te doen. <

De slachtoffers

Aan de muur van het gebouw waar in 1945 De Groote Club zat, en nu de Rabobank huist, hangt een plaquette met de tekst: 'Ter herdenking van de burgers die 7 mei 1945 op de Dam gevallen zijn.'

Dat vonden enkele nabestaanden van deze slachtoffers te karig. Er zou iets mooiers moeten komen, een serieus te nemen monument met daarop de namen van alle getroffenen. Daarom richtten zij een stichting op die zich daarvoor moet inspannen. Over een jaar, als het schietincident op de Dam zeventig jaar geleden is, moet het gewenste gebaar, in welke vorm dan ook, voor iedereen goed zichtbaar zijn. Er kwam een site met steeds meer informatie, een Facebookpagina, en de stichting werd versterkt met historicus Norbert-Jan Nuij en genealoge Ludmilla van Santen voor het doen van onderzoek. Inmiddels meldt de 'Stichting Memorial 2015 voor Damslachtoffers 7 mei 1945' al heel wat nieuwe namen te hebben gevonden. Het aantal slachtoffers zou niet 22 zou zijn, zoals meestal wordt gemeld, maar minstens 31.

Aangezien het doorploegen van politierapporten, doktersverklaringen en andere documenten nog doorgaat, sluit de stichting niet uit dat het aantal Damslachtoffers nog hoger komt te liggen. Het is een ingewikkelde materie, aangezien er die dag ook op andere plekken in het centrum doden vielen, er op de Dam twee dagen eerder eveneens is geschoten, met mogelijk slachtoffers die op 7 mei pas zijn overleden.

Daarnaast wil men komen tot een diepgravende reconstructie van de gebeurtenissen op die tragische, maar ook wat mysterieuze dag. 'Niet om

met een beschuldigende vinger te wijzen,' stelde bestuurslid Van Santen op wo2actueel.nl, 'maar het is tot nu toe vaak afgedaan als "noodlottig incident" en voor veel nabestaanden is dat pijnlijk. Net als het feit dat er nooit mensen zijn vervolgd of veroordeeld, en dat de gedode mensen officieel niet als oorlogsslachtoffers te boek staan.'

Dit verhaal kwam tot stand met steun van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten, www.fondsbjp.nl

Met dank aan: Gerard Aalders, Jac Baart, David Barnouw, Hubert Berkhout, Mirjam Gulmans, René Kok, Peter Kroesen, Maurice Laarman, Jon van der Maas, Norbert-Jan Nuij, Bert Reijnen, Marcel van Schagen, Eric Slot, Frits van Suchtelen, Paul van Tienhoven, Dick Verloop, Johan Wieland, Verzetsmuseum, NIOD, Nationaal Museum, Stadsarchief Amsterdam, Bundesarchiv, Historisches Marinearchiv, Militärarchiv

De roerige geschiedenis van moffenmeisjes en bevrijders

Gedroegen Nederlandse vrouwen zich tijdens en na de oorlog als lichtekooien, of was het echte liefde? Dansen met de moffen, vrijen met de Canadezen en de verlokkingen van een Javaanse baboe: een reconstructie van seks met soldaten tussen 1940 en 1950.

Door Auke Kok

In mei 1945 is Nederland nog niet bevrijd of de verzetskrant De Waarheid waarschuwt voor een nieuw gevaar: het gedrag van ‘onze meisjes en vrouwen’. In de bezettingstijd flaneerden ‘betrekkelijk velen’ met Duitse militairen langs de straten en ‘vulden’ zij de bioscopen en cafés naar hartenlust aan de arm van Wehrmachtsoldaten; dat kan nu weer gebeuren, maar dan met de bevrijders. ‘Ook de Canadese soldaten zijn soms jaren van huis geweest,’ schrijft de De Waarheid. ‘Zij verlangen naar een pleziertje, er zullen altijd mensen onder hen te vinden zijn, die geen morele bezwaren hebben om van de gelegenheid gebruik te maken; eventuele gevolgen zijn voor rekening van de lichtzinnige vrouw of het onnadenkende meisje.’ Want: ‘Ook onder de Canadezen komen mannen voor met geslachtsziekten.’ Dus ‘roepen wij alle vrouwen en meisjes op niet ondoordacht te handelen in de vreugde en de verwarring van het ogenblik, maar onze naam hoog te blijven houden, nu en in de toekomst!’

De oproep is vergeefs. Een maand later vindt een andere voormalige verzetskrant, Het Parool, het ‘te betreuren, dat een deel van onze Nederlandse vrouwen en meisjes geen grenzen meer ziet en zich op weinig verheffende wijze gedraagt. Veelal zijn het juist die meisjes, die zich tijdens de bezettingstijd met Duitsers hebben afgegeven, wat nog blijkt uit het Duits waarmee zij de conversatie met onze bevrijders voeren. Wanneer de Maple Leaf schrijft dat ze onze meisjes lichtzinnig vindt, dan moet er wel wat scheef zijn. De Nederlandse vrouw en het Nederlandse meisje zijn in principe degelijk.’

Sletterig

Het eerste jaar na de bevrijding is het een geliefd onderwerp in de kranten: de bandeloosheid in de omgang tussen Nederlandse vrouwen en Canadese militairen, die om allerlei redenen langer in Nederland blijven dan was verwacht. Brievenschrijvers wordt verzocht het kort te houden, zo graag delen burgers hun bezorgdheid over het morele verval bij de ‘in principe degelijke’ vrouwen. In vele opzichten heeft de bezetting van vijf jaar ontwrichtend gewerkt, en een van de aspecten is de teloorgang van de conservatieve mannenmaatschappij van voor de oorlog. De gezagsstructuren van de verzuilde maatschappij zijn goeddeels afgebroken door de nazi’s en dan blijkt de verlokking van zo’n weldoorvoede Canadees in de roes van 1945 soms te groot. In een sfeer van ‘we nemen het ervan’ dansen en vrijen ‘onze meisjes’ er flink op los. Menige ‘Trees’ in Nederland gaat met een Canadees en de autoriteiten vrezen de controle over hen te verliezen.

Aanvankelijk werd een vrolijke omgang van hogerhand aangemoedigd – de nobele bevrijders hebben na alle inspanningen wel een verzetje verdiend. Er is zelfs een Entertainment Committee in het leven geroepen, die de bevrijders verstrooiing biedt in de vorm van sport, zeiltochten, excursie, maar ook met cabaret- en dansavonden en tuinfeesten. Op die partijtjes vloeit de drank rijkelijk, gezelligheid kent in de zomer van 1945 nog minder tijd dan anders.

Tegen de herfst wordt de toon ronduit vinnig. Die Canadezen blijven onze meisjes maar mee uit nemen naar dancings waar de Nederlandse mannen niet mogen komen. Dat steekt. Na de bezetting door de Duitsers voelen veel Nederlandse mannen zich opnieuw vernederd: met hun bleke tronies zijn ze zichtbaar minder in trek dan de zongebruinde bevrijders in hun afroditiserende, stoere uniformen. En na zo’n dansavond kan het ook nog eens voorkomen, zoals een brievenschrijver in Het Vrije Volk klaagt, dat hij naar zijn ‘werk moet lopen

met onvoldoende schoeisel, terwijl Hollandse meisjes mogen meerijden met een militaire wagen.’

Seks voor chocola en sigaretten: het is een nogal sletterige voorstelling van zaken, maar die vindt algemeen ingang. ‘Het dreigt erger, veel erger te worden dan tijdens de Duitse bezetting,’ waarschuwt Het Binnenhof. ‘Mogen de ouders nauwlettend toezien!’ En Het Vrije Volk verzucht: ‘De Canadezen kunnen alles van ons gedaan krijgen. Maar onze meisjes moeten uit hun buurt blijven.’ Dus: ‘Wij zullen God prijzen, wanneer de Canadezen, gasten of geen gasten, weer naar Canada verdwenen zijn.’

Snoep en kousen

Als de ‘bevrijers’, zoals Vrij Nederland de helden inmiddels omschrijft, Nederland hebben verlaten, is het al 1946. In de lente van dat jaar, nu zeventig jaar geleden, is het aantal geboorten van buitenechtelijke kinderen drie maal zo hoog als in het laatste vooroorlogse jaar. Er komen vier- tot negenduizend ‘bevrijdingskinderen’ ter wereld, waarvan ongeveer zesduizend van Canadese verwekkers. De meesten van hen laten niets meer van zich horen. Dat kan niet anders betekenen dan dat menige Nederlander van wie de vader of moeder dit voorjaar zeventig jaar wordt, de vraag kan stellen: ‘Wat deed oma eigenlijk ná de oorlog?’ Best mogelijk dat oma destijds niet alleen haar eigen eer op het spel zette, maar, om met De Gelderlander te spreken, ook ‘de eer van de gehele natie’. Zo werd dat gevoeld. Dat krijg je ervan als je je ‘gek’ laat maken door een uniform of door presentjes als snoep en kousen.

In de oorlog was het al niet veel anders geweest. Duizenden meisjes en vrouwen vermaakten zich met Wehrmachtsoldaten ‘terwijl hun broers of mannen, hun vaders of verloofden misschien werden opgejaagd door de fascistische slavendrijvers of gevangen zaten in de Duitse concentratiekampen’, aldus De Waarheid. Voor deze dames ‘vindt men bij het overgrote deel van de Nederlandse bevolking slechts afkeer en minachting’. Seksuele omgang met leden van de Wehrmacht gold als een vorm van verraad en dat kwam betrekkelijk veel voor. De oorzaak daarvan lag mede bij de Duitse autoriteiten: in tegenstelling tot bijvoorbeeld Franse vrouwen werden de Scandinavische en Nederlandse vrouwen in 1941 officieel rein verklaard als leden van het ‘Nordische Germaanse ras’. Daarom was hier ook veel minder sprake van Duitse bordelen dan in ‘onhygiënische’ landen als Frankrijk. Informele omgangsvormen met de Mädchen werd aangemoedigd: in het kalme en relatief brave Nederland zouden overtuiging en een relaxte sfeer volstaan om het stamverwante volkje in

te lijven in het Derde Rijk.

Hooguit vormden geslachtsziekten in deze tijden van geringe seksuele voorlichting en weinig voorbehoedsmiddelen een terugkerend probleem. Daarom werden er alsnog Wehrmachtbordelen opgericht, maar dan moesten de Duitsers de portemonnee trekken en dat was in veel gevallen niet nodig. Er waren 'meer dan genoeg vrije Nederlandse vrouwen voor kleine liefdesdiensten beschikbaar', volgens een Duits legerrapport, 'waarvoor betaling door de soldaten geenszins gebruikelijk was'. De seksuele contacten waren dermate talrijk dat zelfs de WA-afdeling van de NSB zich zorgen maakte om het 'schaamteloze' gedrag van vele pubermeisjes. Volgens de Duitse autoriteiten boden zij zich 'als het ware met wagonladingen' bij de kazernes aan.

'Was hast du schöne blaue Augen'

In de naoorlogse moraal kan het aanvankelijk niet anders of deze 'moffenmeiden' waren eigenlijk 'moffenhoeren': volkomen losgeslagen lichtekooien die bereid waren het met iedereen te doen om er beter van te worden – zelfs met die walgelijke Duitsers. Het idee dat het in veel gevallen doodgewone aantrekkingskracht was die veel Nederlandse vrouwen in Duitse armen dreef, vindt pas veel later ingang. Op de vraag naar het ontstaan van seksuele relaties tussen 1940 en 1945 zegt een bejaarde vrouw in 2014 in het online magazine Spunk: 'Ja, met de Duitsers natuurlijk. Die zagen er fantastisch uit met hun mooie kostuums. De Hollandse jongens zagen er aan het eind van de oorlog uit als scharminkels. Die Duitsers die waren blozend, goed van de tongriem gesneden en hadden geld.'

Nog onwaarschijnlijker voor de naoorlogse tijdgeest is de mogelijkheid van ware liefde. En ook die lijkt veel vaker een rol te hebben gespeeld dan vroeger werd gedacht. 'Die Duitse jongens, die hadden iets avontuurlijks,' zegt een vrouw in het boek *Wie geschoren wordt moet stil zitten* van Monika Diederichs uit 2006. 'Ze waren veel romantischer dan de Hollandse jongens. Ik had bijvoorbeeld grote blauwe ogen. In ons dorp werd ik daar dikwijls voor nageroepen: "Klootoog." En die Duitsers zeiden: "Was hast du schöne blaue Augen." Dat verzoende me eindelijk met die ogen.' 'Je hield van elkaar,' zegt een ander, 'en dat het nou toevallig een Duitser was, de vijand, daar heb ik me nooit aan gestoord.' Dat haar ouders het 'verschrikkelijk' vonden dat zij met de bezetter 'heulde', daar was ze het 'niet mee eens'. Ze wilde uitgaan en verder stond ze nergens bij stil. 'We hebben nooit over politiek gepraat,' zegt weer een ander. 'We hadden alleen maar plezier. Het waren gezellige jongens.'

Gezellige jongens. Hoe langer de oorlog achter ons ligt, hoe nadrukkelijker dit soort ongemakkelijke waarheden boven tafel komt. Het leeuwendeel van de vrouwen die meewerkten aan het boek van Diederichs dook bepaald niet met iedere passerende Duitser het bed in; doorgaans was er sprake van wederzijdse aantrekkingskracht. Meer dan de helft van de respondenten noemt de Duitse militair tot wie ze zich had bekend zelfs de liefde van haar leven. De al dan niet romantische omgang leidde wel tot relatief veel onwettige kinderen: volgens Diederichs resulteerden de honderddertig- tot honderdvijftigduizend relaties in de geboorte van misschien wel vijftienduizend Nederland-Duitse kinderen.

Middeleeuwse toestanden

De vrouwen die het meest serieus waren geweest met hun Duitse minnaars, en die dus het minste de prostituee hadden uitgehangen, werden het vaakst voor moffenhoer uitgemaakt. Ze werden na de bevrijding ook het hardste gestraft. De langere duur van de relatie werd, zeker als die juridisch was bekrachtigd, als een politieke daad gezien, met internering als gevolg. Hoe diepgaander de relatie, hoe meer kans dat er belangrijke informatie aan de vijand was doorgespeeld. Maar het meest aansprekend was uiteraard het kaalknippen: de wraak in 1945 van de 'scharminkels' op de meisjes en vrouwen die het ervan hadden genomen. Overigens stonden ook veel vrouwen lachend toe te kijken hoe de moffenmeiden op het marktplein onder algehele hilariteit werden toegetakeld.

Het vernederen door het afknippen van haar is een oud ritueel dat via Frankrijk en Duitsland naar de Lage Landen (en bijvoorbeeld ook Scandinavië) was overgewaaid. In 1923, nadat de Franse troepen het Rijnland waren binnengemarcheerd, ondergingen Duitse vrouwen die met Franse militairen het bed hadden gedeeld hetzelfde lot. En tijdens de Tweede Wereldoorlog moesten Duitse vrouwen die het waagden om met niet-Ariërs te vrijen hun verraad eveneens met een kaal hoofd bekopen. In mei 1945 kreeg het barbaarse ritueel in Nederland de zegen van talloze notabelen. De moffenhoeren verdienden het te schande te worden gezet als een waarschuwing voor het volk: dit gebeurt er met je als je je land verraadt.

Vooraf boven de rivieren, waar de ellende van de hongerwinter had toegeslagen, leidden wrok en frustraties tot hardvochtige, 'Middeleeuwse' toestanden. Het waren volksgerichten die vlak na de bevrijding op tamelijk algemene instemming konden rekenen en die pas later bij velen afschuw wekten. In de meeste gevallen waren het meisjes uit de lagere klassen die het metaal van

tondeuse of schaar over hun schedel voelden gaan, niet zelden tot bloedens toe. Gemiddeld waren de sloeries, de moffensletten, de vuilakken, soldatenkledders, moffenlellen en Hunebedden twintig toen ze voor de charmes van een Duitse militair vielen. In veel gevallen merkten ze nu pas de morele, zelfs politieke implicaties van hun gedrag. Zij waren de zondebokken van een leeggeroofd land dat vijf jaar in vrijwel alle opzichten machteloos en doorgaans niet zo heldhaftig was geweest.

Gevreesde lieve Jan-brieven

De weldoorvoede Duitse militairen werden vervangen door de weldoorvoede Canadezen. Toen deed zich het mirakelse feit voor dat geslachtsziekten van Duitsers via Nederlandse vrouwen werden overgedragen op Canadezen. De omvang waarop dit gebeurde is onderwerp van blijvend debat, maar het is zeker in enige mate voorgekomen en dat wijst erop dat het puriteinse van de vooroorlogse Nederlandse vrouw tussen 1940 en 1945 flink aan slijtage onderhevig is geweest.

Daarna ontstonden er opnieuw relaties met soldaten waarover gedurende lange tijd schimmig is gedaan. Want de Canadese ‘bevrijders’ waren in 1946 nog niet vertrokken of de eerste Nederlandse vrijwilligers rukten uit om het gezag te herstellen in wat toen nog Nederlands-Indië heet. Volgens het drie jaar geleden verschenen boek Liefde in tijden van oorlog – Onze jongens en hun verzwegen kinderen in de oost stond menige militair die naar de kolonie voer het beeld van de Canadezen voor ogen. Nu was het zijn beurt om zich te verheugen op dansavondjes met dankbare en, wie weet, gewillige meisjes. Als een koene bevrijder zou hij worden onthaald en zonder controle van ouders en dominees zou hij doen wat mannen in den vreemde graag doen.

Van de rol van bevrijder kwam weinig terecht. De Japanners waren al gecapituleerd en namens de Indonesische nationalisten had Ahmed Soekarno eenzijdig de onafhankelijkheid uitgeroepen. Van dat juk wilde de plaatselijke bevolking minder worden verlost dan gedacht. De Nederlandse soldaten leken weinig op de gevierde Canadezen, ook al strooiden sommigen van hen na aankomst in Batavia nog zo gretig met sigaretten. Zeker vanuit Indonesisch perspectief gezien namen ze de trekken aan van bezetters. Maar voor de omgang met inlandse en Nederlands-Indische meisjes en vrouwen maakte dat weinig uit: gevreeën werd er evengoed. De Hollandse soldaten genoten, zij het niet als ‘Canadezen’, maar als een soort Duitsers. Al op de kades in Indië werd meniggeen, hoewel minder erotiserend geüniformeerd dan de Duitsers en de

Canadezen, ‘besprongen’ door al dan niet in strakke sarongs gehulde vrouwen. ‘Je kwam nog niet van de loopplank of er stond al een rijtje,’ aldus een ex-soldaat in *Liefde in tijden van oorlog*.

De klassieke omgangsvormen deden zich gelden: juist in tijden van verveling zoeken militairen koestering bij lokale vrouwen. Dat deden de jonge en viriele krijgers van de Carthaagse veldheer Hannibal al vóór Christus en zo ging het ook op Java. Het onbekende was voor beide partijen spannend en aantrekkelijk, er kwamen vele duizenden relaties uit voort. Met name de bedienden, de baboes, waren in trek. De gezagsverhoudingen – ook niet nieuw – gaven de jongemannen zelfvertrouwen en maakten de mogelijke reserves bij veel vrouwen nog kleiner dan ze al waren.

In Indonesië speelde bij de vrouwen van gemengd bloed nog mee dat ze met een relatie met een belanda hoopten hun kansen op een veilige toekomst in Nederland te vergroten. En aan de Hollandse kant maakten de zogenaamde Lieve Jan-brieven veel militairen gretiger om contact met lokale vrouwen te zoeken: de vriendinnen of verloofden in eigen land maakten het uit. Zo kregen de Duitsers Abschiedsbrieven en de Canadezen hun gevreesde Dear John-letters. Het thuisfront had de bakens verzet en nu kregen de Nederlandse jongens nog meer zin de aandacht te trekken met hun stoere jeeps. Ze vielen ook nog eens beter in de smaak dan de vorige heersers: veel meer dan de hooghartige en afstandelijke Japanners wisten ze het kruidige eten in de broeierige warmte te waarderen. En de Nederlands-Indische vrouwen spraken ook nog eens perfect Nederlands. ‘Ik was een jaar of 23, jonge vent, met mijn behoeften,’ aldus een ex-Indiëganger in *Liefde in tijden van oorlog*. ‘Toch? Nou, en dat was makkelijk. Pikstaanderigheid, noemden we dat bij de marine.’ En dat niet één keer per maand, in de tropen ging hij elke nacht los en condooms waren veel te duur.

Pikstaanderigheid, jeeps en te dure condooms waren ingrediënten voor een klassieke, voorspelbare uitkomst: het wemelt op Java van de kinderen met een belanda als vader. Drie- tot achtduizend kinderen met een Nederlandse vader kwamen er ter wereld. En na de soevereiniteitsoverdracht in 1949 gingen de vaders weg en lieten zij de jonge moeders in de meeste gevallen achter. ‘Haar meenemen naar Nederland? Ondenkbaar,’ zegt een ex-soldaat in voornoemd boek. ‘Een bruine vrouw, dat had nooit gekund in mijn dorp. Onmogelijk.’

Net als in Nederland gingen die kinderen, toen ze eenmaal volwassen waren, op zoek naar hun onbekende vader. Dat zoeken duurt tot op de dag van vandaag

voort. <